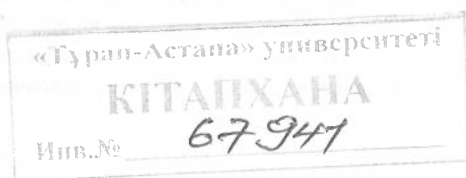

Орманова Зауре Құрбанбайқызы

**ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ
ПСИХОЛОГИЯ**

Оқулық

TECHSMITH
Алматы, 2023

ӘОЖ 159
КБЖ 88.1
О-67

*«Тұран» университетінің Ғылыми кеңес шешімімен ұсынылған
(2020жылдың желтоқсан хаттама №)*

*«Тұран» университетінің психология кафедрасының мәжілісінің
шешімімен ұсынылған (2020жылдың 19 қараша, № 6 хаттама*

Пікір жазғандар:

«Тұран» университетінің «Психология» кафедрасының доценті, психол.
ғ.к. **И.К. Аманова**;

«Қайнар» Академиясының профессоры, психол.ғ.д. **М.А. Перленбетов**;
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
профессоры, психол.ғ. докторы **Н.Б. Жиенбаева**.

О-67 Орманова З.Қ.

Дифференциалды психология: оқулық / З.Қ. Орманова. – Алматы:
TechSmith, 2023. -216 бет.

ISBN 978-601-352-153-4

Оқу құралы психология ғылымының және тәжірибелік іс-әрекеттің жетістіктері ескеріле отырып, дифференциалды психологияның жалпы мен жеке ғылыми психологиялық негіздері, ғылымдар жүйесінде ерекше орын алатындығы және адамдардың ерекшелігі және өмірлік қиыншылықтарына қатысты білікті психологиялық көмек көрсетумен байланысты теориялық, әдістемелік және ұйымдастырушы проблемалардың кешені дифференциалды психологияның пәнін құрайды.

Оқу құралы жоғары оқу орындарында оқытылатын дифференциалды психологияның оқу бағдарламасына негізделіп дайындалған.

ӘОЖ 159
КБЖ 88.1

ISBN 978-601-352-153-4

© Орманова З.Қ., 2023
© TechSmith, 2023

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	6
I. Дифференциалды психология пәні, оның даму кезеңдері.....	10
1.1. Дифференциалды психология пәніне жалпы түсінік.....	10
1.2. Дифференциалды психологияның даму кезеңдері.....	14
1.3. Дифференциалды психологиялық зерттеулер, тапсырмалар мен нормалар.....	20
II. Дифференциалды психологияның зерттеу әдістері және оның классификациясы.....	26
2.1. Дифференциалды психологияның зерттеу бағыттары мен әдістері.....	26
2.2. Дифференциалды психология әдістерінің классификациясы.....	30
III Жеке адамның психологиялық ерекшеліктерінің генетикалық және биохимиялық негіздері.....	36
3.1. Дифференциалды психологиядағы жеке адам ерекшелігі.....	36
3.2. Жеке адам мәселесін қарастыратын зерттеулерге сипаттама.....	39
3.3. Дифференцияды психологиядағы тұлға ұғымының құрылымы.....	43
3.4. Дифференциалды психологиядағы индивидуалды қасиеттер мәселесі.....	45
IV. Жеке айырмашылықтардың психофизиологиялық негізімен бүгінгі күйі.....	52
4.1. Дифференциалды психологияның даму тарихындағы ғалымдардың қосқан үлестері.....	52
4.2. Дифференциалды психофизиология және оның зерттеу міндеттері.....	55
4.3. Жеке ерекшеліктердің қалыптасуына тұқым қуалаушылықтың психофизиологиялық әсері.....	58

V. Дифференциалды психологиядағы тұқым қуалаушылықтың факторларымен өзгешеліктері.....	66
5.1. Дифференциалды психологиядағы тұқым қуалаушылықтың факторлары	66
5.2. Адамның даралық теориясының жүйелілігі мен психофизиологиялық өзгешеліктері.....	70
5.3. Отандық психологиядағы жүйелік жанасудың қалыптасу кезендері	77
VI. Дифференциалды психологиядағы өзіндік даралықтың стилдік ерекшеліктері.....	83
6.1. Психологиядағы өзіндік даралықтың стилдік құрылымы.....	83
6.2. Психологиядағы өмірлік стиль түсінігі	88
6.3. Отандық психологиядағы өзіндік дара стиль мен оның түрлері.....	91
6.4. Психологиялық жеңіп шығу түсінігі және оның әдістері	97
VII. Жеке адамдар арасындағы қабілеттің айырмашылық ерекшелігі.....	101
7.1. Жеке адам бойындағы қабілет ерекшелігінің түсінігі.....	101
7.2. Өзіндік (даралық) құрылымдағы қабілеттер	103
7.3. Зиятты қабілеттің ерекшеліктері мен жиынтық теориясы	106
7.4. Дарындылық пен кемеңгерлік (данышпандық) түсінігі.....	114
VIII. Тұлға құрылымындағы мінез психологиясы.....	119
8.1. Тұлға құрылымындағы мінездің алатын орны.....	119
8.2. А.Ф.Лазурский мен Мак - Вильямстың мінез типологиясы	122
8.3. Г.Хейманса мен Р.Ле Сеннаның мінез типологиясы	133
8.4. Мінездің клиникалық-экзистенциалдық типологиясы	135

IX. Тұлғаның темпераменттік қасиеттерінің ерекшеліктері мен типтері.....	140
9.1. Темпераменттің психикалық мінездемелері	140
9.2. Тұлға қасиеттерін байқауға типологиялық жол табу және топтастыру	143
9.3. Тұлғалық қасиеттің клиникалық-экзистенциалдық типологиясы	148
X. Жеке адамдар арасындағы психологиялық қасиеттің биологиялық негіздері	153
10.1. Адам түсінігінің биологиялық сипаттамалары	153
10.2. Интегралды даралықтың құрылымындағы әдіс-тәсілдердің көрсеткіштері	157
10.3. Адам қатынасы және мамандыққа кәсіби қызығушылықтар.....	161
Семинар-практикалық сабақтардың тақырыптары мен оның мазмұны	164
Білім алушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру және басқаруға арналған материалдар	172
Студенттің оқытушымен өздік жұмысы аясындағы сабақтарының жоспары.....	175
Білім алушылардың білімін мониторингілеуге және бақылауға арналған материалдар.....	181
Қорытынды.....	205
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	207
Глоссарий.....	213

АЛҒЫ СӨЗ

«Дифференциалды психология» пәнінен бұл оқулық «психология» мамандықтары студенттеріне арналған.

Болашақ мамандардың кәсіби деңгейін арттыруда арнайы кәсіби біліммен қатар психологиялық білім берудің мәні зор. Университет студенттеріне психологиялық білім беру арқылы жас маман ретінде психологиялық жағынан дайындау бүгінгі өмір талаптарымен тікелей байланысты.

Модульдік оқыту технологиясының кредиттік жүйемен оқыту бойынша барлық психологиялық-педагогикалық мамандарға «Дифференциалды психология» пәнінен дәріс, практикалық, зертханалық сабақтармен қатар СОӨЖ және СӨЖ тапсырмалары беріледі. «Дифференциалды психология» пәніндегі дәрістерде психологиядағы ғылыми жаңалықтардың кәсіби психолог мамандарды даярлауда алатын орнын аша отырып, әрбір болашақ маманның өзінің тандаған кәсібін сәйкес білімін толықтырып, практикалық сабақтарда студенттер өзін-өзі бақылауға арналған әдістер мен тестер арқылы жеке тұлғаға тән қасиеттерді, сапаларды, интеллектуалдық қабілеттілікті зерттеп білуді үйренеді.

Кез келген мемлекеттің стратегиялық мәселелерінің бірі – ол өсіп келе жатқан өскелең ұрпақты ел алдындағы міндеттерді өз бетінше шеше білуге қабілетті етіп тәрбиелеу.

Қазіргі ғылыми білімде адам және оның дамуымен байланысты мәселелер алдыңғы қатарға шығып отыр. Жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру мемлекеттің алдында тұрған ең басты міндеттердің бірі екендігін жоғарыда атап өттік. Еңбек өнімінің өсуі, білім беру мен денсаулық сақтау жүйесін жақсарту, осылардың барлығы адамға қатысты мәселелерді ғылыми зерттеуді талап етеді.

Өмір сүру барысында дамыған тұлғаның ерекшеліктері, меңгерген білімінің көлемі мен сипаты, қызығушылығы, эмоциялық-ерік сфераларының ерекшеліктері, адамгершілік қасиеті осылардың барлығы адамның белгілі бір жағдайларға еркін жауап қайтаруына, оның жағымсыз психикалық факторларға бейімделуіне белсенді және мақсатты түрде әсер етеді.

Біздің қоғамның болашағы болашақ педагогтарды, психологтарды, өндіріс және ғылыми басшыларды және т.б. мамандарды тек қана сауаттылыққа ғана емес, сонымен қатар белсенділікке, алдына қойған мақсат-міндеттеріне қызығушылықпен қарауға тәрбиелеумен байланысты. Соның негізінде тұлғалық позициясы белсенді, өзінің күшіне сенімді, орындалатын іс-әрекетке пығармашылықпен қарайтын тұлға қалыптасады. Әрине эмоциялық-ерік сфералары дұрыс қалыптаспаған студенттерде осындай сапалардың көрініс беруі қиындайды немесе қалыптаспауы да мүмкін. Жоғары оқу орнындағы студенттердің білім сапасын арттыру тұлғаның қасиеттерінің дамуымен тығыз байланысты. Оқу процесін меңгерту жеке тұлғалық қасиеттердің дамуын ұйымдастырумен көрінеді.

Бұл мәселені психология ғылымы тарапынан бүгінгі күн талабына сай шешу үшін ой-пікірлер саласында жинақталған барлық құнды идеяларды зерттеп, пайдаланудың маңызы зор екені анық.

Жоғары оқу орындарында жеке адамның жеке-психологиялық ерекшеліктері жайлы теориялар бірнеше кезеңдерден тұрады. Советтік және шетелдік психология ғылымдарының шеңберінде осы мәселелер, олардың байланыстары, құрылымдары мен қызметтері, факторлары зерттелген.

Қазақстанның ғалымдары Ж.Ы.Намазбаеваның, Қ.Жарықбаевтың, С.М.Жақыповтың, Р.Б.Каримованың, Қ.Ә.Алдамұратовтың және т.б. еңбектерінде жазылған жеке адамның дара психологиялық ерекшеліктері жайлы көзқарастары және эксперименттері теория мен тәжірибе үшін өте маңызды.

Демек, психологиялық теориялар тәжірибеде жеке адамның дара психологиялық ерекшеліктері жайлы аз зерттелінбеген. Алайда, қазіргі кезде жоғары оқу орнында болашақ психолог-педагогтың ғылыми-әдістемелік, танымдық әрекетін және кәсіпке бағыттылығын дамыту, жеке адамның жеке психологиялық ерекшеліктері, сфералары, оның ішінде ерік сапаларының дамуы, жетілуді мәселелерін толық қарастыру осы оқу құралын дайындауға себепші болды.

«Дифференциалды психология» пәні жеке ғылыми психологиялық пән, ғылымдар жүйесінде ерекеше орын алады және жеке адамның жеке-психологиялық ерекшеліктері мен өзгешеліктерін меңгереді.

Дифференциалды психология пәні – жеке адамның жеке-психологиялық ерекшеліктері мен өзгешеліктерін, психологиялық көмек көрсету, яғни психологтардың нақты адамға, оның мәселелеріне, сұраныстарына, қажеттіліктеріне және т.б. бағытталған бір саласы.

«Дифференциалды психология» пәнінің мақсаты: жеке адамның жеке-психологиялық ерекшеліктері мен өзгешеліктерін, психологиялық оқу пәндерінің құрылымдық принциптері және олардың мазмұндарын игеру жолдары туралы білімдер қалыптастыру, жеке адамның жеке-психологиялық ерекшеліктерінің мазмұны мен маңызын, қазіргі әдістерін, қызметі мен тәсілдерін, жаңа психотехнологиялардың компоненттерін білуі болып табылады.

«Дифференциалды психологияның міндеттері:

- жеке адамның жеке-психологиялық ерекшеліктерін мен өзгешеліктерін, элеуметтік салалардағы маңызын анықтау;
- жеке адамның іс-әрекеттің негізгі бағыттарымен танысу;
- жеке-психологиялық ерекшеліктер мен айырмашылықтар және ұқсастықтарды анықтау;
- психологтың этикалық нормалары мен ережелерін сақтауға үйрету.

«Дифференциалды психология» пәнінен студенттерге арналған оқулықтың құрылымы типтік бағдарлама, жұмыс бағдарламасы, негізгі бөлімдерден, дәріс сабақтарының мазмұнынан, семинар-практикалық сабақтардың жоспары мен орындалу кезіндегі тапсырмаларды басшылыққа алып қарастырдық.

Бұл оқулық студенттердің теориялық білімдерін, қазіргі ғылыми-теориялық негізін, жеке адамның жеке-психологиялық ерекшеліктерінің ғылыми-теориялық негізін тереңдетіп оқытуға, психологиялық көмек көрсету кезінде маманның практикалық дайындығын және кәсіби дағдыларын игеруге, адамның жеке-психологиялық ерекшеліктерін бағалау амалы мен жолдарын, психологиялық тәжірибенің әр түрлі облыстарында

психологиялық көмек көрсетуді ұйымдастыра алу дағдысына зерттеулерді жүргізу ережелерімен танысып, әр түрлі әлеуметтік өмір сферасын ескере отырып, психологиялық дайындықтарын нығайтуға көмектеседі.

«Дифференциалды психология» пәні жеке ғылыми психологиялық пән, ғылымдар жүйесінде ерекше орын алады және жеке адамның жеке психологиялық ерекшеліктерін меңгеріп, психологиялық көмек көрсету. Пәннің оқыту объектісі ҚР мемлекеттік стандартының ережесіне сәйкес психологиялық білім беру болып табылады.

I. ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ПСИХОЛОГИЯ ПӘНІ, ОНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

1.1. Дифференциалды психология пәніне жалпы түсінік.

1.2. Дифференциалды психологияның даму кезеңдері.

1.3. Дифференциалды психологиялық зерттеулер, тапсырмалар мен нормалар.

1.1 Дифференциалды психология пәніне жалпы түсінік

Дифференциалды психология – (латын тілінен аударғанда *differentia* - өзгешелік немесе айырмашылық) дегенді білдіреді. Психологияның бұл бөлігі басқа психология салаларының арасында психологияның өзгешеліктерін, жекеленген адамдар ортасындағы осы өзгешеліктердің себеп – салдарын айқындайды.

Адамдар арасындағы өзгешелікті айқындау бәрінен бұрын параметрлерін анықтап алуды қажет етеді. Америкалық психологтар Г.Олпорт және Г.Одберт ағылшын тілінен жекешеленген құндылықтарға қарасты 18 мың сөз тапқан. Олардың ішінен 5 мыңға жуығы әртүрлі түстердің даралық қасиеттерін, негізінен темпераментін айқындайды және әрбір 5 мың мінездеменің ішінен жекешеленген өзгешеліктері тексеріледі. Когнитивті аймағында, тағы да сол көптеген айырмашылықтары мен психологиялық өзгерістері байқалады, әсіресе белгілі бір тұлғалар арасындағы құндылықтар және адамдардың әртүрлі динамикалық қалыпта өзгеруі, қиын және экстремалды күйінің айқындалуы.

Дифференциалды психология – индивидтер мен адамдар тобының психикасын жеке ерекшеліктерін зерттейтін, сонымен бірге осы ерекшеліктердің табиғатын, қайнар көзін және салдарын зерттейтін, психология ғылымның бір саласы. Бұл психикалық түрлендірудің заңдылықтары туралы ғылым.

Жекелену бұл бүкіл тірі тіршілік иесінің қасиеті. Тіпті психикалық кезеңге дейінгі өмір ерекшеліктердің маңызды спектріне ие, шын мәнінде, бұл ерекшеліктер ағзаның құрылымы мен жұмыс істеуіне байланысты. Ал психиканың, болмыстың

көрінісі ретінде пайда болуы және оның ерекшеліктеріне басты назар аудару, тірі тіршілік иелерінің белсенділігінің барлық формаларын қозғап сөз ете бастады.

Психиканың жекеленген ерекшеліктері тек адамдарға ғана тән емес, сонымен бірге бүкіл жануарлар әлеміне де тән, бұған қоса, ішкі түр аралықты басып озады. Мысалы, эволюцияның сатысында егеуқұйрықтан жоғары тұрған, ең ақылсыз маймылға қарағанда, ең ақылды егеуқұйрық, бірдей жағдайда үйретілгенде тиімді әрекет ете алады. Дәстүр бойынша тек адамдарға тән саналған әлеуметтік мінез-құлық сұр қаздарда да көріне бастайды, оларға тамаша этолог К.Лоренц назар аударған (әріптесін таңдау туралы куәлік ететін, салтанатты шу, қырық жыл бойына және одан да көп жыл бойына ерлі-зайыптылық өмірде адал болған жағдайлар, жануарлар арасында достық пен қызғаныш туралы мағлұматтар).

Екінші жағынан, адамның ойының екі сатылы міндетті шешу қабілеті ретіндегі мұндай қасиетті В.Келердің тәжірибесі көрсеткендей, приматтарда басымдылық байқалады, жиі әлеуметтік зияттың ауқымында болмайды мысалы, ажырасқаннан кейін баламен қарым-қатынас құқығын «бөлетін» ата-аналар, көбінесе, «екі жақты жүруді» есептеу қабілетін жоғалтады, осылайша ортақ мүддені (қызығушылықтарын) қорғауды жоғалтады. Олай болса, жекеленген түрлендірме шын мәнінде топаралық және тұраралық түрлендірмені басып кетуі мүмкін. Яғни, адам бірінші кезекте, ең алдымен өзіндік дара тұлға ретінде алға шығады.

Әр адамның бойында барлық адамға жалпы ортақ болып табылатын нәрсе бар, олардың кейбіреуімен оны туыстастырады және тек оның бір өзіне тән нәрсе де бар. Күнделікті өмірде біз адамдармен өзара әрекет ету арқылы, күнделікті тұрмыстық психодиагностикасын жүзеге асыра отырып, олардың жекеленген ерекшеліктермен жиі кездесеміз. Дегенмен, ғылыми білім ғылыми емес білімнен ерекшеленеді: шешілмеген мәселелердің, теориялардың бар болуымен, олар түсінікті аппаратпен өңделген және ғылыми дәлелдерді тіркеудің объективті әдістерімен, жинақтаудың деңгейімен және шынайылығымен, олардың шешімін іздестіруге себепші бола алады. Егер ғылыми пайымдауды, қандай да бір мөлшерде әрбір адамға ашылатын

өнермен салыстырса, онда өнер түйсікпен сезінуге негізделген, сондықтан ол субъективті және сезімге әсер етеді.

Ғылым, адамның жан дүниесін жақыннан тану жолы ретіндегі діннен де ерекшеленеді, дін дәлелденбеген қағиданың соңынан ереді және сенімге негізделген, ал ғылым дәлелге ұмтылады және өзін-өзі теріске шығару үдерісінде бола отырып, үнемі жаңарып отырады. Сондықтан бір кездері жалған деп танылған, тұжырымдамалар, уақыт өте келе ғылымға қайтадан оралады.

Таяудағы уақытқа дейін психология, әрбір жаңа ғылым сияқты, психикалық заңдылықтардың жалпы ұстаным мәселелерін өңдеу тұрғысынан табуға ұмтылды. Жалпы нәрсені іздестіруде, әдетте, өзіндік даралықтың өзгешелігін жоғалтады. Дегенмен, әрбір зерттеуші басында байқаудың қатесінің қайнар көзі ретінде қарастырылған, психикалық нәрсенің жеке түрлендірмесімен кездеседі, ал сонан соң осы қатенің қайнар көзінен адамның психикалық түрлендірмесінің көріну мәселелері пайда бола бастады. Және ғылымның дамуының қисыны дифференциалды психология саласының бөлініп шығуына әкелді.

Дифференциалды психологияның міндеті, адамның психикасында жекеленген ерекшеліктердің көрінуі мен пайда болуының заңдылықтарын орнатудан тұрады және психодиагностикалық зерттеулердің теориялық негіздері мен психотүзету бағдарламаларын өңдеуден тұрады. Бүгінгі күнде бұл білім саласы, іс жүзіндегі сұраныстарға ең жоғары деңгейде толық іске кірісті, сондықтан өте тез өркендеп дамуда. Физика үшін оның қойнауынан іс жүзіне микроскоп, телефон, рентгенотерапия енгені кемсіту болмаған болса, дәл солай психология да егер іс жүзіндегі міндеттерді шешуге қатысатын болса, ол өзінің шынайы ғылыми түрін тіпті жоғалтпайды - деп есептеді В.Штерн. Жаңа түсінік пайда болғанда (мысалы, мінез-құлықтың ерекеше екпіні, мінез-құлықтың стилі), бұл үдеріс дифференциалды психологияның аясында ж.зеге асырылады, ал осы қасиеттің диагностикасы үшін сынақ ж.асалған кезде, онда эстафета бойынша міндет психодиагностика мен дифференциалды психометрика саласындағы мамандарға беріледі (шын мәнінде, кері үдерістер де байқалды, іс жүзінде

жұмыс істеп жатқан сынақ, өзінің теориялық мағынасына ие болмаған жағдайлар да болды, ерекше атап айтқанда, зияттың факторлық үлгісін қайта өңдеуде байқалды).

Дифференциалды психология - психологиялық білімнің басқа да әр түрлі салаларымен қиылысу аумағына ие. Ол осылайша жалпы психологидан ерекшеленеді, жалпы психология жануарлардың психикасын қоса есептегенде психиканың жалпы заңдылықтарын зерттеуге басты назар аударады.

Салыстырмалы психология (бір кездері осы терминді дифференциалды психологияның синонимі ретінде қолданған болатын, ол осы сөздің тікелей аудармасы болып табылады) қазіргі уақытта эволюция сатысының әр түрлі сатысындағы, тірі тіршілік иелерінің психикасының ерекшеліктерін зерттеп жатыр. Ол зоопсихологияның білімін жиі қолданады, антропогенездің мәселесімен және адамның сана-сезімінің қалыптасуымен шұғылданады. Жас шамасының психологиясы адамның ерекшеліктерін, оның дамуының жас шамасы кезеңіне тән, заңдылықтар призмасы арқылы зерттейді. Әлеуметтік психология адамның қандай да бір әлеуметтік топқа, кіші немесе үлкен топқа тиесілі болғандықтан иеленген ерекшеліктерін қарастырады. Ақыр соңында, дифференциалды психофизиология адамның психикасының жекеленген ерекшеліктерін, олардың жүйке жүйесінің қасиеттерімен шарттасу көзқарасы тұрғысынан саралап талдайды.

Қалыптасудың басынан бастап, дифференциалды психология өзінің мәнінің бір текті еместігімен өзіне назар аудартады. Осылай тағы да В.Штерн, ол психикалық және физикалық ерен қабілеттерді (құбылыстарды), әрекеттерді (оларды уақытша созылмалылыққа ие, ерен қабілеттер ретінде анықтады) және бейімділіктерді (ескі және әлеуетті түрге ие, ерен қабілеттер) зерттейді атап көрсетті. Яғни, тек жасырын жатқан және объективті бақылауға икемге келмейтін қабілеттерді ғана емес, сонымен бірге мінез-құлықта, ой-ниетте, заңдылықтарда көрінетін қабілеттерді, басқаша сөзбен айтқанда, қалыптасып танылған және қалыптасып танылмаған қабілеттерді зерттеуге тырысып көруге болады. Дәстүрлі түсінік бойынша ерен қабілеттер – тікелей тәжірибенің нысанасы, ал әрекеттер мен бейімділіктер – тікелей емес тәжірибенің нысанасы.

Қазіргі уақытта дифференциалды психология өзіндік даралықтың индивидті, заттық-мазмұнды және рухани-дүниетаным қасиеттерін зерттейді, өзіндік сана-сезімнің ерекшеліктерін, тұлғаның стилдік мінездемесін және қызметтің әр түрлі түрлерінің жүзеге асырылуын зерттейді (кәсіби, оқу, қарым-қатынас және т.б.).

Зерттеуші адамдардың екі тобын салыстырғанда, оны олардың барлық айырмашылықтары қызықтырмайды, себебі оған тек қана өзі қарастырып отырған қиындықтарға қатысты өзгешеліктері қызықтырады. Егер ол үлгермеушілер мен үздіктерді салыстырса, оны тек қана олардың академиялық үлгерімге себебін тигізетіндері қызықтырады және де, ол өзінің зерттемелерін белгілі бір мөлшерде шектеп қоя алады. Мысалы, балалар арасындағы екі топтың есте сақтау қабілеттері мен әлеуметтік тәртібінің дамуы. Басқаша айтқанда, ол зерттегенде айқындалатын психологиялық мінездемелерді тартып алады.

1.2. Дифференциалды психологияның даму кезеңдері

Психология өзінің даму барысында, басқа қалған ғылыми пәндер сияқты, үш (нақтырақ, ету үдерісінде) кезең арқылы өтті: ғылымға дейінгі білім, жақыннан танып білудің табиғи ғылым парадигмасы (зерттеу есептерінің үлгілері ретінде қабылданған теория) және гуманитарлық парадигма. Ғылымға дейінгі білім бақылау әдісін иеленгенімен, күнделікті тұрмыстық білімді жинауымен және жинақтаудың жоғары емес деңгейімен сипатталады. Табиғи ғылым парадигмасы тәжірибенің мағлұматтарына сүйенгенде, себеп-салдар заңдылықтарын орнатудың қажеттілігін жариялайды және осы заңдылықтарды жинақтайды (құбылыстардың жалпы қасиеттерін көрсететін жандасуды номотетикалық деп атайды). Өзіндік ерекшеліктер мен заңдылықтардың пайда болуы әрқашан қарастырыла бермейді. Ғылыми «оқиғаларға» немқұрайлы қарау, әдетте ғылымның жас екені туралы куәлік етеді, ол үшін бірлі-жарым ерен қабілет өте бағалы, өйткені ол белгілі бір құбылыстың өкілі болуы мүмкін және жалпыға бірдей қағидалар мен заңдылықтардың ашылуына әкелуі мүмкін. Сондықтан бірлі-

жарым ерен қабілет жақыннан танып білудің дамуы үшін салыстырмалы құндылыққа ие.

Гуманитарлық парадигма, бұған қарама-қайшы, ол мағлұматтардың растығының статистикалық дәлелдеу міндетін алға қоймай-ақ, қағастырып отырған құбылыстың өзгешелігіне басты назар аударады (құбылыстың жекеленген ерекшеліктерінің негізгі құндылығы ретінде дәлелдейтін жандасу, идиографикалық деп аталады). «Дифференциалды психология оның пайда болуына себепкер болған ғылымды – жалпы психологияны нектеуді жойған кезде ғана, тыныш даму сатысына қол жеткізу келешегіне ие болады», – деп жазды В.Штерн 1911 жылы. Қазір бұл жүзеге асты деп айтуға болады. Бұл жерде тарихи жандасу сөзсіз болу керек – оның қалыптасуындағы құбылыстарды қарастыру, оның салдарын талдап саралау және болжау.

Гуманитарлық парадигманың үстемдігі ғылыми пәннің кемелді екені туралы куәлік етеді және теке қоғам мен адам туралы ғылымдарда ғана емес, сонымен бірге табиғат туралы ғылымдарда атап көрсетіледі. Қазіргі заманауи психология өзіне психографияға ұмтылуға мүмкіндік береді, танып білу – түсінік пен сипатамаға ұмтылуға мүмкіндік береді. Осылайша, дифференциалды психология эрине, жалпы психологиядан бөлініп шықты, соның ішінде жекеленген ерекшеліктердің психологиясы деген атпен ұзақ уақыт бойына өмір сүрді. Жалпыдағы ерекшенің маңызы барған сайын үлкейе бергендіктен, оның зерттеу мақсаты да өзіндік даралық бола бастайды (тұлғаның марксистік анықтамасын жеке адамға тән абстракт ретінде емес, қоғамдық қарым-қатынастардың жиынтығы ретінде салыстырыңдар).

1. Дифференциалды психология қалыптасу тарихының бастауына ие, оның барысында кейбір ғылымға дейінгі, эмпирикалық ойлар бағыты тіпті өзінің аталымын иеленіп үлгерді. Осылай мінез-құлықтық адамдар арасындағы ерекшеліктерді, әр түрлі негіздер бойынша жіктеу жасаумен шұғылданатын қарапайым типке, анатомо-физиологиялық және психологиялық типке әкелуге тырысты, олар, мысалы, азап шегуді қабылдайтын адамның қабілеті сияқты.

Мінез-құлықтық психологияның өкілдері И.Кант, И.Банзен болды. Басқа бір бағыт, психогностика, белгілі бір қозғалыстар

арасындағы қарым-қатынастарды, анатомиялық мінездеме мен адамның мінез-құлқының қасиеттерін айқындады және орнатты. Осындай кезде адамның әр түрлі табиғи қасиеттері назарға түсті. Ж.Лаватер негізін салған физиогномиканың төңірегінде, тұлғаның мінез ерекшеліктері, мимикасы (ишарасы) және тіпті адамның жәй әншейін силуэтінің (нобайының) кескіні оның мінез-құлқын болжау үшін негіз болды. Ф.А.Галле дамытқан френологияның жақтаушылары (краниоскопия), адамның ерекшеліктерін бас сүйектің формасы бойынша анықтауға ұмтылды. Ал графологияның жақтаушылары, қолтаңба жазу туралы ғылым, бұл ғылыммен бәрінен көбірек аббат И.Мишон шұғылданды, өзіндік даралықтың белгілеріне әріптің жазылуы, еңістігі бойынша және адамның жазуында көрінген, нақты қозғалысының сипаттамасы бойынша диагностика жасады.

Ғылымға дейінгі танып білу салаларының бәрі, өз уақытында сенімсіз деп табылған және позитивті ғылым қабылданбаған, қазіргі уақытта жаңа негізде қайтадан жекеленген ерекшеліктер психологиясына қайта оралуда. Болашақ зерттеулердің міндеті – эмпирикалық жинақтау әдістерінің қатесінің жоқтығын тексеру және оларды қазіргі заманауи ғылыми нәтижелермен байланыстыру.

«Дифференциалды психология» терминін неміс психологы В.Штерн 1900 жарияланған, өзінің «Жекеленген ерекшеліктер психологиясы» деген еңбегінде енгізді. Біраз уақыт бойына синоним ретінде мынадай түсініктер қолданылды: мінез-құлықтық (И.Банзен, Е.Люка), ол бүгінгі күнде мінез-құлық туралы білім саласына жатады; этология (Дж.Ст.Милль), қазіргі уақытта мінез-құлық тәртіп туралы ғылымды зерттейді; жекеленген психология (А.Бине, Э.Крепелин), бүгінгі күнде психосаралаудың адлериандық бағытын білдіреді; арнаулы психология (Г.Хейманс), медициналық психологияны білдіреді.

1796 жылы Киннибруктағы Гринвичской обсерваториясындағы көмекшілердің алдамшы салғырттығының арқасында психологиялық құбылыс ретіндегі әрекет уақыты ашылды (байқау, көру және есту ақпараттарын үйлестіруді талап еткендіктен, «көз бен құлақ» әдісіне сүйенді). Жиырма жыл өткен соң бұл жағдай туралы өзінің ғылыми есеп беруінде кенигсбергтік астроном Бессель оқып шықты (1784 – 1846) және

әр түрлі бақылаушылардың жеке түрлендірмесінің көрсеткіштері туралы мәселеге қызығушылық таңытты. Бұл психиканы бір сәттік ерен қабілет ретінде қарастырмай, уақытша созылатын, басы, ортасы және аяғы бар үдеріс ретінде қарастырып бастау үшін негізгі дәлел болды. Кейінірек голланд зерттеушісі Ф.Дондерс реакцияның уақытын есептеудің арнайы схемасын жасап шығарды және реакцияның уақытының ұлғаюы психикалық үдерістердің күрделіленуінің көрсеткіші ретінде қабылдана бастады. Бүгінгі күнде осы ашылуларды шын мәнінде бағалау қиын, бірақ психиканы шынайы бақылау жолдарының толығымен жоқ болғандықтан, олар шын мәнінде революциялық төңкеріс жасады — психиканы өзгерту, өлшеу және бағалау мүмкін болды.

Дегенмен, психологияның өзін ғылым деп мойындалуына байланысты, толымсыздықтан азат етті, тәжірибелік әдіс, қазіргі заманауи әйгілі зерттеуші А.Анастасидің пікірі бойынша, ғылыми кезеңге дейін белсенді зерттелген психиканың бірлі жарым құбылысына деген қызығушылықты біршама тежеді.

2. Дифференциалды психологиясының толымды ғылымға айналуының келесі алғышарты статистикалық саралау әдістерін қолдану болды. Әрбір психикалық қасиет, психиканың кез-келген срекшелігі континуумдегі нүкте ретінде қарастырылуы мүмкін, ол осы ерекшеліктерді ең аз мөлшерден ең жоғары мөлшерге өзгеруін көрсетеді. Әр кез қарастырылып жатқан қасиет көптеген құбылмалы қозғаушы күштердің әрекеттерінің нәтижесі болып табылады, қалыпты бөлудің қисық сызығы шығады, яғни кіші және үлкен орта көлемдегі мәнге қарағанда, әдетте мәні аз.

Дегенмен, барлық заңдылықтар қалыпты бөлу заңына тез берілмейтінін атап көрсету қажет мысалы, әр түрлі көлемдегі орналасқан елді мекеннің санын анықтайтын Зипфа заңы бар. Бұл заң сызықтық тәуелділікті көрсетеді: ауылдар мен қыстақтар көп, ал жоғары қоныстанған қалалар аз. Сондықтан әрқашан зерттеліп жатқан құбылыс қалыпты бөлу ретінде сипатталатынына көз жеткізу қажет.

Ықтималдық теориясын әлеуметтік-психологиялық құбылысқа қатысты қолдану мүмкіндігіне ең алғашқы болып назар аударғандар, бельгиялық социолог Адольф Кетле мен Фрэнсис Гальтон болды. Кетле үлкен топтарды зерттеді және әлеуметтік

үдерістердің ырғақтылығына назар аударды, соның негізінде отандық психологтар жағынан қайта-қайта сыналған ами теория «орта адамның» теориясы құрылды (адам көпшілік адамдар қалай әрекет етсе, солай әрекет етуге ұмтылады). Ф.Гальтон, керісінше орташа мінездемелерге назар аударған жоқ, қайта суперқалыпты мәнге назар аударды оның назар аударған нәрсесі ерекше қабілеттер болды, бұл туралы ол 1869 жылы басып шығарылған «Тұқым қуалайтын данышпандық» деген кітабында жазды. Гальтон супермендерді зерттеуге ұмтылды және өзінің жұмыстары арқылы, данышпандық – бұл ескерілген тұқым қуалайтын қасиет екенін көрсетті.

Статистикалық әдістер – бұл психологияда алынған мағлұматтардың шыншылдығы мен снімділігін жоғарылату үшін, тәжірибелік нәтижелерді өңдеу үшін пайдаланылатын, қолданбалы математиканың әдістері. Арақатынастылық саралау идеясы Ф.Гальтонның балалардың өздерінің ата-аналарынан психологиялық және тәндік белгілерді мұра етіп алу заңдылықтарын зерттеуге талпынысынан туды. Ол зиятты қабілеттерді зерттеу үшін факторлық саралаудың бірнеше нұсқаларын қайта өңдеп шығарды, бірқатар әдістер қайта құрылған сынақтамаларды арнайы тексеру үшін арнайы ұсынылды.

Қазір психологияда статистикалық әдістерді қолданудың бірнеше бағытын атап көрсетеді: а) сипаттамалық статистикаға, топтастыру, жіктеу, мағлұматтардың графикалық көрінісі кіреді; б) мағлұматтарды іріктеу бойынша нәтижені болжау үшін қолданатын статистикалық қорытынды шығару теориясы; в) ауыспалы қозғаушы күштердің себепті байланыстарын тексеру үшін және айқындау үшін қызмет ететін тәжірибні жоспарлау теориясы.

Әдетте статистикалық саралау үшін келесі әдістерді қолданады. Дисперсиялық талдау жеке түрлендірудің көрсеткіштерінің мөлшерін анықтауға мүмкіндік береді (сондықтан бірдей орта көрсеткіште бөлу шегі маңызды өзгертіні, түсінікті болады). Кейбір зерттеу және тәжірибелік міндеттер барысында дисперсия басты ақпаратты береді. Мысалы, былай көз алыдымызға елестетіп көрейік, оқушылардың алгебра бойынша бақылау жұмысынан алынған орташа ұпайы, ұл

балалар үшін де, қыз балалар үшін де 4 құрасын. Алайда ұл балаларда үштік те, бестік те бар, ал қыз балалар белсенді түрде бір-бірінен көшіріп алған, нәтижесінде бәрі төрт алды. Әрбір топтағы қорытынды бірдей екені түсінікті, ал психология-педагогикалық мағынада орташа ұпай артында басқа нәрсе тұр.

Арақатынастық саралау зерттелген ауыспалылардың арасындағы тәуелділікке қатысты байланыстың бар екеніне көз жеткізеді. Бұған қоса, осы белгілердің бір мезгілде көрінуі дәлелденеді, бірақ олардың себепті шарттастығы емес. Мысалы, ерлі-зайыптылардың некеге қанағатанушылығы, жағымды арақатынастылықты орнататыны атап көрсетіледі (бұл: олар қаншалықты отбасылық өмірге риза болса, соғұрлым өздерін чем тыныш сезінетінін білдіреді). Дегенмен, осы шындыққа негізделіп, біз олардың көңілі тыныш па, олардың үйінде бәрі жақсы ма немесе олар бірге өмір сүріп жатқандарына риза ма, ойткені олар аз қорқынышқа ие және жалпы өмірге жағымды көзқараспен қарайды. Арақатынастылық коэффициентін есептеудің бірнеше формуласы бар, олар от +1 ден -1 ге дейінгі мәнді қабылдай алады. Нөлге жақын арақатынастылық ауыспалылардың арасындағы тәуелділіктің бар болуын дәлелдей алмайды.

Соңында факторлық саралау – бұл бақылауға болмайтын және тікелей өлшеуге болмайтын, қасиеттерді анықтауға арналған, әдістер тобы. Факторлық саралаудың міндеті ауыспалылардың мөлшерін азайту үшін, олардың бәрінің сан алуандығын бірнеше қозғаушы күштерге әкелу үшін ең жалпы түрден тұрады. Егер арақатынастылық коэффициентін есептеудің нәтижесі бойынша, бірнеше көрсеткіштердің арасында ерекше тығыз байланыс байқалса (арақатынастылық үркер), олардың артында жалпы қозғаушы күш тұр деп болжауға болады – жинақтаудың жоғары деңгейдегі ауыспалы қозғаушы күш. Факторлық үлгілер қазір барлық жерде қолданылады, әсіресе жеке тұлғаның және зияттың психологиясында көпшілікке мәлім.

Статистикалық саралаудың әдістерін қолдану үшін, зерттеліп жатқан қасиеттің бөлінуінің қалыптғы екеніне сенімді болу қажет; алайда тіпті осы жағдайда да алынған нәтижелердің кездейсоқ болу ықтималдығы бар. Бұл ықтималдық «мәнділік деңгейі» деп аталады.

3. Дифференциалды психологияны рәсімдеудің үшінші алғышарты психогенетиканың мағлұматтарын қолдануды шынайы ғылыми тұрғыдан білу болып табылады – психологияның генетикамен шекаралық аумағы, адамның жеке психологиялық ерекшеліктерінің шығу тегі, ортаның рөлі және олардың қалыптасуындағы. Оның нұсқаларында ең көбірек мағлұмат бергені егіздер әдісі болды, оны алғашқы рет Гальтон қолданды, ол ортаның ықпал етуін ең жоғары теңгеруге мүмкіндік береді және зерттелген қасиеттерге байланысты қайнар көзден дисперсияны аддитивтік (ұрпақтан ұрпаққа берілетін) және аддитивтік емес (сиблингтерде болатын, бір ұрпақтың туысқандары үшін маңызы бар) шегеруге тырысады және қоршаған ортаның айырмашылығымен байланысты дисперсия. Соңғы уақытта, дегенмен, генетикалық саралауды қолданып жүр.

1.3. Дифференциалды психологиялық зерттеулер, тапсырмалар мен нормалар

Қазіргі уақытта дифференциалды психологияның назар аударатын нысанасы кейде жеке белгі болып шығады – мысалы, алаңдау, қабылдаудың өткірлігі, кәсіби бағдарлау, ал кейде – жалпы өзіндік даралық болады.

В.Штерн психологиядағы жеке ерекшеліктердің жұмыс істейтін төрт бағытын атап көрсетті, олар дамуды және өркендеуді жалғастыруда. Егер осылай зерттеу жасайтын болса, онда қарастырылып отырған қасиеттер қаншалықты түрлендірме болып шығады, берілген іріктеуде оның мағынасының шегі қаншалықты ұлы, біз бірінші бағыттағы зерттеуді жүргізіп жатырмыз. Егер бізді қызықтыратын белгілер тағы да қандай қасиеттермен бір мезгілде көрінетінін анықтау қызық болса, онда біз басқа зерттеу жүргіземіз. Бұлай істеген кезде, біз бірінші жағдайда да, екінші жағдайда да берілген қасиеттің шығу тегі мен болжамы туралы сұрақтар қоймаймыз, біз бір сәттік кесіндімен шектелеміз. Егер де біз өзіндік даралыққа біртұтас құбылыс ретінде жандасатын болсақ, бізге тарихи жандасуды қолдану қажет, бізді қызықтыратын қасиеттің дамуының негізгі кезеңдері мен себептерін ашып көрсету қажет. Егер өзіндік

даралықтың көп деңгейлі және көп факторлы екенін ашып көрсетуге тырысқан жағдайда, біз тарихи болуымыз қажет – біз оның немен бір мезгілде керінетінін білмейміз, сондықтан өзімізге типологиялық жандасуды қолдануға мүмкіндікті қамтамасыз етуіміз қажет. Сондықтан екінші және үшінші типтегі зерттеулерде біз көлденең емес, ұзына бойғы (лонгитюдтік) кесінді арқылы өткіземіз. Сонымен, қазіргі уақытта, жеке ерекшеліктер психологиясы өзінің бір текті емес екенін сақтап қалды, басқа жеке психологиялық теориялардың арасында басым болып көрінеді. Мысалы, зиятты қабілттер теориясы іс жүзінде жыныстың эволюциялық теориясымен ешқандай байланысты емес, ал темпераменттің теориясы жеке тұлғаның ерекшеліктер теориясымен ешқандай ара қатынасы жоқ. Сондықтан қазіргі заманғы дифференциалды психологияның негізгі беталысы – бұл жеке, әр текті білімнің біртұтас өзіндік даралық теориясына ықпалдастығы.

Оқитынше орай, бүгінгі күнде де жеке қызметтердің дифференциалды психологиясы туралы В.Штерннің айтқан сөздері дұрыс болып қала береді, сонымен бірге «әйелдің, суретшінің, қылмыскердің және т.б. психологиясы қазіріше монографияда талқыланатын тақырып болып қалуы қажет». Кейінірек, курстың негізгі мазмұнын баяндай отырып, біз келесі ойды ұстануға тырысамыз: категорияны енгізу және оны психологиялық мазмұнмен толтыру; зерттеліп жатқан қасиеттің туа біткен және иеленген нақты факторларын көрсету; берілген саладағы психодиагностиканың мүмкіндіктерін көрсету. Дегенмен, бұл құрылым барлық жерде сақталмауы мүмкін, сондықтан кейде біз белгінің түрлендірмесі туралы берілген мағлұматпен шектелеміз, немесе эмпирикалық типологияны қарастыратын боламыз.

Дифференциалды психологияның қарастыратын тапсырмалары:

Дифференциалдық психологияның бірінші тапсырмасы-

Дифференциалдық психология ерекше маңызды, бір немесе бірнеше адамның психологиялық келбетін анықтау және іздестірумен айналысады.

Барлық таңдалынып алынған мінездемелердің индивидуалды өзгешеліктері болады. Бірақ олардың көлемдері әртүрлі болады.

Жекеленген өзгешеліктерді анықтау үшін белгілі бір таңдауда сынақ жүргізу керек. Белгілі бір адамдардың бөлігін зерттеуде, жекеленген өзгешеліктерді танылым шарттарын толықтай алғанымызға біз нық сенімді бола алмаймыз.

Дифференциалдық психологияның екінші тапсырмасы -

Психологиялық мінездемелердегі жекеленген өзгешеліктер зерттеуінің көлемдері.

Жекеленген өзгешеліктердің көлемінің кеңдігі әртүрлі себептердің кесірінен өзгеруі мүмкін. Мектептегі оқытудың деңгейін өсіру балалардың ақылының дамуына ерекше үлес қосады. Ол, оқушы балалар арасын алыстата отырып, жекеленген көрсеткіштерінің ерекше жоғары белгілерінің араласып таралуына әкеліп соқтырады. Психологиялық мінездемелерді қайта құрудың салдарынан жыныстық жетілу туындайды. Ол психологиялық мінездемелердің жекеленген өзгешеліктерін әртүрлі жағынан өсіреді.

Дифференциалдық психологияның үшінші тапсырмасы - жекеленген өзгешеліктер көлемінің өзгерістері, негізінен, зерттеу себептерінен өзгеріп отырады.

Психологиялық мінездемелер арасында әртүрлі және өте қиын қарым- қатынас орын алған. Олардың кейбіреуі өзара тығыз қатынаста болып, құндылықтар синдромын құрады. Ал, басқалары оған тәуелсіз. Психологиялық мінездемелер арасындағы қарым-қатынасты анықтау үшін, әуелі психологиялық аймақта оның толықтай сұлбасын келтіріп алу қажет.

Дифференциалдық психологияның төртінші тапсырмасы - психологиялық мінездемелер структурасын зерттеу.

Әртүрлі топтардың жекеленген өзгешеліктері бірдей емес көлемге ие және олар психологиялық мінездемелерде орташа көрсеткішпен анықталады. Балалар бақшасына баратын бүлдіршіндер, орташа есеппен, басқа үйлерінде тәрбиеленген балаларға қарағанда өздеріне достарды тез табады.

Дифференциалдық психологияның бесінші тапсырмасы - адамдар топтарының арасындағы әртүрлі өзгешеліктер.

Жекеленген өзгешеліктерді зерттегенде олардың қалай туганы жөнінде сұрақ туындайды. Неге адамдар әртүрлі? Себебі, олар солай туылған, себебі оларды әртүрлі етіп тәрбиелеген.

Психологиялық қасиеттерге көбінесе не әсер етеді?
Тұқымқуалаушылық па, әлде орта ма.

Жекеленген өзгешеліктерді әртүрлі жолдармен, биологиялық және әлеуметтік ағымдарымен зерттейді. Бір жағынан, өзара психологиялық мінездемелері адамның физиологиялық және морфологиялық қасиеттерінің қарым-қатынастары қарастырылады. Және де жекеленген өзгешеліктері, әлеуметтік факторларының қорытындылары себебін тигізеді. Әсіресе, жекеленген өзгешеліктерінің тұқымқуалаушы түріне арнайы сұрақ туындайды.

Жекеленген өзгешеліктер психологиясының алтыншы тапсырмасы – жекеленген өзгешеліктердің табиғаты.

Жекеленген өзгешеліктердің психологиясының бұл жерде реттеліп отырған қиыншылықтары мінездемелердің осы немесе басқа да өзгерістерінің тоқтамдарын анықтайды.

Дифференциалды-психологиялық білімнің негізгі тұтынушысы психодиагностика болып табылады. Жеке срекшеліктер психологиясында түсініктер пайда болып жатыр, оларды өлшеу үшін кейінірек әдістемелер құрылып, таңдап алынады. Осы жерде бағалау мен алынған нәтижелерді талдау әдістері туралы ой пайда болады. Осыған байланысты психологиялық норма деген түсінік өте маңызды болып табылады, ол өзінің мазмұны жағынан өте біртекті емес, оған ең кем дегенде төрт қозғаушы күш әсер етеді.

1. Норма – статистикалық түсінік. Бөлудің ортасына жататын көп нәрсе қалыпты деп танылады. Ал оның «соңғы» бөлігі, тиісінше төменгі аумақты («субқалыпты») немесе жоғары («суперқалыпты») мағыналар көрсетеді. Сапасын бағалау үшін біз адамның көрсеткіштерін басқалармен ара қатынасын белгілеуіміз қажет, осылайша қалыпты бөлудегі қисық сызықтың бойындағы оның орнын анықтауға болады. «Суб» және «супер» деген қосымша сөз сапаның этикалық және прагматикалық бағасын бере алмайтыны, айдан-анық (өйткені егер адамда басқыншылықтың «суперқалыпты» көрсеткіші болса, онда бұл айналасындағылар үшін де, оның өзі үшін де жақсы болуы екіталай).

Нормалар абсолютті (мінсіз) емес, олар дамып жетіледі және берілген топ үшін эмпирикалық болып табылады (жас шамасына

қарай, әлеуметтік және басқалар). Осылай соңғы жылдар ішінде ММРІ сауалнамасы бойынша маскулиндік көрсеткіші қыздарда тұрақты жоғарылайды; дегенмен бұл олар өздерін бозбала сияқты ұстайды, ал ескірген нормаларын қайта қарау қажет.

2. Нормалар әлеуметтік таптаурынға себепші болды. Егер адамның мінез-құлқы қоғамда жалпыға бірдей қабылданған тәртіпке сәйкес келмейді, ол қабылданбай қалады. Мысалы, ресей мәдениетінде аяқты үстелдің үстіне қоюға болмайды, ал американдық мәдениетте бұны ешкім айыптамайды.

3. Нормалар психикалық денсаулықпен орайластырылады. Клиницистке жүгінуді талап ететіндер қалыптан тыс деп есептелуі мүмкін. Бірақ психиатрияда бағалау жандасуы талас-тартыс болатынын атап көрсету қажет, ал маңызды нұсқаулардың қалыпты нормадан ауытқуы, қызметтің нәтижелі болуының және қабілеттің өзін-өзі реттеуінің бұзылуы ретінде қабылданады. Осылай, кексе адам өзінің есте сақтау қабілетінің әлсіздігін жете түсініп, қосымша құралдарды қолданса (қойын дәптерді, көз алдына көру үшін қажетті заттарды рет-ретімен жинастыру), онда бұл мінез-құлық нормаға сәйкес келеді, ал егер ол өзіне сын көзбен қарамай, өзінің өмірлік кеңістігін «жасанды мүше салудың» қажеттігінен бас тартса, онда бұл ақыр соңында алға қойылған міндеттерді шешуге қабілетсіздікке әкеледі және психикалық денсаулықтың бұзылғаны туралы куәлік етеді.

4. Ақыр соңында, нормалар туралы ой күтілулермен анықталады, жеке бастың жинақталмаған тәжірибесі арқылы және басқа да субъективті ауыспалылар арқылы анықталады: мысалы, егер отбасындағы тұнғыш бала бір жарым жаста сөйлей бастаса, онда екіншісі екі жаста әлі де еркін ойын түсіндіруге үйренбеген, сондықтан бұл артта қалып қойғанның белгісі ретінде қабылданады.

В.Штерн адамды бағалауда абайлауға шақыра отырып, біріншіден, сақтыққа шақырады, екіншіден психологтар жалпы орнатылған заңдылықтан ауытқып, қайсыбір қасиеттеріне сүйеніп, осы қасиетке ие индивидтің қалыптан тыс жағдайда екені туралы қорытынды жасауға құқығы жоқ, және екіншіден, тұлғаның орнатылған қалыптан тыс жағдайын оның алғашқы жалғыз себебінің нышаны деп есептеуге болмайды. Қазіргі заманғы диагностикада «норма» деген түсінік жеке

мінездемелерден тысқары мінездемелерді зерттеу барысында қолданылады, ал әңгіме тұлғаның өзін туралы болғанда, «серкшнеліктер» деген терминді қолданады, осы арқылы нормативті жандасудан әдейі бас тартуды атып көрсетеді.

Сонымен, нормалар – қатып қалған құбылыс емес, олар үнемі жаңарып отырады және өзгеріп отырады. Міндетті түрде тұрақты қайта қарастырылып отырады және психодиагностикалық әдістемелердің стандарты ретінде қарастырылады.

II. ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

2.2. Дифференциалды психология әдістерінің классификациясы

2.1. Дифференциалды психологияның зерттеу бағыттары мен әдістері

2.1. Дифференциалды психологияның зерттеу бағыттары мен әдістері

Әдіс грек тілінен аударғанда жол, таным жолы деген мағынаны білдіреді. Индивидуалды айырмашылық психикасы жөнінде қандайда бір көрініс және мәліметтер алу үшін, әртүрлі тәсілдер қолданылады. Жануарлар әлемінде әлдеқайда өзгеше – жасанды селекцияның әдісін қолданады. Бірақ бақытқа орай адам баласына бұл әдіс қолданылмайды, біраққа ұқсастықтар мен айырмашылықтардың статистикалық зерттеуін пайдалануға және шарттарын өзгертуге болады. Даралықтың әртүрлі деңгейлері үшін әртүрлі әдістер мен қосарланған жіктеулерді қолдануға болады.

XX ғ. бБасында – ақ француздық зерттеуші Альфред Бине өзінің басқа бір балалардың ақшлын дамытуын өлшеу жөніндегі системасын ұсынды. Бұл ұсынысы өте сәтті болды. Альфред Бине мен оның ұжымдастары Виктор Анри және Теофил Симон, оның тағы бір жолын ойлап тапты.

Биненің тестілерінің бірінші жобасы 1911 ж, ал неміс зерттеушісі Вильям Штерн өзінің тәжірибелеу психологиясын, Берлинде болған конференцияда Биненің тестілерін қолдануда пайдаланып көруді ұсынды.

В.Штерннің жұмыстарында психологиялық маңызды қасиеттерін анықтауда көп назар бөлінді. Сонымен бірге оны бұл қасиеттер барлық адамда әртүрлі түрде білінеді деген сұрақ қызықтырды.

Ал, бұдан кештеу кезеңдегі жұмыстардың тематикалық зерттеулері кеңейеді. Америкалық зерттеуші – Анна Анастаси оны жекеленген өзгешеліктерін оқытудың қатарына қосады. Сонымен қатар, психологиялық мінездемелер мен олардың табиғатын зерттеу қиындықтары бар.

Жекеленген психологияның өзгешеліктерін қорытындылауға болады, оған қарамастан оның әртүрлі тематикалық және өзгеше әрбір теоритикалық құрылымдардың авторларына қарамастан олардың зерттемелерін біріктіріп, психологиялық аймақта жұмыс істейтін үш топқа бөлеміз:

1. психологиялық қасиеттерінің ағымдарын қорытындылау;
2. жекеленген өзгешеліктердің психологиялық қасиеттерден туындайтын себептерін іздеу;
3. жекеленген идиографикалық қорытындылары.

Жеке адамдар арасындағы айырмашылық ғылымда тек тұқым қуалаушылықпен түсіндіріледі. Ал басқа яғни тәрбие және қоршаған ортаға бейімделу себептері маңызды емес. Үлкен биологиялық материалдарды статистикамен қорытындылап, оларға қатысты туыстық қатынасты Англияның белгілі азаматы, Ф.Гальтон былай пайымдаған, өте жоғары дарын туыстық мінездемелер қатарынан анықталады. Төрт баланың ішінен тек біреуі ғана дарынды болуы мүмкін.

Ақынның дамуын зерттегенде Гальтон биографикалық жобалар мен қатар сұрақнамаларды пайдаланған. Ол көптеген ғылымдарға өзінің сұрақнамасын таратқан. Ол материалдар бұрышырақ жазылған «Ағылшын ғылым адамдары олардың табиғаты және тәрбиесі» - деген монографиядан алынған. Ал, ең маңызды ғылымның даму қасиеттерін ол тағы да тұқымқуалаушылыққа әкеліп тіреді. Ал, сыртқы тәртіптің әсері себептерін және тәрбиені маңызды деп есептемеген, кейде тіптен карама – карсы деген. Кейіннен, жеке өзгешелікті зерттеудің сұрақнамасына 1884жылы Ф.Гальтон тәжірибелеуді қосқан.

Дифференциалды психологияда психогенетикалық зерттеу әдістері қолданылады.

Олар - жан-ұя әдісі, асыранды балалар әдісі, егіздер әдісі.

Осы әдістерді қолдану барысында коррелляция коэффициентін қолданған.

Егіздер әдісі - қос жұпты монозиготалы және дизиготалы егіздерді салыстыру негізінде жүргізілген зерттеу әдісі.

Монозиготалы егіздер бір ұрықтан қалыптасқандықтан оларды бір-біріне ұқсастықтары 100% болады, себебі олардың хромосомалары бірдей боып келеді. Ал керісінше дизиготалы егіздердің ұқсастығы 0-100% арасында болып келеді, себебі хромосомалардың жиынтығына байланысты.

Зерттеу жұмысы 85 жұп балаларға жүргізілді. Жұптар арасындағы ұқсастық генотиптік және фенотиптік болып келеді. Қай жұптарға бұл ұқсастықтар қарқынды әсер ететіндігін байқау мақсатқа қойылады. Зерттеу нәтижесінде көрсетілгендей фенотиптік әсер монозиготалы және дизиготалы егіздерге тікелей әсер етеді. Сыртқы орта факторлар әсерінен келген жағдайлар нәтижесінде екі жұпта бірдей жауап қайтарады, яғни генетикалық ұқсастықтар ғана олардың бірдейлігін анықтап қоймаған. Олар әрекет ету нәтижесінде де, бірдей көрініс көрсеткен.

Жан-ұя зерттеу әдісі - бір жан-ұя арасындағы адамдардың бір-біріне ұқсастығын зерттеу әдісі.

Генетикалық ұқсастықтары бірдей ерекшеліктерді анықтау үшін зерттеу әдісі жүргізіледі. Тұыстық қатынасы жоқ екі ата-ананың қосындысынан генетикалық құрлымы бірдей балалар туылады. Олардың бір-біріне ұқсастығы 50% ұқсас гендер нәтижесімен байқалады, «ата-ана және бала» деген құрылым пайда болады.

Екінші жұптардың ұқсастығы, яғна бір ата-анадан туылған қыз баланың ұрпақтары ұл баладан туылған ұрпақтарға тек 25% ғана ұқсастық байқалады. Себебі олардың генінде тек басқада гендік құрылымдар кездеседі. Сол сияқты туыс балалардың ұқсастығы бір-бірінен алшақ болып келеді. Бұл әдісті фенотиптік әсерлердің жанұяға әсерін анықтау үшін де қолданады. Сонымен қатар тұқым қуалайтын аурулардың қай ұрпақтан байқауға болатындығын анықтау үшін де қолданады.

Асыранды балалар әдісі - бұл әдісті генетикалық және қоршаған орта факторларының әсерін зерттеу үшін қолданады.

Асыранды балалар әдісі келесі сұрақтар жайлы мәліметтер жинау үшін қолданылады.

1. Асыранды балалар және олардың биологиялық ата-аналарын зерттеу негізінде- фенотиптік дисперсия негізінде генетикалық құрлымның қосатын үлесі қандай?

2. Фенотиптік құрлым негізінде адекватты емес генотиптің алатын орны қандай?

3. Асыранды балалар мен асырап алған ата-аналардың жан-ұялық қатынасы қандай?

4. Жан-ұялық жағдайдың фенотиптік дисперсияға әсерінің ролі.

Тарихи әдістер. Тарихи әдіс тұлғалардың үздіктерін зерттеуге, органың ерекшеліктеріне арналған және рухани қалыптасу, олар үшін түрткілерімен қызмет ететін тұқым қуалаушылық. Әдеттегідей, бұл әдістер өз қызметін мәдени байлыққа не нәтиженің пайда болуына әкелетін – адамды тарихи индивидтің объектісімен сипаттайды. Дегенмен, тарихи әдіс әрден қарапайым адамдарды және толық зерттеу үшін қолданылуы мүмкін. Бұл топқа өмірбаяндық, күнделік, өмірбаяндық әдістерде жатады. Жалпылама түрінде олардың түндеректері мен өмірбаянын пайдалану болып табылады.

Өмірбаяндық әдіс – адамның психологиялық портретін құрастыру үшін ұзақ уақыт кезеңінің бойындағы адамның ұзақ кезеңдік жеке өмірбаянын пайдалануы.

Өмірбаяншы қиындық мәліметтерін пайдаланудың жағдайында пікірдің түсіндіруінде айғақтар орынына қорытындылауы өмірбаяншының өзіне жүктеледі. Егер психолог өзіне келген аламның жан дүниесі қызықтырса, ол оның өмір сипаттамасын және ертерек ресми өмірбаянын, психологиялық сипаттамаларын жинап беруі мүмкін, ол осы жағдайда «психография» өткізеді. Бұл өмірбаяндық нұсқа П.Мебиустің өнгізген патографиялық әдісі(келген адамдардың ауруларына сипаттама).

Отандық ғылымда патографиялық әдістің алғышарттарын зерделеу үшін кемеңгер, генетик В.П.Эфроимсон пайдаланды.

Күнделік әдіс – биографиялық әдістің нұсқасы, кәдімгі адам өмірін зерттеуіне және оның дамуының сипаттамасын және ұзақ уақыт арасында эксперт өткізілетін мінез-құлық анықтауға арналған(ата-аналармен, тәрбиешімен, әріптеспен).

Автобиография – бұл өмірдің сипаттамасы, тікелей әсерлерге негізделген және өткенді шолатын тәжірибе. Осы әдістің нәтижелерін бұрмалау жеке серпіннің процестерімен шақырыла алады. Бекітудің өте жаңа әдістері бейнежазба мүмкіндіктерінің болуы.

2.2. Дифференциалды психология әдістерінің классификациясы

Пайдаланылатын тәжірибенің түрі бойынша әдістер интроспектілік (субъективті тәжірибеге негізделген) және экстраспективті (объективті нәтиже мен қолайлы өлшемге негізделген) болып бөлінеді.

Белсенділік ықпалы бойынша әдістер табиғи және эксперимент деп бөлінеді.

Алынған заңдылықтардың жалпыланған деңгейі бойынша номотетикалық (ортақ және психологиялық түсіндіруге бағытталған) және идиографикалық (даралыққа, психографияға, психологиялық түсінушілікке бағытталған).

Тұрақтылық бойынша құрастырушы және қалыптастырушы деп бөліп қарастырады (соңғы күйлердің санасы бастапқыдан ерекшеленеді).

Дифференциалды психологияның әдісі түсінушілік пен түсіндірме оппозициясының ықпалымен дамыды.

Түсінушілік – идеография тәсілінің пайда болуы эксперименталды әдістің келуіне ықпал жасады.

Гуманитарлық және табиғи-ғылыми парадигмаларының қарама-қарсылығы зерттеушінің қолданатын әдістемелік аппаратына әсер етті. Қазіргі таңда бұл қарама-қарсылық жұмсарды.

Дегенмен дифференциалды психологияның екі ең маңызды жауабы табылмаған әдістері қалады яғни бәрі қозғалған экстраспективті әдіс.

Біріншісі осылай естіледі: себебі психикалық белгілер субъекттің тікелей өзіне ғана беріледі, зерттелуші өз-өзіне сүйене отырып қалайша басқа адамның психикалық әлеміне кіре алады? Бұл сұрақ ұқсастық пен психологиядағы зерттеудегі түсіндіру мәселесін көтереді.

Екінші сұрақ тек қана зерттеушіге берілетін физикалық белгілердің арасындағы сәйкестік пен ішкі психикалық өзін-өзі ұстауға тікелей қатысты.

Бұл мәселе симптомологияға қатысты (симптом бойынша психикалық себептер туралы талқылайды). Ендеше

психологиялық зерттеулердің барынша валидті әдістерін іздестіру – бұл үнемі қолданыста болатын және де керекті міндет болып табылады. Дифференциалды психологияда пайдаланылатын әдістерді шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады: жалпы ғылыми, психогенетикалық, тарихи және өзіндік психология.

Жалпы ғылыми әдіс.

Жалпы ғылыми әдіс көптеген ғылымның басқа да салаларында қолданылатын психологиялық шындыққа түрлендіруге бағытталған әдіс.

Бақылау – нысананы көздейтін адамның жүйелі түрде зерттелуі сарапшының беретін қорытынды бағасына байланысты.

Бақылау бірнеше түрге бөлінеді.

Әдістің артықшылығы:

1. Адамның табиғи мінез-құлықтарының айғақтары жиналады.
2. Адам біртұтас тұлға ретінде қарастырылады.
3. Субъектінің өмірінің мәнін көрсетеді.

Бақылаудың түрлері

1.	Жаппай-тікелей (жаппай-түйіспелі)	Жалғасу түрі бойымен
2.	Табиғи – лабораториялы (табиғи – эксперименталды)	Қызметтің шарттарына арналған
3.	Аппық - бүркемелі	Объектімен өзара әрекеттесу
4.	Қосылған-қосылмаған	
5.	Кездейсоқ-мақсатты	Мақсатқа бағытталған
6.	Жаппай- ішінара	Реттік бойымен
7.	Үйреншікті –жіктелінген	
8.	Айғақ - бағалаушы	Нәтижелерді бекітуге арналған

Кемшіліктері:

1. Қосылған бақылаудың жолсерік оқиғаларының айғағы.
2. Әрекетсіздік: зерттеушінің араласпауы оның күту позициясына душар етеді.
3. Қайтадан бақылауға мүмкіншілік жоқтығы.
4. Нәтижелерді сипаттама ретінде бекіту.

Егер мақсатты нақты сипаттаса, бақылауды ғылыми тұрғыда жасауға (психикалық қызметтің аспектілерін бақылауға) болады.

Қамтамасыз етуге: ... бақыланатын адамға байқатпай, объективтік арқылы бірнеше уақыттағы бекітулер, жүйелілік, үлкен үзілістерден қашуға ұмтылу, жасыру, бақылауды ұйымдастыра отырып, техникаларды пайдалану арқылы зерттеу.

Бақылаудың нұсқасын психологияда өздігінен бақылау болып табылады. Эксперимент – бір айнаымалының өзгерісін көздейтін манипуляция жасайтын және оның нәтижелерінің өзгерісін бақылайтын әдіс. Психологияда эксперименталды психологияның ерекшелігі оқиғаларды зерттеу мүмкіндігінің жоқтығынан және айғақтарды түсіндірудің шарасыздығынан, процесте бұрмалаудың болуынан, жұмыс істеу барысындағы шындыққа бағытталған мінездердің болуынан тұрады. Яғни біз өлшеуге тырыспасақта, біз үш адаммен қалай дегенмен жеке шындықтармен өзара іс-әрекетке, сөзсіз тап боламыз: сыналушы, экспериментші-интерпретатор, әдістемені(тест) қолданатын адам.

Эксперименталды әдістің артықшылықтары:

1) зерттелінетін психикалық процесс шақырушы шарт жасауға болады.

2) тәжірибенің үздіксіз қайталануы мүмкін.

3) қарапайым хаттама жүргізілуі мүмкін.

4) эксперименттің мәліметтері бақылаумен салыстырғанда бірыңғай және бізмәнді.

Кемшіліктеріне жататыны:

1) процестің табиғилығының жоғалуы;

2) адам тұлғасының бүтіндік көрінісінің жоқтығы;

3) арнаулы техниканың қажеттілігі;

4) зерттелінетін табиғи шындықты қабылдаудан қол үзуі.

(Экспериментші тест, әдіс-құралдарды көрсетуге бағытталады).

Эксперименттің бірнеше түрі бар.

Зертханалық эксперимент – арнайы жағдайларда жүргізіледі, арнайы жабдықтар пайдаланы ады, сыналушының әрекеттері нұсқаулармен белгіленеді, сынал ушы экспериментке түсетінін біледі, бірақ оның толық мәнін аңғармауы да ықтимал.

Табиғи эксперимент – еңбек, оқу, қарым-қатынастың әдеттегі жағдайларында жүргізіледі, ал адам өзінің эксперименттік сыналуда екенін сезбейді. А.Ф.Лазурскийдің ғылыми жобасынан алынған.

Мәселен, З.М.Истомина мектеп жасына дейінгі балалардың қысқа мерзімді жадының көлемін зерттеп, нұсқаудың тікелей жағдайда ойын қызмет шарттарындағы айтарлықтай әр түрлі нәтижелер алатынын айтты. Камералық экспериментте зертханалық және табиғи эксперимент орын алады. (мысалы, баланың альтруистік мінез-құлығын зерделеу үшін балалар баспасында әдісшінің кабинетіне, ересектерді ойнауға ұсыныс жасалады).

Қалыптастыратын эксперимент жағдайды айғақтап қана қоймай сонымен қатар оның өзгерісінде тұспалдайды.

Қалыптастырған оқыту-әдістерінің апробациясы бағытталған психология-педагогикалық эксперименттің нұсқасы болып табылады (осы апробациядан кейін бағдарлама болып аталады).

Эксперимент жеке-жеке немесе топ арасында, қысқа мерзімді немесе айлап-жылдап өткізілуі мүмкін.

Эксперимент шынайылық талаптарға сәйкестенуі қажет, (жарамдылық, мақсатқа сай түсінісу, әдістер мен нәтижелер) қорықпандылыққа (іріктеменің өкілдігі және эксперименттің қорытындылары тарайтын популяциялардың құрылымы мен сәйкестігі), сенімділік (нәтижелердің уақытында тұрақтануы).

Үлгілеу – әртүрлі психологиялық шындықты қайта жасау (жағдай, күй, рөл, көңіл күй). Психологиялық үлгілеудің мысалы көңіл күйдің индукциялары болуы мүмкін (сыналушыға қызу болған тарихты, естеліктердің себеп болуын айтып беру).

Психогенетикалық әдіс. Бұл топ орта факторларының әдістері, психологиялық дара вариацияларының сапалары мен тұқымқуалаушылыққа бағытталған.

Шежіре әдісі – жанұяларды зерттеу әдісі, Ф.Гальтонның шежіре туралы пайдаланған «Тұқым қуалаған данышпан» атты кітабы.

Әдісті пайдалану келесідей күйде қызмет етеді: егер кейбір белгісі тұқым қуалаушылық болып көрінсе және гендердегі кодталса, онда ағайындылық жақынырақ, бұл белгі бойынша адамдардың арасындағы ұқсастық соғұрлым жоғары болып табылады. Сондықтан шежіре әдісінде бірінші дәрежелі туысқан туралы ақпаратты және нуклиарлы құрастыратын жанұяны міндетті түрде пайдаланады (бұл жұптар ата-ана – нәсіл және сблинг – сблинг). Олар тек орташа 50% ортақ гендерге ие болады. Мұра етілетін сапаларда ағайындардың дәрежесін кішірейту өлшемі бойымен ұқсастығы көм көрсетілуі керек. Шежіре бұтағының белгілі құрастыру ережелері, белгі және нышаны болады. Үрім-бұтақты құрған адамды – пробанд деп атаған (нем. der Proband – сыналушы). Шежіре мүшелері рет-ретімен бұрынғы- алдыңғы ұрпақтар бойынша орналасады; балаларда сол ретпен туылуы бойынша орналасады. Міндет үшін генограмма әдісі психодиагностикалық, психогенетикалық кейде шежіре әдіс нұсқасы пайдаланылып, ағайындықтың қарым-қатынастарымен қатар, психологиялық жақындықтың қарым-қатынасы, қақтығыстық, сонымен бірге отбасылық сценарилі қондыруларды белгілейді. Генограмма үш ұрпақ көлемін жанұя үшін және адам өмірінің психологиялық контекстін анықтап алуға рұқсат береді (бұл жағдайда элеуметтік тұқымқуалаушылық туралы айтуға болады).

Асыранды баланы зерттеу әдісіне қосу үшін – баланы биологиялық ата-анасына беруі қажет. Себебі бала биологиялық ата-аналармен 50% ортақ гендерге ие болады бірақ өмірлік жалпы шарттарға ие бола алмайды, ал асыраушы ата-аналарымен керісінше гендер жағынан ортақ болмағанымен өмірдің сипаттамасымен яғни қарым-қатынас ортасы, мінез-құлық, уақытша тұқымқуалаушылық пен орта орын алады.

Қызықтырушы белгісі жұп бойынша зерттелінеді (бала-биологиялық ата-ана, бала- асыраушы ата-ана). Ұқсастықтың өлшемі табиғаттың сапасына бағытталады. Операционалды валидтілік әдіске көп сын және ескертулер айтылғанына қарамастан, қазіргі таңда психогенетикада ең таза әдіс ретінде дәлелденген.

Егіздер әдісін Э.Торндайк, Р.Заззо қолданған. Егіздерді монозиготалы және дизиготалы деп бөліп қарастырады. 1. Бақылау әдісінде егіздерді салыстыруда монозиготалы және дизиготалы егіздерден тұрады. 2. Егіз жұпты әдіс, рөлдерді үлестірудің зерттеуінде және ішінде егіз жұпты функцияларында қосылатын, әлеуметтік-психологиялық жүйені жиі құрастыратын, ішкі жүйе бойынша егіздерді қосатын, «жиынтық тұлға» деп көрсетілген. Бақылаушы егіз әдісі қалыптастырушы әсердің болуынан тұрады, ал басқада – жоқ дағдының пайда болу уақытын белгілейді. Егер соңында дағдыны бір мезгілде көрсетсе, бұл жетілудің факторының есебіне жатқызылуы мүмкін. Құмыраға бір жасар балаларын үйретудің төңірегіндегі үкәсе эксперименттерді және баспалдақ бойымен жүрістің дидагысын үйретуді сипаттаған Т.Бауэрмен. 4. Айрылған монозиготалы егіз әдісін егіздер күші әртүрлі жағдайларда болса, әлеуметтік жойқын апаттардың шарттарында пайдаланады.

Ш. ЖЕКЕ АДАМНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ГЕНЕТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ БИОХИМИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

3.1. Дифференциалды психологиядағы жеке адам ерекшелігі

3.2. Жеке адам мәселесін қарастыратын зерттеулерге сипаттама

3.3. Дифференциалды психологиядағы тұлға ұғымының құрылымы

3.4. Дифференциалды психологиядағы индивидуалды қасиеттер мәселесі.

3.1. Дифференциалды психологиядағы жеке адам ерекшелігі

Әлеуметтік қатынастар субъект әрі әлеуметтік мәнді қасиеттердің иегері ретінде әрбір адам – жеке адам болып сипатталады. “Жеке адам” түсінігімен қатар біздің қолдануымызда “адам”, “дара адам”, “даралық” терминдері бірге жүр. Бұл түсініктердің әрқайсысы өз ерекшеліктерімен ажыратылады, бірақ бір-бірімен тығыз байланысты. Олардың ішінде ең жалпыланған, көп қасиеттердің бірігуін – “адам” түсінігі қамтиды. Адам - өмір дамуының ең жоғары деңгейінің көрінісі, қоғамдық еңбек барысының жемісі әрі табиғат пен әлеуметтік болмыс тұтастығын аңдататын тіршілік иесі. Алайда, адам әлеуметтік – тетіктік мәнге ие болғанмен, ол жалпы табиғат туындысы ретінде – дара адамдық сипаты жағынан жанды мақұлық дүниесінен бөлектенбейді.

Дара адам – “*homo sapiens*” тектілердің өкілі, адамдық даму нышандарының иесі – нақты адам.

Даралық – нақты адамның табиғи және әлеуметтік қабылдаған қайталанбас ерекшеліктері мен қасиеттері. “Жеке адам” түсінігіне байланысты ең алдымен адамның қоғамдық мәнді сапалары еленеді. Адамның әлеуметтік мәні оның қоғаммен байланысында қалыптасады да көрініс бреді.

Жеке адам дамуы - өз мүмкіндіктерін үздіксіз кеңітіп, қажеттіліктерін арттырып барумен байланысты. Осы даму деңгейі нақты адамға тән болған қарым – қатынастар аймағымен

өлшенеді. Даму дәрежесі мардымсыз тұлғаның адам аралық қатынастары да өте жай, күнделікті тіршілік күйбеінен аспайды. Ал даму деңгейі жоғары болған адам өзінің рухани мәртебелігімен, қоғамдық мәнді құндылықтарымен ерекшеленеді.

Жеке адамдағы барша өмірлік күйзеліс – ауытқулар оның өмірдік “Менің” тапымаудан объективті мәнді жеке басының күшті тараптарын сезіне алмаудан келіп шығады. Жеке адамның болмысының ең айқын көрсеткіші – оның өз психологиялық жағдайын басқара алу және әрекет – қимылдарын қоғам қалыптастырған өлшемдерге икемдестіре білу дәрежесі.

Жеке адам тұрақты қасиеттер жиынтығымен дараланады, тұлғаның барша ерекшеліктері оның тума, нәсілдік және өлеуметтік – мәдени сапаларының бірлігінен қалыптасады.

Б.Ф.Ломов, басқа да орыс психологтарының шийымдаулары нақты, әрекеттен дара адамның қоғамдық қатынастар жүйесіне қосылып, сол жүйенің оның санасында бейнеленуіне негізделеді. Б.Ф.Ломов мотивтік – қажетсіну аймағы мәнін (құрамы, құрылымы, қозғалысы) және сол дамуын түсіну үшін жеке адамның басқа тұлғалармен ара байланыс, қатынастарын қарастыруды қажет деп санайды. Адамның мотивтік аймағының басқа факторлардан тәуелділігін зерттеуде сол тәуелділіктің тікелей ғана емес, жанама байланысты болатынын, көп өлшемі және сипатты екенін бірде ұмытпау лазым. Әрбір дара адам өзінің қоғамдағы өмірлік әдептерін реттеумен күнделікті тіршілік проблемаларын шешіп береді. Бірдей қиыншылық, кедергілердің шешімін әр адам өз әдіс, тәсілдерімен табуы мүмкін. Осыдан, жеке адамды танып, білу үшін сол адамның алдында тұрған өмірлік міндеттерін, оларды іске асыру жолдары мен өмір барысында ұстанған принциптерін жете білу қажет.

Жеке адамның дербестігі оның ең жоғарғы психологиялық сапасы – рухани дүниесімен ұштасады. Рухани дүние дегеніміз адам мәнінің ең биік көрінісі, оның жалпы адамзаттық инабат парызды түсіне білу, болмыстағы өз орнына сай қызмет ете алуы. Жеке адамның рухани жетістігі

– бұл жоғарғы дәрежедегі саналық жетілу, ізгі мұраттарды басшылыққа алу, сонымен бірге, жаман ниеттер мен мезеттік пен – шекпеннен, жалған белсенділік пен өтірік - өсектен өзін аулақ ұстай алуы. Ал адамның мұндай қасиет, сапаларды өз бойына дарытуы көбіне қоғамдық салтқа тәуелді. Қоғамның даму дәрежесі неғұрлым төмен болса, ел ішінде баршаны бірдей теңестіру принципі өріс алады да, ондай қоғам мүшелерінің көбі қолдық бағыну күйінен арыла алмайды. Дербестігінен айырылып, өз бетінше шй жүгіртпеген адам, өзін тұлғалық дамыту ниетінен ажырап қалады.

Дара адамның жеке адам санатына көтерілуі үшін маңызды факторлар: идентификация яғни дара адамның өзін басқа адамдармен теңестіре, қоғам талабына сай болу ниетімен қалыптасып бару процесі; персонализация - дара адамның өз басының басқа адамдар өмірінде қадірі барын түсіне білуі, сонымен қатар, нақты әлеуметтік топқа өзінің кісілік мүмкіндіктерін іске асыра алуы.

Адамды биологиялық түр ретінде бағытты түрде зерттеу Карл Линнейдің еңбектерінен басталады, ол адамды приматтар отрядындағы *Homo sapiens* жеке түрі ретінде бөліп көрсетеді. Осылайша алғашқы рет адамның тірі табиғаттағы орны анықталды. Бірақ бұл адамға деген қызығушылық бұған дейін болмады деген сөз емес. Адамды ғылыми тұрғыдан тану натурфилософиядан, тіршіліктанудан және медицинадан бастау алады. Алайда бұл зерттеулердің аясы тар, жүйелілігі жеткіліксіз, бастысы қарама-қарсы сипатта, мұнда адам көбенсе тірі табиғатқа қарсы қойылған. К.Линней адамды тірі табиғаттың элементі ретінде қарастыруды ұсынды. Бұл адам зерттеудегі оң бетбұрыс болды.

Ерекше биологиялық түр ретінде адам туралы арнайы ғылым антропология деп аталады. Қазіргі антропологияның құрылым үш негізгі бөлімнен: *адам морфологиясы* (физикалық типтің жеке өзгергіштігін, жас ерекшелігін – шала кезден кәрілікке дейін, жыныстық диморфизмді қоса, өмір мен қызметтің өзгеруіне қарай адамның физикалық дамуының өзгеруін зерттейді), *антропогенез* жайлы зерттеу (ширек кезеңде адамның жақын аталары мен адам табиғатының өзгеруі), ол приматтарды тану, адамның эволюциялық анатомиясы және палеоантропология

(адамның қалдық түрлерін зерттейтін) және *нәсілтанудан* тұрады.

Антропогенез жайлы ілімнің дамуына жеке пәндердің әсері туып кеткен жөн. Бұған алдымен жоғарғы нерв қызметінің физиологиясын жатқызамыз. Жоғарғы нерв қызметінің физиологиясының генетикалық проблемаларына аса қызыға қараған И.П.Павловтың арқасында салыстырмалы физиологияның антропоидтардың жоғарғы нерв қызметінің физиологиясы жеке бөлім болып қалыптасты.

Адамды зерттейтін ғылымдар немесе ғылыми бағыттар бір-бірімен тығыз байланысты, олар біріге отырып, адам және адамзат қоғамы жайлы бүтіндей көрініс береді. Алайда қай бағытты алып қарасақта, оларда психологияның әр түрлі тараулары келтірілген. Бұл кездейсоқ емес, өйткені психологияның зерттейтін құбылыстары бисоциалды тіршілік иесі ретіндегі адамның іс-әрекетін анықтайды.

Осылайша адам – көпқырлы құбылыс. Оны зерттеу бүтіндей жүйелі әдіснамалық сипатқа ие болуы керек. Сондықтан да адамды зертеудегі ең негізгі әдіснамалық тұжырым- жүйелі көзқарас тұжырымы. Ол әлем құрылымының жүйелігін көрсетеді. Осы тұжырымға сай кез-келген жүйе жүйежасайтын фактор болғандықтан өмір сүреді. Адамды зерттейтін ғылымдар жүйесінде мұндай фактор адам, оны көпқырлы көріністе және сыртқы өмірмен байланысты зерттеу қажет, өйткені сонда ғана адам және оның әлеуметтік - биологиялық даму заңдылықтары жайлы толық көрініс алуға болады.

3.2. Жеке адам мәселесін қарастыратын зерттеулер ерекшеліктері

Жеке адам мәселесін зерттеу негізімен Гордон Олпорт айналысқан- американдық психолог, ерекшеліктер теориясының негізін салушы. Олпорт өзінің зерттеу жұмысын сөздерден каталог құру арқылы жасаған. Жеке адамдардың ерекшелігіне қатысты 18 мыңнан астам түрін тауып олардың ішінен адамның сыртқы келбетіне қатысты сөздерді алып тастап тек адамның ішкі жан дүниесіне қатысты сөздерді жинақтаған. Осы көптеген ерекшеліктер классификациясының деңгейін құрастыруға тырысты.

Ерекшеліктердің деңгейлік классификациясы - үш деңгейден құрылады: кардиналды, орталық және екіншілік ерекшеліктер.

Бірінші деңгей - ол кардиналды бұл адамның мінез-құлқын анықтаушы. Бұл ерекшеліктер адамның белгілі бір іс-әрекетке кішкене кезінен бастап туындайтын және өмір бойы бірге жүретін қасиеттер жатады. Бұл ерекшелік барлық адамда бірдей кездесе бермейді.

Екінші деңгей - ол орталық ерекшеліктер. Олар адамның әр түрлі жағдайларында байқалатын мінез-құлық ерекшелігі. Бұл барлық адамда кездеседі және тұрақты болып келеді.

Үшінші деңгей - ол екіншілік ерекшеліктер. Ол тек кейбір адамдарға ғана тәуелді және әр түрлі жағдайларда кездеседі. Ол адамның жеке қайталанбас ерекшелігі болып табылады.

Кейінен бұл Олпорттың жұмысын Кеттелл жалғастырған. Кеттелл адамның жеке ерекшеліктерін 16 факторға бөліп қарастырған.

Кеттелдің қарастырған адамның жеке ерекшеліктерінің 16 факторы

	Жағымды полюс		Кері полюс	
	Аталуы	Негізгі бөлігі	Аталуы	Негізгі бөлігі
1	2	3	4	5
G1	Аффектомания (Циклотимия)	Ашуланшақтық Мейірімделік	Шизотимия	Тұтастылық
G2	Жоғарғы интеллект	Ақылды	Төмен интеллект	Ақымақ
G3	«Мен» күші	Эмоционалды Тұрақтылық	«Мен» әлсіздігі	Эмоционалдылық тұрақсыздық
G4	Доминанттылық	Бір беткейлік	Конформдылық	Тәуелділік
55	Энергиялық	Күштілік	Энергияның жоқтығы	Қозушылық
G6	Суперэго күші	Ұялшақтық	Суперэгоның әлсіздігі	Топтық нормалардың төменгі қабылдануы
H7	Parmia	Оқиғаларға деген құштарлық	Threstia	Епсіз

	Жағымды полюс		Кері полюс	
	Аталуы	Негізгі бөлігі	Аталуы	Негізгі бөлігі
1	2	3	4	5
8	Prensia	Жұмсақтық, сыпайылық	Naugia	Қаталдық
9	Pretension	Қауіптілік	Alaxia	Сенімділік
10	Аутистілік	Арман	Парктикалық	Қызығушылық
11	Сезімтал	Қу	Әлсіз	Тік айту
12	Кіші сезімін сезіну	Депресиялық	Адекваттылық	Өзіне сенімді
13	Радикалдылық	Эксперимент жасауға ықтималдылық	Консерваттылық	өзіне қараған көз-қарасқа икемділік
14	өзіндік толысыну	өзіне сенуге деген икемділік	Топқа тәуелділік басқаларға сенімділікпен қарау	Басқаларға деген тәуелділік
15	Жоғарғы интеграция	Жоғары өзіндік бақылау	Төменгі интеграция	Төменгі өзіндік бақылау
16	Жоғарғы энергия	Фрустрация	Төменгі энергиялық	Босаңсыну

Индивид, тұлға және жекелік түсініктерін психологияда Ананьев, Леонтьев жұмыстарынан көруге болады. Ананьев бойынша психикалық қасиеттерді иерархиялық ұйымдасқан көрінісі: жекелік қасиет бұл иерархияда ең жоғарғы орында. Индивид-тұлға, іс-әрекет-жекелік. Ананьев адам дамуын тұтас процесс ретінде қарастырады «тұлға» және «жекелік» категориялары Ананьев бойынша егер «тұлға» - адам дамуының ең жоғарғы деңгейі болса, онда «жекелік» оның ең терең өлшемі. Адам индивид ретінде – бұл материалды, табиғи, денелік тіршілік иесі. Адамның ерекше проекциясы- оның индивидтілігі.

Леонтьев бойынша «индивид»- ол ең бірінші генотиптік құрылым. «Индивид» түсінігі тұтас, бөлінбес және нақты субъект өмірінің алғашқы сатысында қалыптасатын ерекшелік.

Персонализация- дара адамның өз басының басқа адамдар өмірінде қадірі барын түсіне білу. Сондықтан нақты әлеуметтік топқа өзінің мүмкіндігін іске асыра алу.

Жеке адам рефлексия- әлеуметтік мүшелер мен жеке адам өз «мен» арқылы қарым-қатынас орнатады. Жеке адамның рефлексиясы дегеніміз әр адамның өзі жөніндегі танымал өз мүмкіншілігін және өз қадірін сезе білу сияқты сапалары жеке адамның өзіне-өзі берген бағасы жоғары не төмен болуы сол адамның ішкі жан дүниесінен шығатын көрініс. Бұндай көрініс қорғаныс қызметі мен тығыз байланысты. Біркелкі жан дүниелік адамның өзінің ішкі болмысына сай келуі қажет. Қоршаған ортадағы адамдармен икемділігі Слабодчиков бойынша адамдардың көрінісін бес түрге бөлеміз: субъект, жеке адам, жекелік, тұлға, универсиум.

Субъект - А. Ананьевтің көзқарасы бойынша бұл көрініс іс-әрекетте, қарым-қатынаста, өзін-өзі тануда, мінез-құлықта іс-әрекеттерді ұйымдастырушы адам.

Тұлға - көптеген психологиялық зерттеулерде адам субъектісінің ең жоғарғы деңгейде дамыған көрінісі. Леонтьевтің айтуы бойынша бұл тек қана тұтасытылық генотиптік қасиеттен туындамайды, тұлға болып адам туыпмайды, тек қана өмір барысында қалыптасады.

Жекелік - психологиялық зерттеулерде жекелік адам өмірінің даму жасында қалыптасады. Бұл индивид ретінде субъект ретінде, тұлға ретінде қайталанбас өзіне тән ерекшеліктері.

Универсиум - Слабодчиковтың көз-қарастары бойынша қоғамда адам дамуының ең жоғарғы сатысы. Универсиум адамның ерекше бейнесі шексіз адам тегіне ғана айналады және шынайы көріністер болып табылады.

Адамның индивидті қасиеттері екіге бөлінеді.

- 1) жастық, жыныстық қасиеттер;
- 2) жеке қасиеттер.

Б.Г.Анаьев индивидтің бірінші және екінші қасиеттерін бөліп көрсеткен. Бірінші қасиетке адамның барлығына ортақ жас ерекшеліктерін (белгілі бір жасқа сай болу), жыныстық диморфизм (белгілі бір жынысқа сай болу), сонымен қоса, жеке-типтік сипаттамалар, оның ішінде конституционалды ерекшеліктер (дене бітімінің ерекшеліктері), мидың нейродинамикалық қасиеттері, үлкен жарты шарлардың функционалды геометриясының ерекшеліктерін жатқызады.

Индивидтің бірінші қасиеттерінің жиынтығы оның екінші қасиеттерін анықтайды, олар: психофизиологиялық функциялардың динамикасы және органикалық қажеттіліктердің құрылымы. Осы қасиеттердің барлығы қосыла келіп, темперамент пен адам нышандарының ерекшеліктерін жасайды.

3.3. Дифференциалды психологиядағы тұлға ұғымының құрылымы

Жеке адам рефлексиясында элеуметтік мүшелер мен жеке адам өз «мен» арқылы қарым-қатынас орнатады. Жеке адамның рефлексиясы дегеніміз әр адамның өзі жөніндегі танымал өз мүмкіншілігін және өз қадірін сезе білу сияқты сапалары жеке адамның өзіне-өзі берген бағасы жоғары не төмен болуы сол адамның ішкі жан дүниесінен шығатын көрініс. Бұндай көрініс қорғаныс қызметі мен тығыз байланысты. Біркелкі жан дүниелік адамның өзінің ішкі болмысына сай келуі қажет. Қоршаған ортадағы адамдармен икемділігі

Ресейлік атақты психолог Борис Герасимович Ананьев адам танымының жүйесін 4 негізгі ұғымға бөліп қарады: индивид, іс-әрекет субъектісі, тұлға және жеке даралық.

Индивид түсінігінің бірнеше мәні бар. Алдымен, индивид - *ол табиғи жалғыз тіршілік иесі адам, Homo sapiens түрінің өкілі*. Мұнда адамның биологиялық жағы айтылған. Кейде бұл түсінікте адамды адамзат қауымының жеке өкілі, еңбек құралдарын пайдаланатын элеуметтік тіршілік иесі ретінде қолданады. Алайда бұл жағдайда да адамның биологиялық тұрғысы ұмытылмайды.

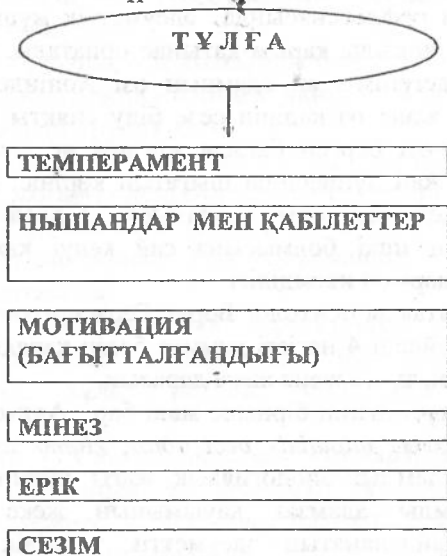
Б.Г.Ананьев индивидтің бірінші және екінші қасиеттерін бөліп көрсеткен. Бірінші қасиетке адамның барлығына ортақ жас ерекшеліктерін (белгілі бір жасқа сай болу), жыныстық диморфизм (белгілі бір жынысқа сай болу), сонымен қоса, жеке-түптік сипаттамалар, оның ішінде конституционалды ерекшеліктер (дене бітімінің ерекшеліктері), мидың нейродинамикалық қасиеттері, үлкен жартышарлардың функционалды геометриясының ерекшеліктерін жатқызады.

Индивидтің бірінші қасиеттерінің жиынтығы оның екінші қасиеттерін анықтайды, олар: психофизиологиялық

функциялардың динамикасы және органикалық қажеттіліктердің құрылымы. Осы қасиеттердің барлығы қосыла келіп, темперамент пен адам нышандарының ерекшеліктерін жасайды.

Тұлға ретіндегі адамды әлеуметтік тіршілік иесі деп сипаттайды. Осы ұғымның аясында тұлғаның мынадай психологиялық қасиеттері қарастырылады. Олар: мотивация, темперамент, қабілеттік және мінез.

Тұлға ұғымының құрылымы (Б.Г.Ананьев бойынша)

Сана – психикалық дамудың ең жоғары сатысы, ол тек адамға ғана тән. Ол адамның объективті шындықты тану, бағытталған мінез-құлықты қалыптастыру, сондай-ақ айналаны өзгерту мүмкіндігін анықтайды. Қоршаған органы саналы түрде өзгерте алу іс-әрекеті адамның субъект ретіндегі тағы да бір белгісі. Осылайша, субъект – іс-әрекет ете алу қабілеті бар саналы жеке тұлға.

Іс-әрекет субъектісі ұғымының құрылымы (Б.Г.Ананьев бойынша)

ІС-ӘРЕКЕТ СУБЪЕКТІСІ

САНА

БЕЛСЕНДІЛІК

ҚЫЗМЕТ

Сонымен, біріншіден адам тірі табиғат өкілі – биологиялық объект, екіншіден, саналы іс-әрекет субъектісі, үшіншіден, әлеуметтік тіршілік иесі ретінде қарастырыла алады. Яғни адам – санағы және қызметке қабілетті биоәлеуметтік тіршілік иесі. Осы үш деңгейдің бір бүтінге бірігуі адамның интегралды сипаттамасы – оның жеке тұлғалылығын қалыптастырады.

Жеке тұлғалық – бұл нақты адамның өзгешелігі және қайталанбастығы көзқарасынан психикалық, физиологиялық және әлеуметтік ерекшеліктерінің жиынтығы болып табылады. Адамның жеке тұлғасының қалыптасуындағы алғышарттарына қоғамдық сипаты бар тәрбие процесінде өзгертін анатомия-физиологиялық бастамалар жатады. Тәрбиелеу жағдайлары мен туа біткен мінездердің әр түрлілігінен жеке тұлғалылықтың көп түрлілігі пайда болады.

Сондықтан, адам – нақыт өмірдің ең күрделі объектісінің бірі деп қортынды шығаруға болады. Адамның құрылымдық ұйымдасуы көп деңгейлі сипаты мен оның табиғи, әлеуметтік мәнінен көрінеді. Сол үшін де адам және оның іс-әрекетін зерттейтін көптеген ғылымдардың болуы ғажап емес.

3.4. Дифференциалды психологиядағы индивидуалдылық қасиеттер мәселесі

Индивидуалды айырмашылық көздерін анықтау дифференциалды психологияның негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Индивидуалды айырмашылықтар қоршаған орта мен тұлғам қуалайтын қасиеттердің көптеген, қиын арақатынасынан туындайды.

Индивидтің қалыптасуына екі фактордың тигізетін әсерін әр түрлі теорияларда негіз алған.

Тарихта осы факторлардың әсерін, яғни биологиялық немесе қоршаған орта, қоғамдық мәдени детерминациясын анықтайтын топтар құрылған.

1. Биогенетикалық теорияда индивидтің қалыптасуы туылмай тұрып берілген және өзгертуге келмейтін, тұрақты қалыптасқан генетикалық кодтармен анықталады. Бұл теорияны жақтаушылар индивид дамуына қоршаған ортаның ешқандай қатысы жоқ екендігін дәлелдемек болды. Бұл генетикалық дәлелдемелерді әр түрлі ғалымдардың еңбектерінде кездестіре аламыз. Солардың бірі Ф.Гальтон, сондай ақ рекапитуляция теориясының авторы Ст.Холл.

2. Социогенетикалық теория(сенсуалистикалық көзқарас, утверждающий примат опыта) бойынша адам басында таза тақта күйінде дүниеге келеді, кейін оның жетістіктері мен ерекшеліктері қоршаған орта арқылы қалыптасады. Бұл позицияны ұстанған Дж.Локк. бұл теория алға басқан теория болды, бірақ теорияның кемшілігі баланы алғашқы пассивті тіршілік иесі, әсер ету объектісі ретінде түсінуі.

3. Екі факторлы теориялар жеке тұлға дамуын туа берілетін қасиеттер мен қоршаған орта әсерінен дамиды деп түсінеді. К.Бюллер, В.Штерн, А.Бине сияқты ғалымдар индивидтің орта, туа берілетін қасиеттер және тұқым қуалаушылық негізінде дамитынын айтқан. Екі факторлы теорияның негізін салушы ғалым В.Штерн екі ортаның нақты қайсысының дамуға көп септігін тигузетінін айту мүмкін емес деп тұжырымдаған. Тек оған қызығушылық таныту жетіп жатыр деген. Осы екі факторлы теорияда да жаңағы бала сол қалпы пассив организм ретінде қала берген.

4. Жоғары психикалық функцияларды оқып үйрену(мәдени тарихи теория). Выготскийдің айтуы бойынша жеке адам дамуы тек мәдениетке байланысты. Адамның тума қасиеттері оның дамуына ықпалын тигізеді, ал орта бұл даму көзі болып табылады (себебі ортада адам дамуына қажетті көздер көптеп кездеседі).

Тек адамға ғана тән жоғары психикалық функциялар мәдени мазмұнға ие белгілер мен заттық іс әрекеттен қалыптасқан. Ал бала осы іс әрекеттерді меңгеру үшін қоршаған ортамен тығыз байланысқа түсуі қажет.

Қоршаған ортамен тұқым қуалаушылықтың әсерін сандық генетика анықтайды. Осы дамуға әсерін тигізетін белгілер жай ғана белгі емес, ол үлкен мағынаға ие ген арифметикалық әсертегенде қорытынды эффект болып табылмайды, себебі олар өзара әрекеттесіп, бір мезетте қалыптасуы мүмкін. сол себепті, психогенетика психологиялық белгілердің генетикасын зерттей отырып, келесі сұрақтарға жауап алуға тырысады:

1. Қандай нүктеде генотип индивидуалды ерекшеліктердің қалыптасуын анықтайды?
2. Бұл әрекеттің биологиялық механизмі қандай?
3. Қандай процестер ақуызды және нақты фенотипті қосады?
4. Генетикалық механизмді өзгерте алатын қоршаған орта факторлары кездеседі ме?

Тұқым қуалаушылық бұл түрдің тұрақты болмысы, ал қоршаған орта түрдің қоғамда қалыптасқан мінез құлықты ітеріп, ондағы өзгерістерге көндігуін анықтайды.

Психогенетикалық әдістемелерді қолдана отырып, біз адам дамуына ортаның және туа берілетін қасиеттерінің әсерін білеміз. Осыған байланысты индивид, жеке адам және индивидуалдылық терминдерін әр түрлі мағынада қолданамыз.

Индивид адамдардың психологиялық мінездемесін физикалық тасушы. Индивид жеке адамның қасиеттерін құрайды, бірақ оны қоған арқылы қалыптасатын жеке адам сияқты детерминацияламайды.

Жеке адам Леонтьев бойынша индивидтің жүйелі қасиеттері, яғни мәдени тарихи даму барысында жинайды. Жеке адамға тән қасиеттер белсенділігі, субъективтілігі, сезімдері және санамалығы. Бұл анықтамалардағы логика келесіндей, кез келген индивид жеке адам дәрежесіне жете алмайды, ал жеке адам әр қашан анатомды физиологиялық қасиеттермен анықталмайды. Индивид пен жеке адам қарым қатынасы жан мен тән сияқты проблеманы білдіреді. Бұны әр түрлі ғалымдар зерттеген. Э.Фрейд жеке адам болып қалыптасуға биологиялық индивидтің маңызды роль атқаратынын айтқан болса, ал кеңестік ғалымдар болса, индивидтің жеке адам болып қалыптасуына көптеген жағдайлар кететінін айтқан.

Индивидуалдык структурасы	Әр сатыға жататын қасиеттер	Жүйелі қасиеттер
Б.Г.Ананьев		
1. Индивид	1. жынысы, жасы, морфологиясы, нейро динамикасы. 2. қызмет. орган. қажет 3. темперамент	ЖЕКЕ ТҮЛҒА ҚАСИЕТТЕРІ
1. Іс әрекет субъектісі	А) когнитивті мінездемесі, коммуник, қасиет, еңбекқор Б) қасиеттері	
2. Жеке тұлға	А) статусы, әлеум.ролі, құндылық структурасы Б) мінез құлық мотив. В) мінезі	
В.С.Мерлин (1986)		
1. Организм қасиеттері	А) биохимиялық Б) жалпы соматикалық	Іс әрекеттің индивидуалды стилі
2. Психикалық қасиеттері	А) темперамент Б) жеке адам қасиет	
3. Әлеуметтік психологиялық қасиеттер	А) әлеуметтік топтағы әлеуметтік ролі	
Э.А.Голубева (1989)		
1. Организм	А) алғашқы қажеттілік. Б) адам мен жануарға тән ж.ж В) нақты адамға тән ж.ж Г) уақытша байланыс арқылы құралған жүйелер	Эмоционалдылық Белсенділік, Өзін өзі бақылау, түйсіну
2. Жеке тұлға	А) темперамент қасиеттері Б) қабілет В) мінез қасиеттері	

Интеллекті зерттеу дифференциалды психологияда белгілі бір орын алады. Жалпы интеллектіні өлшеу, диагностикалық ерекшеліктермен сенсомоторлы және перцептивті психиканы байланыстыра қарағанда бір қатар ашылуларға алып келеді.

Интеллект - (лат. Intellectus) жоғары сатыдағы жануарлармен адамдарда туа берілетін мінез-құлықтың қарапайым түрін

айтамыз. Интеллект ұғымы адам ақыл ойының ойлау қабілетінің ерекшелігін, қасиеттерін, сапасын бейнелейді. Іс жүзінде шығармашылық пен қолдану оқиларға талдау жасап олардың көлемігін болжай білу- адам ойының осындай қасиеттерінің біртұтас ерекше көрінісі оның интеллектісін анықтайды. Интеллект ойлау процесінде әсіресе тың мәселелерді шешу кезінде байқалады.

Адам интеллектісінің басты сапаларына алғырлық, байқағынтық, логикалық дәйектілік ойдың тереңдігі мен кеңдігі бейімділігі мен белсенділігі жатады. Интеллект танымның негізгі формасы болып табылады.

Интеллект функциясының үш негізгі түрі бар:

- оқуға деген қабілет;
- символдармен белгілеу;
- қоршаған орта заңдылықтарын белсенді қабылдау.

Интеллект термині адамның психологиялық іс-әрекетін зерттеуде көп қолданады. Бұл жағдайда абстракты символдарды дұрыстығының тексеруде маңызды рөл атқарады. Жаңа жағдайларға қалай бейімделуді бұрынғы пайдаланған тәжірбиені осылай пайдаланып интеллект арқылы жол табуға болады. Жағдайды үйренуге деген қабілет туындайды. Интеллектінің бастауы қалай боатынын ұмытуға болмайды. Адам үшін интеллектінің маңызы қоршаған орта мен заттарды танып білу де ғана емес, оларды ары қарай шығармашылық түрде дамытуда.

Қазіргі ғылымда адам интеллектісі туралы көп біледі және зерттеліп те келеді. Жалпы интеллект табиғатында бірер нәрсеге қабілеті жоқ адам болмайды қабілеттің ойдағыдай дамуы адамда тіпті білім жүйесінің, икемділік пен дағдының болуынан яғни, белгілі бір әрекеттің үздіксіз айналысуына тәуелді. Кез-келген адамда кездесетін жалпы қабілетпен қатар ойлау, сөйлеу, оқу, жазумен қатар арнайы қабілеттерде болады. Интеллектінің қазіргі ғылымда бәрін тереңдетіп әлі де толық зерттеп бітпеген оған адам интеллектісінің тереңдігі шексіздігін әлемді тануға деген қабілетте жасырын іскерлік.

Роберт Стенберг үшбірлік теориясын психиканың үш түрлі процесінің компонентінен тұратынын ұсынды:

1. Метокомпонентер- мәселелерді шешуді айқындау және бакылауды этап бойынша шешу, акырғы шешім қабылдау.

2. Орындаушы компонентер- трансформация жолдары арқылы өзекті мәселелерді шешу процесітері.

3. Білімділік компонентері- арнайы алған біліммен болашақта пайда әкелу.

«Үшбірілік» термині біздің өміріміздің үш аспектісімен интеллектінің байланысын ішкі және сыртқы ақпарат процесі мен тәжірбие байланысында адам интеллектісі көп факторлы кендікті таныстырады. Адамға әлеуметтік пайда ғана емес оның даралық ерекшелігінде, негзі ақыл пайда болумен ерекшеленеді. Адамдардың жануарлар әлемінен айырмашылығы жоғарғы сатыдағы интеллектінің болуында, жануарлар жағдайға қарай ығайланса, ал адамдар ыңғайлы жағдайды өзіміздеріне жасайды.

Интеллектіні тексеру немесе тест тапсырмасы негзігі тұлғаның дамуын жоспарлауда интеллектуалды моральды адамның психологиялық эволюциясын анықтауда қолданады. Интеллектінің дамуы адамның болашағы ғана емес тағдырында айқындайды. Интеллектіні зерттеу адамдарды ерте замандардан – ақ қызықтырған. «Кім пайдалы, ақылды, керекті» деген сұрақтарға жауап іздеген. Психологиялық әдістемелерді интеллектінің дамуын тексеру үшін тесттердің алатын орны ерекше.

Интеллектіні психологиялық зерттеу әдістері үш түрге бөлінеді:

1. экспериметті;
2. сұрақ;
3. креативті.

Сұрақ кейде дұрыс нәтиже бермеуі де мүмкін ал, экспериментті әдістер тез және анық нәтиже береді. Креативті әдіс арнайы класқа ерекше ақпаратты беруге қолданады, бірақ нәтижесін өңдеп дәлелдеуде қиындау. Сонымен қатар осындай топтың көмегімен алынған нәтиже басқа топтың нәтижесімен ұқсас бола бермейді. Төменде бірінше және екінші топтың мысалдары қолданады. Көп теориялық негзідер мен біркелкі емес интерпретациялардан аулақ болу үшін. Мекетепке дейінгі кезең, сәби кезінен мекетепке дейінгі кезеңге өту 3-7 жас аралығы бұл кезде продуктивті, конструктивті суретті іс-әрекетті балаларда

перцептивті аналіко-синтетикалық іскерлік түрде қалыптасады. Заттың формасына қатысты жаңа перцептивті бейнелердің мазмұнын қалыптастырады, сонымен бірге заттың құрлымы және пішіні оның бөлігінің кеңістіктегі ерекшелігіне және қатынасына бөледі.

Соңғы жылдары интеллект парасаттылық деген категориялардың тенденциясы кеңінен көрсетілуде, мазмұны тек когнитивті сферадағы шекарадан шығуда Г. Ольвард интеллект терминінің көп реттік қабілеттілік деп анықтауда бұлардың әр біреуі өмірлік іс-әрекетке белгілі жетістіктер және табыстарға жетуге өте қажет. Интеллектінің әр компонентінің бағалылығы нақты қоғамдық ережелермен анықталады, бұларды мақталатын немесе мақталмайтын келесі интеллектілердің қабілеттілігі дамиды:

1. лингвистикалық;
2. логико-математикалық;
3. кеңістік (психологиялық бейне негізіндегі кеңістіктен бағдар алу);
4. денелік-кинестетикалық;
5. интер (немесе ара) жеке (басқаны түсіну);
6. интера жекелік (өңін түсіну);

Бұл интеллектуалды компоненттер адамның потенциалды аспектілеріне әсер етеді, бейімделу мен дамуды қамтамасыз етеді.

Жеке адамдар арасындағы айырмашылықты көрсететін белгінің бірі- мотивация. Дифференциалды психологияның қарастыратын мәселесінің бірі болып табылады. Себебі мотивтілік жеке адамды, қайталанбас ерекше болуына әсер ететін негізгі фактор деп қарауға болады.

IV. ЖЕКЕ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРДЫҢ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ МЕН БҮГІНГІ КҮЙІ

4.1. Дифференциалды психологияның даму тарихындағы ғалымдардың қосқан үлестері

4.2. Дифференциалды психофизиология және оның зерттеу міндеттері

4.3. Жеке ерекшеліктердің қалыптасуына тұқым қуалаушылықтың психофизиологиялық әсері.

4.1. Дифференциалды психологияның даму тарихындағы ғалымдардың қосқан үлестері

XIX ғ. екінші жартысы, психологиялық тестілердің қайта туу кезеңі және бұл кезеңде психологиялық жекеленген өзгешеліктер мен психодиагностикадан айырмашылығы жоқ.

- психологияға дейінгі кезең

- дифференциалды психологияның қалыптасуы (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы) - қалыптасудың нақты статистикалық өлшемдері, дифференциалдық психологияның дамуы (XXI ғ. Басы – қазіргі кезең).

Фрэнсис Гальтон (1822-1911) – ағылшындық биолог, антрополог, географ және статистик, психологияның жеке өзгешеліктерін және психологиялық тестілердің негізін қалаушы. Тәжірибелі – психологиялық зерттеулермен айналыса отырып, Ф.Гальтон ең басты назарды әртүрлі адамдардың жеке заңдылықтарына салған.

Тәжірибелі психологияның қорына кіре отырып, дифференциалдық психология дербес теоретикалық және тәжірибелік мағына алды. Әсіресе, ең маңызды болып психологияға жаңа математикалық жобалардың кіргені болып табылады. Ф.Гальтонның ең ұнататын сөзі: «Санауға болатынның бәрін санаңдар!». Өзінің «Тұқымқуалаушы дарын» атты новаторлық кітабында Ф.Гальтон биографиялық факттарының статикалық анализдерін көптеген мөлшерде берген, статикалық заңдылықтарының таралу қасиеттерінің себептерін келтірген.

Осыған ұқсас орташа бойлылар өте көп таралған, ал қысқа бойлылар немесе ұзын бойлылар сирек кездеседі. Ал өз нормасынан кем болса, орташа бойдан жоғары адамдар тұқымқуалаушылық қасиеттерінен айырылады. Бұл кемшіліктерді Ф.Гальтон дарвинизмнің себебінен қатаң анықталатын тұқымқуалаушылық деп есептеген. Оның ойынша, тұқымқуалаушылық факторы эволюциалық дамумен қатар қоршаған ортаға бейімделу болып есептеледі. Ортаға адамның барлық түрі бейімделеді, бірақ бейімделу түрі оның генетикалық туысу формасымен ғана беріледі.

Клакхон мен Мюррей өздерінің идиографикалық анализдерін қорғап, былай деп жазған: «Әрбір адам бір жерімен өзге адамдарға ұқсас, немесе өзге адамға мүлде ұқсамайды». Номотетикалық жақындау адамды тек қана басқа адамдармен ұқсастықтарын суреттейді. Идиографикалық анализ тек қана салыстырмалы анализді емес, сондай – ақ, оларды таныстыра алады. Бір жағынан, ол салыстырмалы анализдерін басқалармен яғни, «ешкімге ұқсамайтын» адамдармен тең қояды. Нақты бір адамның анализі тағы бір қиындықты көрсетеді, ол – жекеленген өзгешеліктер психологиясы. Осы мақсатта ол өз алдына қойған сұрақтарын шешуге жекелеген өзгешеліктер психологиясының мына құрамдары жатады:

1. Психологиялық мінездемелер анализдерінің маңыздыларын анықтау
2. Олардың ағымдарын анықтау;
3. Жекеленген өзгешеліктердің көлемін, олардың өзгеру топтамдары мен себептерін, оларға әсер ететін өзгерістерін анықтау;
4. Адамдар топтарының арасындағы өзгешеліктерін суреттеу;
5. Белгіленген жекеленген элеуметтік және биологиялық өзгешеліктерін анықтау;
6. Белгілі бір тұлғаның портретін толықтай келтіруге көмектесетін жекеленген идиографикалық анализін келтіру;

Жоғарыда айтылғандай, жекеленген өзгешеліктер барлық психологиялық қасиеттерге тең, және де жүз жылдан астам уақыт бойы, жекеленген психологиялық өзгешеліктері маңызын

жоғалтпаған. Зерттеушілердің назарын олардың әртүрі аударған. Сонымен қатар, психологиялық аймақтан адамдар арасындағы өзгешеліктерін зерттегендерін бөліп алуға болады.

Жекеленген өзгешеліктері туған уақыттан бастап, психологтардың назарын әлеуметтік маңызды мінездемелер аударады. Адамдар өз ортасымен ерекшеленеді. Адамның қасиеттері, оның ақылы мен ой өрісі, қоршаған ортаға көзқарасы, басқа адамдармен қарым-қатынасы болып табылады. Бұл қасиеттер басынан бастап жекеленген өзгешеліктер психологиясын зерттеуде кеңінен қолданылған және қолданыла бермек.

Кейіннен жекеленген өзгешеліктерді физиологиялық жолмен анықтауға, қызығушылық туа бастайды және олардың қатарына қарастырылып отырған психологиялық қасиеттер, оның ішінде әлеуметтік мінездемелерін, ағымын, көлемін анықтай отырып, олардың мазмұнына кесірін тигізбейді. Осындай қабілеттер қатарына, мысалы: темперамент құрамдары жатады.

Дифференциалды психологиядағы кездесетін аңыз әңгімелер:

Бірінші аңыз, позитивтілік рамкасына негізделіп құрастырылған: жеке ерекшеліктердің өзіндік мақсатқа негізделіп жасалынады.

Екінші аңыз, биховиоризм өкілдері құрастырған олардың көз-қарасы бойынша жеке ерекшеліктер адамның іс-әрекетімен тікелей байланысты, ол мүлдем адамның біліміне мүлдем қатысы жоқ.

Үшінші аңыз, эволюционистердің көз-қарасы бойынша адамдар арасындағы ерекшеліктер табиғи таңдау заңдылықтарына әрекет ету арқылы тікелей әсер етеді.

Төртінші аңыз, биологиялық-бағыттылық дифференциалды психологтар-дың көз-қарасы - адамның туа берілген ерекшеліктері ғана тұрақты болып табылады деген көз-қарас.

Корреляциялық анализ зерттелінетін өзгергіштіктердің өзара байланысы-ның бар екендігін анықтайды. Корреляцияның коэффициентін есептеудің бірнеше формулалары бар, олар +1 ден -1 ге дейін аралықты білдіреді. Нөлге жақын корреляция өзгергіш болып саналмайды.

4.2. Дифференциалды психофизиология және оның зерттеу міндеттері

Дифференциалды психофизиология- жеке білімдер облысы, жекеліктің нейрофизиологиялық заңдылықтарын және осы заңдылықтардың тадамның психикалық әрекетіне әсерін зерттейді.

Жекелік психофизиологиялық теориялардың теориялық негізін Теплов Б.М. еңбектерінен көруге болады. Орыс психологы, дифференциалды психофизиологияның негізін салушы: ең алғаш нерв жүйесінің типологиялық қасиетін ең алғаш болып зерттеген ғалым және жеке - типологиялық ерекшеліктің табиғи негізін ашып көрсеткен. 50 жылдары лабораторияда жеке адамның психофизиологиялық жағдайына жекелік ерекшеліктердің әсеріне зерттеу жұмыстарын жүргізген. Теплов еңбектерін ары қарай жалғастырған және тәжірбиеде қолданған Небылицин Б.М.

Небылицин В.Д. (1903-1972) - орыс психологы, өз жұмыстарында жеке ерекшеліктердің табиғи негізін зерттеуге алған және дифференциалды психологияның дамуына үлес қосты.

Теплов-Небылицин мектебінің негізгі көздеген мақсаттары адамдар арасындағы айырмашылықтардың қалыптасу себебі психофизиологиялық функциялармен байланысты екенін дәлелдеу болды. Жеке ерекшеліктердің екі жолын көрсетті:

1. Әр түрлі типті адамдарды бір-бірімен салыстыру. Бұл жолдың негізін салушы И.П.Павлов. Оның ойынша мінез-құлықтың жекелік ерекшеліктерін рефлекстердің қалыптасуынан және сыртқы қоздырғыштарға жиі реакция көрсетуден бір әрекеттен екіншіге көшу жолы деп қарастырады.

2. Жеке ерекшеліктерді зерттеудің екінші жолын Теплов құрған және олардың арасындағы қатынастардың мүмкіндігін береді. Ол бірнеше принциптерге негізделіп жасалынады:

- Жеке ерекшеліктердің психофизиологиялық қасиетін зерттеу принципі- зерттелінетін топта ерекшеліктердің санының көп болуы;

- Нерв жүйесін зерттеу лабораториялық әдістердің көмегімен жүргізілуі тиіс;

- Нерв жүйесінің қасиеті қоршаған ортаның жағымды және жағымсыз әсерінен өзгеріске ұшырап отырады.

Теплов-Небылицин мектебі жекелік ерекшеліктердің негізін ескере отырып келесі нерв жүйесінің негізгі қасиеттерін көрсетеді- нерв процесінің динамикасы, күші, жылдамдығы және лабильділігі.

Жүйке жүйесінің динамикасы - шартты реакцияның пайда болу жылдамдығы.

Жүйке жүйесінің күші - нерв жүйесінің жұмыс күші мен шыдамдылығы.

Жүйке жүйесінің жылдамдылығы - қозудың тежелумен және тежелудің қозумен алмасу жылдамдығы.

Жүйке жүйесінің лабильділігі - нерв процестерінің пайда болу және кему жылдамдығы.

Жүйке жүйесінің динамикасы - шартты реакцияның қалыптасу жылдамдылығын көрсететін нерв жүйесінің қасиеті.

Жүйке жүйесінің күші - қозу немесе тежелу процестерінің ұзақ уақыттағы жұмыс әрекетіне деген төзімділік қасиеті.

Жүйке жүйесінің жылдамдылығы - жылдамдылық процесін айқындайтын яғни қозудың тежелумен ауысуын немесе тежелудің қозумен ауысуын көрсететін нерв жүйесінің қасиеті.

Жүйке жүйесінің лабильділігі- жүйке процестерінің қалыптасу және тежелу жылдамдылығы, нерв жүйесінің қасиетімен тығыз байланысты.

И.П.Павлов иттердегі шартты рефлексдердің ерекшеліктерін зерттей келе, олардың жүріс-тұрысындағы жеке-дара ерекшеліктерге және шартты-рефлекторлы іс-әрекет өтуіне зейін қойды. Бұл ерекшеліктер жүріс-тұрыстың аспектісі шартты рефлексдердің тууының жылдамдығы мен нақтылығында, сонымен қатар олардың тынышталу ерекшеліктерінде көрінді. Бұл жағдай олардың негізінде жүйке процестерінің қасиеттері туралы болжам айтуға мүмкіншілік берді. И.П.Павловтың айтуы бойынша бұл қасиеттерге қозу және тежелу күші, олардың тепендігі мен қозғалғыштығы жатады.

И.П.Павлов қозу және тежелу күшін қарастыра келе, оларды жүйке жүйесінің тәуелсіз қасиеті ретінде қарастырды. Қозу күші жүйке клеткаларының жұмысқа қабілеттілігін бейнелейді. Ол жүйке жүйесінің ұзақ уақытты қозуларына деген шыдамдылық

кезінде көрінеді. Ал тежелу әр түрлі тежелу реакциялары кезінде көрінеді.

Орыс физиологы И.П.Павлов ағзаны біртұтас механизм деп қарастырып, ондағы ми қызметіне үлкен мән берген.

Оның ойынша ми келесі қызметтерді атқарады:

1. Ми адам ағзасын сыртқы ортамен байланыстырып, оларды бейнелеп отырады.

2. Ми адам ағзасындағы әр түрлі мүшелерден белгілі-бір әсер ала отырып, сол әсерге байланысты өз қызметін қажетті түрде бағыттайды.

3. Ми адам ағзасындағы әр түрлі мүшелердің қызметін үйлестіріп, біріктіріп отырады.

4. Ми адам ағзасындағы мүшелер жұмысын реттейді.

5. И.П. Павлов бойынша жүйке жүйесінің қасиеттері.

И.П.Павловтың пікірі бойынша жүйке жүйесінің қасиеттері

Жүйке жүйесінің қасиеттері			
Әлеуметтік	Күш		
	Ширақ емес	Ширақ	
Әлеумет типі (меланхолик)	Күшті, ширақ емес (холерик)	Жылдамдылық Күшті, ширақ, жылдам тип (сангвиник)	Инерттілік Күшті, ширақ, инертті тип (флегматик)

1. Ең алдымен типтерді емес қасиеттерді зерттеу тиімді. Егер И.П.Павлов синтетикалық (типологиялық жолды) ұстанса, онда Б.М.Теплов ең алдымен қасиеттерді жеке бөліп алып қарап, содан кейін ғана олардың байланыстарын қарауды ұсынды.

2. Сапалық анализді жүргізу керек, әртүрлі оқиғаларды суреттеуге қарағанда пайдалы. Бұл принцип қолданбалы, объективті парадигмалық зерттеуге бағыттыланған принцип.

3. Лабораториялық эксперименттерді қолдану қажет, күнделікті нерв жүйесінің қасиеттерінің көрінісін тіркеуден шынайы нәтиже береді.

4. Организмнің тәуелсіз реакцияларын меңгеру қажет. Өмірін реттеу элементтерінің көрсеткіші бұл жағдайда нолге теңеледі.

5. Психофизиологиялық сипаттамаларды жекелік айырмашылықтарын бағалап қарастыруға мүлдем болмайды (жақсы немесе жаман көрсеткіштер белгілі бір жағдайда өз пайдасын тигізуі мүмкін).

4.3. Жеке ерекшеліктердің қалыптасуына тұқым қуалаушылықтың психофизиологиялық әсері

Тұқым қуалаушылық дегеніміз, ұрықтану кезінде эмбрионға ата анасы арқылы берілетін ген. Егер ген толық емес, кейбір баланстары жетіспейтін болса, онда дамып келе жатқан организм физикалық аномалияға немесе психологиялық патологияға ұшырауы мүмкін. Кейбір жағдайларда тұқым қуалаушылық мінез құлықтың өте кең спектрін шығарады, бұл биохимиялық, физиологиялық, психологиялық әр түрлі деңгейдегі реакция нормаларының нәтижесі болып табылады. Тұқым қуалаушылықтың ішкі шеті, яғни соңғы нәтижесі қоршаған ортаға байланысты. Сонымен, адамның белсенді әрекетінің туындауын тұқым қуалаушылықтан да, кейбір жерлерін қоршаған ортадан да табамыз. Негізгісі осы әсер етіп жатқан белсенділіктердің негізгі мазмұны мен шеткі нүктесін анықтан алуымыз қажет. Осыдан басқа адамдарда жануарларда жоқ қоғамға тән мінез құлықтар бар (мәдениет жолдарын игеру, акцентуация деңгейі, шизоид, анадан балаға берілетін тәрбие, отбасылық рольдердің қалыптасуы). Бірақ бұл жағдайларда бір неше ұрпақ нәтижесінде қалыптасқан тұрақты ерекшеліктер анықталады, бірақ бұл генетикалық фиксацияға байланысты емес.

А.Анестези бұлай деп айтқан: “Қоғамдық ерекшеліктер шыңдығында тек қоршаған орта әсеріне байланысты емес”.

«Өзгеру», «тұқым қуалаушылық» және қоршаған орта түсініктерінің бір нешеленген мағыналары бар. Тұқым қуалаушылық тұрақты түрді анықтаса да, көбінесе тұқым қуалайтын белгілер өзгерістерге ұшырайды, тіпті тұқым қуалайтын аурулар да жазылмайтын болуы мүмкін.

Сонымен, қоршаған орта әсерлерінің іздері индивид психологиясында тұрақты болып сақталуы мүмкін, тіпті олар генетикалық жолмен келесі ұрпаққа берілмесе де (мысалы,

баланың дамуының бұзылуы оның туылған кездегі алаң-жауапкершілікке байланысты болуы сияқты).

Тұқым қуалаушылық белгілері көрсетілген деректерде емес, ата-ана және балаларының арасындағы корреляциядан анықталады. Мысалы: асыранды балада асырап алған ата-анасының кейбір темперамент ерекшеліктері көрініс тапқан. Балаларының асырап алған ата-анасына ұқсап келуінің себебі баланың тәрбиеленіп отырған ортасына бейімделуі және соларға жақындасып кетуінде. Алайды бұл жерде корреляция анықталмайды. Көптеген зерттеуші ғалымдар жеке адам дамуына не қоршаған ортаның, не тұқым қуалаушылықтың әсерін толық зерттеп жауабын таба алған жоқ.

XX жылдары егіздер әдісін қолдана отырып Гальтонның психогенетикалық зерттеулерінің арқасында биологиялық детерминацияланған мінездемелер генетикалық тұрғыда анықталғаны дәлелденген, ал психологиялық қасиеттер ортамен үлкен қарым-қатынаста. Оған отбасының қоғамдық және экономикалық статусы, туылуы әсер етеді.

Қазіргі замандағы зерттеулер орта мен тұқым қуалаушылық қасиеттер интеллектуалды қасиеттерге әсер тигізетінін айтады. Тайсон мен Маркус: ата-аналар балаларымен қанша көп уақытын бірге өткізетін болса, баланың интеллектуалды қасиеттері жақсы дамиды деп айтқан. Яғни бала өзіне көп көңіл аударған адамға интеллектуалды жағынан жақын болады, егер көңіл аз аударылса бала дүтушісіне немесе әжесінің интеллектуалды жағынан жақын болады деген сөз. Ал МакАски мен Кларн бұл моделге қарама-қарсы моделді ұсынды, яғни балаға интеллектуалды авторитет болу керек деп тұжырымдаған. Бұл жағдайда ата-ана баласымен уақытты бірге өткізбей ақ оның дамуына, интеллектуалды жетілуіне көмек береді. Екі модельдің көрсеткені бойынша дифференциалды психологиялық теориялар аз зерттелген, ал жалпы практикалық теориялар тіпті құрылмаған да.

Тұқым қуалаушылық пен қоршаған орта туралы заманауи түсініктер. Қазіргі уақытта дифференциалды психология индивидуалды айырмашылықтардың дамуына қоршаған орта мен тұқым қуалаушылықтың әсерін қоса отырып, осы проблемамен айналысып келеді. Бұл тұрғыда тұқым қуалаушылық кең мағынада қолданыла бастады. Бұл жеке белгі

ретінде емес мінез құлыққа әсерін тигізетін тума мінез құлық бағдарламалары болып табылады. Қоғамдық мінез құлық бағдарламалары түкүн санап өсіп, қоғамдық этиологияда зерттелуде.

Бағдарламалар қоршаған орта әсерінен өзгеріп отырады. Орта түсінігі де өзгереді. Бұл тек қана индивид өзінің тыныс алуы мен тамақтануынан бастау алып білім алу және жолдастарымен қарым қатынасқа түсуімен аяқталатын өзгертін стимулдар реті емес. Бұл адам мен қоршаған ортаның өзара әрекеті болып табылады.

Черноушек ортаның келесі белгілерін анықтады.

- 1) Ортаның кеңістік пен уақытқа қойылған шегі жоқ.
- 2) Ол барлық сезімдерге беріледі.
- 3) Орта бірінші және қосымша мәлімет береді.
- 4) Орта біздің білгенімізден де көп мәліметтерге ие.
- 5) Орта іс әрекетпен тығыз байланыста
- 6) Кез келген орта материалдық ерекшеліктермен қоса психикалық және символикалық мәнге де ие
- 7) Қоршаған орта тұтас беріледі. Осы себепті біз бір уақытта бір неше ортада жүре аламыз.

У.Бронфреннер өзінің «Адам дамуының экологиясы» кітабында экологиялық ортаны 4 концентратты құрылымнан құралған система ретінде қарастырған.

Микрожүйе нақты ортадағы іс әрекет, роль және тұлғааралық қарым-қатынастар құрылымы. Сол себепті егіздерді зерттегенде олардың біріншісі үлкен, екіншісі кіші рөлінде болады, себебі олардан күтілетін нәтижелер әр түрлі деңгейде.

Мезожүйе екі немесе одан да көп факторлардың қарым қатынас структурасы. Мысалы: ағасы мен әпкесі бір мектепке барады, әкесіне үйіне достарын әкелуге рұқсат берілген, ал ағасына олай емес. Олардың өміріндегі мезосистема айрықша көрінеді.

Экожүйе күрделі оқиғалар жүретін кеңірек. Мысалы балалар бір мектепке барады, біреуіне сыныптастарымен қарым қатынасқа түсу қызықты болады, ал екіншісіне қызықты емес.

Макрожүйе субмәдениет. У.Бронфенбреннер макросистема өзіне аталған құрылымдарын қоса отырып, маңызды екендігін

айтқан. Егер елде бала туылғанда оған көрсетілетін жәрдем лайықты деңгейде болмаса, оның бар жауапкершілігі оның апасына беріледі. Яғни мұнда микро, мезо және эзожүйелердің көмегі де болмайды. Екінші жағынан сыртқы әсерлерден тәуелсіз өмір сүру субмәдениетте сақталады. Бронфенбрэннердің ойынша орта екі негізгі өлшеуден тұрады. Бұл адам айналысатын іс әрекет пен адамның өмір жолында таңдаған идеалының міндетмесі. Адам даму барысында өміріне немесе оның көлеміне байланысты өз ортасын өзгертіп отырады. Тағы бір орта структурасы кеңес зерттеушісі В.С.Мухина тарапынан жасалған. Ол орта түсінігіне заттық әлем, бейнелі белгі жүйесін, қоғамдық кеңістік пен табиғи шынайылықты қосады. Сондай ақ адамдар жетістіктерінің көзі тіл мен білім жайлы да әңгімелер айтылуда. Виртуалды орта да бүгінгі күн өзекті тақырыптарының бірі болмақ. Орта әсері географиялық ландшафт пен климаттық адамдардың психологиялық ерекшеліктерін қосады. Осы негіздерді адам қабылдап барып дамиды.

Х.Вернедің онтогенетикалық концепциясы биогенетика мен социогенетикалық концепция жақтаушыларының бірігуіне тырысқан. Яғни, адам туа берілетін қасиеттермен дүниеге келеді, ол адам бойында өмірінің соңына дейін сақталады. Ал қоршаған орта мен өзара қарым қатынасқа түсе отырып жаңа тәжірибелер жинайды.

Х.Вернер организмді сценадағы актер мен салыстырған. Даму арқылы ол сценадан актерлік шеберлікке дейін көтеріледі. Оған қойылатын талаптар қанша күрделі болса, оның актер болуға талпынысы да жоғарылайды. Ол өзі ғана бұл дәрежеге жете алмайды, әрине оған орта көмектеседі.

Индивидуалды ерекшеліктерді зерттегенде келесі бір біріне сай келмейтін түсініктерге мән беруіміз керек, біріншіден «орта» және «қоғамдық» әсерлер, екіншіден, «тұқым қуалаушылық» пен «биологиялық» әсерлер, үшіншіден, «тұрақты» әсер. Орта өзгерген жағдайда адамның кейбір тума бағдарламалары өзгереді, психика да өмір бойына дамып отырады.

Тұқым қуалаушылықты зерттеу үшін психогенетикалық зерттеулерге көңіл бөлу керек. Психогенетиканың негізгі қарастыратын сұрақтары:

1. Адамдар неге бір-бірінен ерекшеленеді?
2. Не себепті балалар өз ата-аналарына ұқсас болып келеді?
3. Не себепті бір ата-ананың балалары бір- бірінің көшірмесі болмайды?

Осы себептер негізінде психогенетика туыстар арасындағы және туыс емес адамдар арасындағы өзгешеліктерді зерттейді. Кейбір туыстар бір-біріне ұқсас болып келеді, себебі олардың биологиялық құрлымы бірдей болып келеді

Психогентиканың негізін салушы ғалым Френсис Гальтон (1822-1911)- ағылшын психологы және антрополог, айырмашылықтаға тек тұқым қуалау ғана әсер етпейді сонымен қатар қоршаған орта да өз үлесін қосады деп тұжырым жасаған.

Дифференциалды психологияда психогенетикалық зерттеу әдістері қолданылады. Олар - жан-ұя әдісі, асыранды балалар әдісі, егіздер әдісі. Осы әдістерді қолдану барысында корелляция коэффициентін қолданған.

Дифференциалды психологияда әр түрлі айырмашылықтарды зерттеу үшін түрлі зерттеу әдістерін жиі қолданады. Тек жанұя немесе жеке адамдар арасындағы айырмашылықты зерттеп қоймай, ол айырмашылықтардың туындау себептерін де анықтайды. Сонымен қатар топтар арасындағы айырмашылықтарды да зерттейді, қандай факторлардың әсерінен айырмашылықтар немесе ерекшеліктер жиі туындайды деген сұраққа жауап қайтарады. Көп жағдайларда айырмашылықтардың туындауына тек генотиптік құрлым ғана әсер етпейді сонымен қатар фенотиптің алатын орны зор екендігін дәлелдейді. Кей елдерде айырмашылықты болдырмау үшін көптеген қарама-қарсы шаралар қолданады. Бұндай ерекшеліктерге қарамастан айырмашылықтардың болатындығы дәлелденген, ол мінездік, темпераменттік, қабілеттілік, интеллектуалдылық және нерв жүйесінің қасиеттерінен байқалып отырады. Сонымен қатар дене бітімінің құрлымы мен морфологиялық ерекшеліктерінен жиі байқалып отырады.

Адамдардың интеллекттік құрлымының деңгейі бойынша айырмашылықтар жиі байқалып отырғандықтан психофизиологиялық құрлым маңызды орынға ие болады.

Генетикалық факторлардың жыныстық өзіндік идентификацияға әсері өмір бойы жалғасады. Әсіресе жыныстық

ерекшеліктер ағза көбірек генадотропты гармондарды яғни жыныстық жетілу кезеңінде байқалады. Бұл гармордарды жыныстық эволюциялық биологиялық белгілерінің қалыптасуына негіз болады. Бұл кезеңде ер балаларда тестостерон деңгейі 18 есеге, ал қыз балаларды эстадион деңгейі тек 8 есеге көтеріледі. Гармондардың басқа типтері (андрогенді-адреналинді, стероидті отырул беруші және жалпы бой гармондарды) жыныстық гармондармен қатынаса отырып, конституционалды статус жасайды. Конституцияның жалпы ерекшелігіне сай жетілу кезеңінде еркек және әйел жынысының мінез-құлқында айқын белгілер көрінеді. Канадада өткізілген 2.5 лигунан жоғары жас өспірім және жастарды тексеру әдісі келесі сандық қорытындыны көрсетті. 9-17 жасқа ер балалардың бұлшық ет күші 160%-ке, ал қыз балаларда тек 37%-ке өседі, осыған орай ұл балалар 17 жаста қыз балаларға қарағанда 3 есе күшті болады.

Бұл айырмашылықтар бұлшық ет ұлпалары ерекшелітерімен байланысты. Ересек адамда дене салмағының 40%-ін, әйелдерде 24%.

Ойын айқын мығым ұстау қыз балаларда вербальды белсенділік, ұл балаларда абстракттілі манипуляция 11 жасқа қарай байқалады. Ер балаларда қаншалықты кеңістікті ұйымдастырылған элементтер (машиналар, футбол т.б) ойындарын ойнауға мүмкіндік көп болса, кеңістікті қабілеттері сонғұрлым күштірек дамиды. Мінездегі негізгі құрылымның қалыптасуы негізінен мен-кейпі, сонымен қатар жыныс белгісі бар.

Психофизиологиялық функциялар психикалық функциялардың іске асуына қажетті алғышартты да, іс-әрекет құралын қамтамасыз етеді. Мысалы, біз керекті ақпаратты еске сақтағымыз келсе, онда тез және сапалы еске сақтап алудың арнаулы тәсілдерді қолданамыз. Бірақ егер біздің есте сақтау қабілетін қамтамасыз ететін мнемикалық функциямыз болмаса, онда біз ақпаратты есте сақтай алмас едік. Мнемикалық функция туа пайда болатын функция болып табылады. Туылған сәттен бастап бала көп мөлшердегі ақпаратты есте сақтай бастайды. Сонымен қатар есте сақтау мүлдем мүмкін болмайтын естің ауруы болады (корсаковский синдром). Бұл ауру мнемикалық функцияның бұзылуының нәтижесінде пайда болады. Бұндай

ауруға шалдыққан адам тіпті бірнеше минут бұрын болған оқиғаны есіне түсіре алмайды. Сондықтан да психофизиологиялық функциялар іс-әрекет процестерінің органикалық фундаментін құрайды. Оларсыз нақты әрекеттер ғана емес, міндеттің іске асуы да мүмкін болмайды.

Кеңес ғалымдарының ішінде өміріміздің керекті шарты ретінде әрекетке ең алғаш болып көңіл аударған И.М.Сеченов. Бұл мәселені ол “Бас мидың рефлекстері” деген кітапты дамытқан.

Адамның әрекет пен іс-әрекетінің әр түрлі психикалық құбылыстарының байланысын И.М.Сеченов *психомоторика* деп атаған. Оның ойынша, психомоторлық іс-әрекеттің алғашқы элементі болып қозғалғыштық әрекет болып табылады. Жаттығу немесе қайталану барысында дамитын қозғалғыштық әрекетті қозғалғыштық немесе психомоторлық дағды деп атаған жөн.

Кез келген қозғалыс немесе саналы әрекеттің әрдайым мақсаты болады, яғни ол бағытталған. Сондықтан да біздің күшіміздің жұмсалатын белгілі бір өрісі болуы тиіс. Психомоторика проблемаларын қарастырғанда бұл өрісті *моторлық өріс* деп атайды. Одаң басқа саналы әрекет жасау үшін біздің күшіміз жұмсалатын өріс *сенсорлық өріс* деп аталады. Бұл өрістен ақпарат қабылданады.

Психологияның дамуына орай іс-әрекеттің ұйымдастырылу жүйесі туралы түсініктер өзгеріп отырды. И.М.Сеченовтің “Бас мидың рефлекстері” деген еңбегінің жарыққа шығуымен және “психомоторика” терминінің дәлелденуімен, одан соң И.П.Павловтың шартты рефлекстерді ашуына орай психологияда іс-әрекеттің рефлекторлық табиғаты туралы түсінік берік сақталды. Әдетте әрекеттер қабылданған ақпаратқа жауап реакциясы ретінде қарастырылады. Қабылдау мен жауап әрекетінің байланысы сенсомоторлық процесс деп аталады. Психомоториканың зерттеу барысында зерттеушілер жауап реакциясының үш тобын бөліп шығарды: қарапайым сенсомоторлық реакция, күрделі сенсомоторлық реакция және де сенсомоторлық координация. Кез-келген сенсомоторлық реакция жеке әрекет немесе күрделі психомоторлық акттың элементі ретінде қастырылады. Физиологиялық тұрғыдан алғанда сенсомоторлық реакциялар шартты рефлекстер ретінде көрініс

ашады. Психомоторлық процестердің ерекше түрі ретінде *сенсорешивті және идеомоторлық реакциялар* ерекшеленеді. Сенсомоторлық реакциялар тәрізді сенсорлы реакциялардың да үш кезеңі болады: сенсорлық, орталық және моторлық. Бірақ орталық кезең өте күрделінген және де екінші дабыл жүйесінде өтеді, ал моторлық кезең сөлеудің қимыл компоненті ретінде айқындалады. Психомоторикада әрекет пен оның орындалуын түсінігін байланыстыратын идеомоторлық процестер ерекше орын алады. Бұл процестердің мәні жетік іс-әрекетті меңгеру барысындағы автоматизмдер мен дағдының қалыптасуында. Психомоторика мәселелерін өндіру өзінің жемісті нәтижелерін берді. Оның нәтижелері спорт саласында, әскери істе, арнайы оқытуда, т.б. салаларда кеңінен қолданылды. Бірақ психологияның дамуы барысында іс-әрекеттің компоненті болып есептелетін әрекеттің сенсомоторлық процеске қарағанда құрылымы күрделірек болып келеді. Психомоториканың ең басты кемшілігі қозғалыс актісі сенсорлық дабылға жауап реакциясы ретінде қарастырылатындығы. Өзіміз білетіндей, әрекет әрдайым саналы болады, яғни ол біздің сана өрісімізде болып, бақыланады. Сана әрдайым белсенді болатынын ескерсек, саналы қимыл мен іс-әрекет те реактивті емес, белсенді болады. Адам белсенділігі мен іс-әрекетінің қайнар көзі сыртқы ортаның әсері емес, адамның психикасы, оның қажеттіліктері мен мотивтері болып табылады. Әрине, сенсомоторлық процестерді жоққа шығаруға болмайды. Олар адамның іс-әрекетіне қатысады, бірақ сенсомоторлық процестер саналы әрекеттердің барлық механизмдерін түсіндіре алмайды.

IV. ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ПСИХОЛОГИЯДЫҒЫ ТҰҚЫМ ҚУАЛАУШЫЛЫҚТЫҢ ФАКТОРЛАРЫ МЕН ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІ

5.1. Дифференциалды психологиядағы тұқым қуалаушылықтың факторлары

5.2. Адамның даралық теориясының жүйелілігі мен психофизиологиялық өзгешеліктері

5.3. Отандық психологиядағы жүйелік жанасудың қалыптасу кезеңдері

5.1. Дифференциалды психологиядағы тұқым қуалаушылықтың факторлары

Тұқым қуалаушылық факторы эволюциялық дамумен қатар қоршаған ортаға бейімделу болып есептеледі. Ортаға адамның барлық түрі бейімделеді, бірақ бейімделу түрі оның генетикалық туылу формасымен ғана беріледі.

1) Психологиялық мінездемелер анализдерінің маңыздыларын анықтау

2) Олардың ағымдарын анықтау;

3) Жекеленген өзгешеліктердің көлемін, олардың өзгеру топтамдары мен себептерін, оларға әсер ететін өзгерістерін анықтау;

4) Адамдар топтарының арасындағы өзгешеліктерін суреттеу;

5) Белгіленген жекеленген әлеуметтік және биологиялық өзгешеліктерін анықтау;

6) Белгілі бір тұлғаның портретін толықтай келтіруге көмектесетін жекеленген идиографикалық анализін келтіру;

Жекеленген өзгешеліктері туған уақыттан бастап, психологтардың назарын әлеуметтік маңызды мінездемелер аударады. Адамдар өз ортасымен ерекшеленеді. Адамның қасиеттері, оның ақылы мен ой өрісі, қоршаған ортаға көзқарасы, басқа адамдармен қаым-қатынасы болып табылады. Бұл қасиеттер басынан бастап жекеленген өзгешеліктер психологиясын зерттеуде кеңінен қолданылған және қолданыла бермек.

Биологиялық фактордың нақты іс-әрекетінің мәнін ашу үшін жеке тұлғаның арнайы теориясы бағытталған. Бұл теорияда В.М.Русалов, В.С.Мерлинның интегралды даралықтың кейбір осы жағдайын айқындады.

Ол келесі жағдайлармен түсіндіріледі:

1. Жеке тұлғаның биологиялық факторы – ол тек денемен адамның марфофункционалды ұйымы ғана емес, сонымен қатар тірі ағзаның эволюциясы кезінде пайда болған тәртіптің бағдарламасы. Бұл бағдарламалар өз іс-әрекетін ұрықтану кезінде бастайды және эмбрион өмірінің үшінші айында жеке тұлға тәртібінің төзімді формалары біліне бастайды. Бұл бағдарламалардың тізімі әрдайым байытылып отырады.

2. Осы бағдарламасы немесе грациализациясы балалар және үшкөндер арақатынасы. (Ашқан зерттеушілері А.А.Малиновский және Я.Я.Рогинский).

3. Энергия жұмсау бағдарламасы, заталмасу механизмі келісімді уақытта үстемдік етеді (ашқан В.В.Бунак). Бұдан басқада 12 биологиялық жыныспен байланысты бағдарламалар бар.

В.М. Русалов біртұтас өзіндік даралықтың үлгісін ұсынды:

- дифференциалды-психофизиологиялық (төменгі) деңгей, ағзаның қасиеттерімен ұсынылды;

- дифференциалды-психологиялық (жоғары) деңгей, жеке, индивидуалдік және басқа да әлеуметтік мәдени білімдерден тұрады.

Ресейлік психологиялық институтында, қабілеттер психофизиология зертханасында, психология ғылымының докторы Э.А. Голубеваның басшылығымен, өзіндік дара қабілеттің табиғи алғышартын зерттеу төңірегіндегі зерттеулер жүргізіледі.

Э.А.Голубеваның өзіндік даралықтың құрылымында ағза мен жеке тұлғаның деңгейі атап көрсетілді. Жүйе құрайтын қасиеттерге ол сезімді, белсенділікті, өзін-өзі реттеуді жатқызды.

Осылайша, қазіргі замануи кезеңде жеке даралықты зерттеу көптеген сұрақтарды кірістіреді, олардың шешуі әр қарай да зерттеулер мен ғылыми ізденістерді талап етеді. Осы мәселеге әр түрлі жандасатын туындыгерлерді біртұтастық идеясы мен жеке даралықты зерттеуге интегративтік жандасу біріктіреді, дамуды

анықтайтын жүйе құрайтын құрылымдарды іздестіру мен жеке даралықтың өздігінен дамуы. Психологиялық норма түсінігі.

1. Норма- статистикалық түсінік. Норма деп көп жағдайда ортадағы кездескен нәрселерді айтады. Ал соңғы кездескен жағдайда төменгі көрсеткіш деп қарастырады «субнормалық» және жоғары болса «супернормалық» мағына.

2. Нормалар элеуметтік стероидтерге байланысты. Элеуметтік ортада әр ұлтта өзінің ерекше қабылданбайтын сәтеротиптері бар.

3. Нормалар психикалық денсаулықпен ассоцияланады.

Элеуметтік биологиялық талдау. Девид Басстың жеке адамның эволюциялық теориясы, оның негізгі мақсатына адамның элеуметтік ортада адам мінезінің ортаға байланысты өзгеріске ұшырау ерекшелігін қарастырады. Осы концепция негізінде элеуметтік биологиялық редуционалдылық тұрғыдан шектеу негізгі тенденция болып табылады.

Психолінгвистикалық модельдеу. П. Косста мен Д. Маккреейдің теориясы ол, психолекциялық және психолінгвистикалық модельдеу адам ерекшелігіне тәуелді болып табылады.

Психофизиологиялық жолдар. Адам айырмашылығының негізгі табиғи әрекетінің теориясы. Бұл бағыттың негізгі жолын И.П. Павлов пен Б.М. Теплов және В.Д. Небылицин қарастырған. Нейрофизиологиялық және психологиялық, жеке адам ерекшелігін қарастыратын көрсеткіштер.

Психогенетикалық теория. Адамдар арасындағы ерекшеліктердің психогенетикалық айырмашылығының көрінісін зерттеу жолы.

Құрылымдық-функционалдық талдау. Жекелікті тұтастай және жеке зерттеу тұтастай құру арқылы дифференциалды-психологиялық мәселені қарастыру болып табылады.

Дисперсионалды талдау. Жеке көрсеткіштердің мағынасы әр түрлі болып келеді. Кей жағдайда дисперсионалды анализ зерттеулік және практикалық тапсырмаларды негізгі мағлұматты береді. Мысалы, оқушылардың бақылау жұмысынан алған орташа балдары орташа, ұлдар мен қыздарды 4-і құрайды. Бірақ олардың әрқайсысының бағаны алудағы мақсаттары әр түрлі болады.

Корреляциялық анализ зерттелінетін өзгеріштіктердің өзара байланысының бар екендігін анықтайды. Корреляцияның коэффициентін есептеудің бірнеше формулалары бар, олар +1 ден -1 ге дейін аралықты білдіреді. Нөлге жақын корреляция өзгергіш болып саналмайды.

Адамның дифференциалды психологиялық талдауы.

Субъект иерархиясы	ағза	индивид	тұлға	жекелік
Анализ аспектісі				
Импражекелік динамика		Зерттеу облысы		
Тұлғааралық ерекшеліктер		Дифференциалды психологиялық		
Тонаралық ерекшеліктер		Зерттеу		

Дифференциалды психологияның ішкі және сыртқы деңгейін төмендегі кестенің көмегімен көруге болады, дифференциалды психологияның адам өміріндегі алатын орны мен білімдер жүйесіндегі орнын да жақсы көруге болады.

Дифференциалды психологияның ішкі және сыртқы деңгейі

Зерттеудің объектісі		Зерттеудің сапасы	
1. Белгілер	Бірнеше индивидтердегі бір сапа	Вариациялық	«көлденеңнен»
2. ----- -- ---	Екі немесе бірнеше индивидтерде	Корреляциялық	
3. жекелік	Әр түрлі белгілерге қатысты бір индивид	психографикалық	«тігінен»
4. ----- - ----	Көптеген белгілерге қатысты екі немесе бірнеше индивидке қатысты	салыстырмалы	

Статистикалық талдау. Әрбір психикалық қасиет, әсіресе психиканың ерекшелігі белгілі бір ерекшелікті минимумнан бастап максимумға дейін қарастыратын нүкте ретінде қарауға болады. Статистикалық әдіс - бұл қолданбалы математиканың амал тәсілі алынатын көрсеткіштің объективтілігі мен нақтылығын көтеру үшін және нәтижесін өңдеп шығару үшін қолданады. Ф.Гальтон корреляциялық анализді өңдеу идеясы балалардың өз ата-аналарының психологиялық және физикалық тұқым қуалау заңдылықтарының белгілерін талдау негізінде құрастырды. Факторлық анализдің интеллектуалды қабілетті зерттеудің бірнеше варианттарын өңдеп шығарды. Қазіргі кезде статистикалық әдістердің кейбір түрлері психологияда қолданылады:

а) көрсеткіштердің графикалық, классификациялық, топтық белгілерін көрсететін статистика;

б) зерттеу выборкасының нәтижесін алдын ала болжауға қолданылатын статистикалық теорияның қорытындысы;

в) өзгергіштіктердің арасындағы байланысты анықтауға және тексеруге бағытталатын эксперименттік жоспарлау теориясы. Көп жағдайда статистикалық анализдің мына түрлері қолданылады.

5.2. Адамның даралық теориясының жүйелілігі мен психофизиологиялық өзгешеліктері

Қазіргі заманауи ғылыми білім мен қоғамдық тәжірибенің даму барысы шынайы жағдайдың күрделі құбылысын нысаналар мен құбылыстардың жүйелік ұйымдастырылған түрі ретінде қарастырудың қажеттілігін әкеліп соқтырды. Қазіргі заманауи білімнің маңызды беталысын біртұтастыққа, интегралдыққа, тәртіпке ұмтылуын зерттеуді ұсынады, ал акыр соңында психологиядағы көптеген ерен қабілеттің жүйелік зерттеуін ұсынады: танымдық үдерістерді, жеке тұлғаны, өзіндік даралықты және олардың өзара байланыстарын, тек олардың ішкі біртұтастығының төңірегінде ғана емес, сонымен бірге бір-бірімен қарым-қатынасында және одан кең біртұтастықта - қоғамда, биоаймақта және т.б. зерттеу ұсынылады.

Бәріне мәлім, жүйелік жандасудың дамуындағы маңызды кезеңдердің бірі әйгілі австриялық биолог Людвиг фон Бергаланфидің, жүйелердің жалпы теориясы болып табылады, сонымен бірге ақпараттың мәнмәтініндегі кибернетика мен теорияны жүйелік зерттеу болып табылады (Р. Л. Акофф, М. К. Мессарович, А. Раппорт, У. Р. Эшби және басқалар.).

XX ғасырдың 40-жылдарында жүйелік жандасу, ең алдымен Л. Фон Бергаланфидің жүйелердің жалпы теориясының ықпалында болды, ол ерекше метатеория ретінде ерекшеленді, жалпы ғылыми нақты пәндерді жақыннан танып білу әдістемесіне айналды.

Ғылыми білім саласында жүйелік жандасу пайда болуының қайнар көзіне баға бере отырып, А. Раппорт ғылым пәлсапасында төрт көрнекті ғалымның тұжырымдамасын шешуші рөл ойнағанын атап көрсетеді.

Бірінші — биолог Людвиг фон Бергаланфидің тұжырымдамасы (L. V. Bertalanffy), тірі ағзадағы тізімде тіркелген қасиеттер мен үдерістер, ашық жүйенің туындысы ретінде қарастырылды, яғни өзін қоршаған ортамен, материямен немесе күш-қуатпен алмасатын жүйе ретінде қарастырылды.

Екінші — физиолог Ральф Джерардтың тұжырымдамасы (R. Gerard), биологиялық және элеуметтік ғылымдарды біртұтас схемаға біріктіру жолдарын анықтауға мүмкіндік беретін және оларды жетілдіретін жалпы әдістеменің негізіндегі жағдай. Жүйелердің жалпы теориясына Джерардтың жандасуы «ағзаның» біртұтас тұжырымдамасын құру идеясына негізделді. Оның пікірі бойынша, біртұтас ағза үш түрлі саламен анықталады: құрылым, қызмет және эволюция арқылы анықталады. Құрылым — бұл құрамдас бөліктер арасындағы немесе өзі де жүйе бола алатын, сипатталатын жүйенің субжүйесі арасындағы, кеңістіктік және функционалдық байланыстардың сипаттамасы. Оның қызметі сыртқы ортамен өзара әрекет ету арқылы және жүйенің біртұтастығын сақтап қалу мақсатындағы жағдайындағы қысқа мерзімді қайтымды өзгерістерде көрінеді. Эволюция немесе жүйенің дамуы, — бұл ұзақ мерзімді және әдетте қайтымсыз өзгерістер (А. Раппорт, 1994). Схема түрінде бұл идея матрица (ұяқалып) түрінде ұсынылуы мүмкін, олардың қатары «тірі жүйелердің» жинақтаудың әр түрлі деңгейін белгілейді. Төменгі

денгейде тірі клеткалар, жоғары денгейде — орган немесе ткань, ал оның бәрінің жоғарысында — жалпыға бірдей түсінік бойынша ағза орналасқан (индивид). Бұл мәнмәтінде жеке индивидтердің бірігуін ұсынатын, тірі жүйелер, оларды кішкентай топ, (отбасы, ұжым), үлкен топ (ұйым, мемлекет), халықаралық жүйені бүкіл адамзат ретінде қарастыруға болады. Матрицадағы бағаналар жүйенің үш саласын көрсетеді — құрылым, қызмет және эволюция (тарих).

Үшінші тұжырымдаманың идеясы экономист Кеннет Боулдингке (K. Boulding) тиесілі, ол адамзатқа этикалық мәселелердің ықпал етуін тек экономикалық ғылым ғана емес, сонымен бірге жалпы ғылым, соның ішінде пәлсапа мен идеология да ықпал ететінін зерттеді және адамдық қоғамдағы әр түрлі үш әлеуметтік бақылау жүйесі туралы ойды (уәждің қайнар көзі) ойлап шығарды.

Төртінші тұжырымдама — өз кезегінде математик А. Раппопортқа ерен қабілеттің математикалық үлгілерін немесе олардың мазмұны бойынша әр түрлі үдерістерді изоморфизм негізінде өңдеу әдістемесінің туындыгерлік құқығы тиесілі. Ол «жүйелік жандасуға менің жеке қызығушылығым математикалық изоморфизмдердің диапазонының сенімділігін зерттеу мүмкіндігіне шоғырланған» деп атап көрсетеді. Физикалық ғылымдарда бұл мүмкіндік айқын. Екінші топтағы дифференциалды теңестіру де дәл осыны, тұрақты ортадағы механикалық үйлесімді ауытқуы мен ауыспалы тоқты тудыратын электрлік жүйені сипаттайды. Жеке туындыдағы кейбір дифференциалды теңестірулер орасан көп құбылыстарды сипаттайды, оларға акустикалық, жылу, араласқан және гравитациялық құбылыстар кіреді» (А.Раппопорт, 1994).

Әлеуметтік ғылымда стохастикалық үлгілерді қолдану да әр алуан мазмұндағы көптеген ерен қабілеттердің біртұтас схемаға бірігуіне әкелді.

Математикалық психологияда, математикалық лингвистикадағы сияқты, ең алғашқы үлгілер стохастикалық үлгілер болды; олар механикалық әрекетке үйретудің тәртібін айтарлықтай табысты сипаттады (мысалы, қарапайым сұраққа қарапайым сигнал беру дағдысына). Жоғары когнитивтік психологияда (мұнда бейнелерді танып білу орын алады және

«инсайт») стохастикалық үлгілер жарамсыз болып шықты. Дегенмен, «жоғары» оқу теориясы үшін стохастикалық үлгілердің жарамсыз болуының өзі, құрылымдық және стохастикалық үлгілердің арасындағы сапалы ерекшеліктердің көрінуіне себепші болады, нәтижесінде әр түрлі оқу үдерістерінде әр түрлі қозғаушы күштер ашылуы мүмкін. Адамның психикасының құрылымдық теориясына В. А. Лефевр өндеп шыққан көп деңгейлі тапқан рефлексияның үлгісі мысал бола алады. Стандартты емес математикалық аппаратты қолдана отырып, туындыгер адамның тек шынайы дүниені қабылдау қабілетінің үлгісін ғана құрып қойған жоқ, сонымен бірге өзінің жеке басының және осы дүниенің бөтен бейнесін де, одан да жоғары дәрежедегі бейнелерді, сонымен қатар жеке қарым-қатынас пен оны бағалауды қабылдау қабілетін құрды.

Осы көзқарастардың және көптеген басқа қазіргі заманауи көрнекті зерттеушілердің арқасында, жүйелік жандасудың жағдайы біртіндеп ғылымның әр алуан саласындағы көптеген зерттеулердің әдістемелік негізіне айналды.

«Жүйе» түсінігі бір-бірімен қарым-қатынаста мен байланыста болып, белгілі бір біртұтастықты, бірлікті тудыратын элементтердің жиынтығы ретінде анықтала бастады (В. Н. Садовский).

Әр алуан жүйелік зерттеулерде «жүйенің» жалпы мінездемесі ретінде келесілер қатыса бастады:

1. Біртұтастық — кез-келген жүйенің ауыспауы оны құрайтын бөліктердің сомасына және жүйенің кез-келген бөлігіндегі оның қасиеттерінің бүтін бөлігі ретінде ауыспауы;

2. Құрылым — жүйенің элементтерінің байланыстары мен қарым-қатынастары бір құрылымға реттеледі, ол жүйенің бүкіл жүргізілуін анықтайды;

3. «Жабық» (орта мен жүйені өзгертпейтін) немесе «ашық» (орта мен жүйені түбегейлі өзгертетін) түрге ие болуы мүмкін ортамен жүйенің өзара байланысы;

4. Сатылы — басқа жүйе кіретін, жүйенің әрбір құрамдас бөлігі жүйе ретінде қарастырылуы мүмкін, яғни жүйенің әрбір құрамдас бөлігі бір мезгілде берілген жүйенің элементі болуы мүмкін және өзін басқа жүйеге кіргізуі мүмкін;

5. Сипаттаманың көптігі — әрбір жүйе күрделі нысана бола отырып, шын мәнінде тек қандай да бір суретке, бір бейнеге

қосылуы мүмкін, бұл жүйені толық сипаттау үшін оның көптеген бейнелерінің қатар өмір сүруін білдіреді (А. Г. Асмолов, 2002).

Жүйелік жандасудың қағидаларының қалыптасуы ХХ ғасырдың 60-жылдарының соңына қарай ғылыми білім жүйесінде адамның мәселелерінің орны туралы ойды өзгертуге мүмкіндік берді (С.Л. Рубинштейн, Б. Г. Ананьев, В.С. Мерлин).

«Егер адам кенірек себепкер болатын жүйелердің "элементі" ретінде қарастырылатын болса, онда жүйелік жандасу әдістемесі бар саралаудың әдістері мен құралдарын қолдану мүмкіндігі ашылады. Адамның дамуын саралаудың жүйелік әдістемесіне адамның жағдайы туралы келесі нәрселер кіреді:

1. Адам әр түрлі жүйелердің "элементі" алға шығады, мұнда ол осы жүйелерге тән әр түрлі қасиеттерге ие болады және көрсетеді.

2. Адам міндетті түрде тарихты саралау мен оны тудыратын әр түрлі физикалық, биологиялық және әлеуметтік жүйелердің эволюциясы арқылы толық зерттеліп, түсінікті бола алады.

3. Адамды түсінудің қажетті кезі әр түрлі жүйелердің мақсатты бөлінуін саралау болып табылады, соның ішінде мақсатқа бағытталған жүйелердің пайда болуын, дамуын және жұмыс істеуін зертеу болып табылады (объективті телеологиялық жандасу деп аталады).

4. Жүйелік әдістеме зерттеудің міндеті ретінде жеке тұлғаның ерен қабілетінің пайда болуының қажеттілігі туралы сұрақты және табиғат пен қоғамның даму үдерісінде "жеке тұлға не үшін қажет" деген сұрақты атап кетеді.

5. Жүйелік саралау сөзсіз жүйенің "негіздерін" іздеуге жүгінеді, соның арқасында адамның табиғатпен, қоғаммен және өз-өзімен өзара әрекет етуі болады.

Адамның әр түрлі жүйелердің "элементі" ретіндегі сұраққа жауап, адам физикалық, биологиялық және әлеуметтік жаратылыс болып табыла ма сұраққа жауап және тағы да парадоксалды болып көрінетін нәрсе, адам қарастырылатын жүйе көрсетілмейінше және осы сияқты сұрақтар қойылатын міндеттер қарастырылмайынша, оның бір мезгілде екінші, үшінші нәрсе болып кете беруі де мүмкін» (А. Г. Асмолов, 2002, с. 76).

Мінез-құлық пен жүйке жүйесінің арасындағы байланысқа бірінші болып назар аударған, көрнекті орыс физиологы

И.П.Павлов болды, ол өзінің иттерге жасаған тәжірибелерінде жүйке үдерістерінің күш, ептілік, тепе-теңдік сияқты қасиеттерін атап көрсетті. Бұл қасиеттер жеке тұлғаның қоршаған ортаның өзгерістеріне беймделуін қамтамасыз етеді. Барлық осы қасиеттерді қосып, жүйке жүйесінің 24 түрін теория жүзінде құруға болады (сонда бұл түрі мінез-құлықты талдап жинақтаудың суреті ретінде түсіндіріледі). Олардың 4 темпераменттің түріне сәйкес қойылуы мүмкін, бұл медицинада әлдеқашан танымал болған (сангвиник, флегматик, холерик, меланхолик), дегенмен И.П.Павлов жануарларға жасалған тәжірибелердің арқасында айқындалған заңдылықтарды, адамның мінез-құлқына тікелей өткізуге болмайтындығын ерекше атап көрсетті.

И.П.Павловтың пікірі бойынша жүйке жүйесінің қасиеттері

Тип атауы	Күші		
	Қызба, ұшқалақ	Байсалды	
		Қимылы тез	Енжарлық
Әлсіз тип (меланхолик)	Күшті, қызба, ұшқалақ тип (холерик)	Күшті, байсалды, қимылы тез тип (сангвиник)	Күшті, байсалды, енжар тип (флегматик)

Жүйке жүйесінің қасиеттері жеке-психологиялық өзгешелік негізі ретінде Б.М.Тепловтың – В.Д.Небылицынның мектебінде де зерттелді, дегенмен олардың шешімі И.П.Павловтың шешімінен біршама ерекшеленді. Олар өздерінің зерттеулерін құрған қағидалар, осы уақытқа дейін дифференциалды-физиологиялық зерттеулердің негізін көрсетеді.

1. Типтерді емес, қасиеттерді зерттеу қажет. Егер И.П.Павлов синтетикалық жандасуды ұстанған болса (типологиялық жандасу), онда Б.М.Теплов әуелі жеке қасиеттерді атап көрсету қажет, ал содан кейін ғана олардың мүмкін болатын үйлесетін жерлерін зерттеуге болады деп есептеді.

2. Жеке жағдайларды сипаттамай, сандық саралауды жүзеге асыру қажет. Бұл қағида табиғи ғылымның соңынан нақты еруге, нынайы зерттеу есептерінің үлгілері ретінде қабылданған теориясына бағыт көрсетеді.

3. Жүйке жүйесінің қасиеттерінің күнделікті көрінуінің сипатамасын емес, зертханалық тәжірибені қолдану қажет.

4. Ағзаның еріксіз әрекеттерін зерттеу қажет. Яғни, көзі тірісі кезіндегі реттеуіш элементтері ең аз мөлшерге дейін төмен түсірілуі қажет.

5. Психофизиологиялық мінездемедегі жеке өзгешеліктерге бағалау жандасуын қолдануға болмайды (яғни, жақсы және жаман қасиеттер болмайды, олардың әрқайсысы қандай да бір қызметтің түрі үшін пайдалы болып шығуы мүмкін).

Б.М.Теплов пен В.Д.Небылицын қоздыру мен тежелу үдерісіне жататын, бар болғаны төрт-төрттен қасиетті атап көрсетті, барлығы – сегіз.

1. Қозуға қатысты жүйке жүйесінің күші (төзімділік) – бұл ұзаққа созылған немесе жиі қайталанатын қозуға төзімділік қабілеті. Күшті зерттеу үшін қолданылатын тәжірибелік әдіс, – шартты рефлекссті қосымша күш арқылы қысқаша аралықтан кейін қайта-қайта қайталау. Бөгде қоздырғыштардың әрекетін, шоғырланудың ерекшеліктерін, көрудің және естудің (сезімталдық) мінсіз шегінің көлемін тежеу үшін күшпен қарсыласу арақатынастылығын орнатады. Жүйке жүйесінің тежеуге қатысты күші – бұл жиі қайталанатын тежегіш қоздырғыштарына төзімділік қабілеті, бұл саралауды – ажырату қабілетін құру үшін қажет, оны И.П.Павлов «үлкен жарты шарлардың даңқы» деп атады. Сонымен, күш жүйке жүйесінің жұмысқа қабілеттілігімен төзімділігі туралы куәлік етеді.

2. Ширақтық – шартты әрекеттердің пайда болу жылдамдығы.

3. Жүйке үдерісінің ештілігі – қоздырғыш белгілерін қайта жасау, қозуды тежеумен ауыстыру жылдамдығы және тежеуді қозумен алмастыру жылдамдығы. Бұл қасиет үйретудің негізі болып табылады.

4. Лабильность – жүйке үдерістерінің пайда болуы мен тоқтауының жылдамдығы.

Бұл қасиеттердің қатесіз екеніне көз жеткізу үшін, ұсақтан емес, талдап жинақталған мидың белсенділігінің қасиеттерін атап көрсету қажет, осылайша СНС арақатынастылық түрінде қарастырылуы мүмкін болар еді (орталық жүйке жүйесінің қасиеттері). ЭЭГ көмегімен төрт интегративтік қасиеттер атап

көрсетілді, олар сірә, СНС ке сәйкес қойылған болуы мүмкін: белсенділіктің жалпы күш-қуаты (күш), ЭЭГ – үдерістерін кеңістіктік-уақытша үйлестіру, белсенділіктің ең төменгі шегіне жету жылдамдығы және белсенділіктің ең жоғарғы шегіне жету жылдамдығы, бұлар мидың лабильдік жағдайы туралы куәлік етеді.

Шынайы базаңың дифференциалды психологияға қатысты қорытын-дысын шығару міндеті дифференциалды психофизиологияға жүктелуі мүмкін.

5.3. Отандық психологиядағы жүйелік жанасудың қалыптасу кезеңдері

Отандық психологиядағы жүйелік жандасудың қағидаларының бекітілуі отандық ғылыми ойдың екі негізгі саласының даму ерекшеліктерімен байланысты: сапалық-әлеуметтік, табиғи-ғылыми.

«Адамды жан-жақты жақыннан танып білу мәселесі, оның әлеуметтік және рухани дағдарыстар кезеңінде өзекті болатын, оның жан-жақты тәрбиесіне, пәлсапалық-әлеуметтік диалогтар себепші болады. осыған байланысты мыналар ерекше мағынаға ие болды: жаңа зерттеу есептерінің үлгілері ретінде қабылданған теориясы (П. Я. Чаадаев), сапасы мен мәніндегі орыс идеясы (И. В. Киреевский, А. С. Хомяков, К. С. Аксаков) "славяндық" және "батыстық" (Н. В. Станкевич, Б. Г. Белинский, К. Д. Кавелин, Т. Н. Грановский, В. П. Боткин, В. П. Анненков, Н. П. Огарев, А. И. Герцен), жалпы тарихтың идеяларына негізделген рефлексияның тәжірибесі, дүние жүзілік тарих үдерісіндегі Ресей мемлекетінің тарихы (Т. Н. Грановский, С. М. Соловьев, В. О. Ключевский), әлеуметтік бағыт (П. А. Сорокин, П. Л. Лавров, Н. К. Михайловский), материалистік бағыт, біртұтастық сапасы (В. С. Соловьев), орыс діни-пәлсапалық қайта өрлеу дәуірі және т.б.», — Л. Н. Кулешеваға көрсетеді (нұсқайды)(1999).

Ең тыңғылықты өңделген орыс сапалық ойлардың бірі біртұтас тұлға идеясы болып табылады (И. Б. Котова, 1996). Адамды біртұтас деп түсіну идеясымен байланысты, адамның мәселесі, сонымен бірге оның мұрағтары мен тәрбиелеу мақсаты,

Ресейдің сапалық тезаурусында, сапалық келелі мәселелерінде терең жазылған және оның негізінде ақталу мен әлеуметтік қатарды сақтап қалумен байланысты және бейнелердің, түсініктердің және ойлардың діни жүйесінің қалыптасуымен байланысты, бірқатар мәсіхшілік жорамалдар бар болды (Н. А. Бердяев, Н. Я. Грот, Э. В. Ильенков, Л. П. Карсавин, К. Н. Леонтьев, А. Ф. Лосев, Н. О. Лосский, М. К. Мамардашвили, Н. К. Михайловский, Л. И. Петражицкий, В. В. Розанов, В. С. Соловьев, П. А. Сорокин, М. М. Троицкий, П. А. Флоренский, С. Л. Франк, Г. И. Челпанов және басқалар.).

Ағартушылық ойларға, адамға табиғаттың кемелді жаратылысы таңдану, мұратқа ұмтылу, сонымен бірге сезім мен ақыл-ойды үйлесімді біртұтастыққа біріктіру тілегі ретінде қарау тән болды (А. Н. Радищев, И. П. Пнин, А. П. Куницын, А. Ф. Бестужев және басқалар.). Орыс ғалымдары орта ғасырлық византиялық ойшылдар мен дін уағыздаушыларының көзқарасын дамыта отырып (Иоанн Златоуст, Иоанн Дамаскин, Нил Сорский және басқалар.), оларды өз заманының мәтінінде қарастырды: адамның біртұтас рухани дамуы, жоғары адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеу (жақын адамын сүю, мейірімділік, арнамысты, православиелік мінсіздікке лайықты әрекет ету еркі мен дағдылары).

Мінсіздік ретінде өзінің бұрынғы мағынасын сақтап, кемелдікке ұмтылу рәмізі ретіндегі қалып және жақсы нәрсеге сенім артып, руханилық идеясы тұлғаның біртұтастыққа «қайта өрлеуі» тек сапалық категория болып қалып қоймағанын, және ғылыми білімнің дамуының қазіргі заманауи кезеңінде олардың мәселелердің жиынтығына айналғанын және эмпирикалық зерттеулердің тақырыбы болып табылатынын мойындау қажет.

Адамды зерттеуге жүйелік жанасу идеясы жаратылыс ғылымы аумағында психологиямен шектесу арқылы қол жеткізген ғылыми ашылулардың (қалыптасты), зерттеушілердің қоғамдастығына қойылым мен мәселені шешу үлгісін беретін, жаратылыс-ғылыми зерттеу есептерінің үлгілері ретінде қабылданған теориясының қалыптасуының ықпалымен жетілді. Өндеуге Ресейде және Батыста алынған сезім органдарының физиологиясының мағлұматтары, жоғары жүйке қызметінің физиологиясы, «қатыстырылды». Жаратылыстанудың даму

барысындағы табыстар, адамның іпкі жан дүниесінің күрделі табиғатының қоршаған ортамен әр түрлі өзара байланысын жақыннан танып білу үшін, психологияда объективті әдістерді қолдануға ұмтылысты тудырды.

А.П.Исчаевтің, В. М. Бехтеревтің, А. Н. Бернштейннің, Н. Е. Румянцеваның, А. Ф. Лазурскийдің, А. А. Токарскийдің, С. С. Корсаковтың, Н. Н. Лангениң еңбектері психикалық білімді біртұтас білім ретінде зерттеуге мүмкіндік берді, ол әр түрлі психикалық, психофизиологиялық және әлеуметтік құбылыстардың өзара әрекетінің теріске шығаруға болмайтын дәлелдерін айқындады.

Жүйелі жандасудың қалыптасу кездерін саралай отырып, А.Г. Асмолов отандық ғылымдағы жүйелі жандасудың айрықша ерекшеліктерін атап көрсетеді: жүйелік саралаудың нысанасы, ең алдымен, дамытын жүйе болып табылады (И. В. Блауберг, В.Н. Садовский, Э.Г. Юдин).

Психикалық құбылыстардың жүйелік табиғаты туралы ой психика мен мінез-құлық туралы білімнің дамуын белгілі бір қорытынды ретінде алға тартады (Б. Ф. Ломов, 1984). Психологиялық білімдердің бүкіл даму жолы психологияны тәуелсіз ғылым ретінде бөлген сәттен бастап, ғылыми ойдың бір сызықтан бастап қозғалуын суреттейді, психикалық құбылыстардың көрінуі мен механизмдерінің даму құрылымдарын сызықтық емес, аддитивтік емес, интегралды зерттеу туралы қатал анықталған ой.

«Психика көп өлшемді, иерархиялық ұйымдастырылған, бүгіндей дамытатын немесе органикалық жүйе ретінде алға шығады, ол жалпы түп-тамыры мен онтологиялық ажыратылмайтын функционалды құрауыштарға ие» (В.А. Барabanщиков, 2003, с. 29).

Психологиялық ғылымның тарихын В.А.Барabanщиков көбінде атомистикалық баламаларды іздеу тарихы ретінде көрсетеді, психика мен мінез-құлықтың табиғатына жүйелік көзқарас тұрғысынан қарайды. Ол сана-сезімнің эмпирикалық психологиясы мен классикалық бихевиоризм (психологиялық негіздерді зерделеу теориясы) арқылы дәйекті түрде бірізділікпен жүзеге асырылды, сыртқы байланыстармен (ұқсастықтармен) біріктірілетін бастапқы элементтердің (сезіну, әрекет) тіршілік

етуін қарастырады. Мұндай жандасудың салдары редукционизмнің кеңінен таралуы болды (физиологиялық, логикалық, әлеуметтік, ақпараттық), психология пәнінің ерекшелігін жоғалту қауіпі мен психологиялық ғылымның әдістемелік негізінің дағдарысы болды. Бұл дағдарысты жеңіп шығу (саналы түрде емес) психологиялық танып білу тақырыбына жүйелік көзқарас тұрғысынан қарауды менгерумен байланысты. Гештальт-психологиядан бастап, ғылымның сапа белгісі, барған сайын аналитикалық талдаумен орайластырмай, психикалық нәрсені адамның осы дүниемен қарым-қатынасы мен өмірлік байланыстар жүйесіне кіргізетін синтетикалық, біртұтастық жандасумен орайластырылуда, бір жағынан, бүгіннің дербестігін атап көрсетеді, ал екінші жағынан оны құрайтын құрамдас бөліктерді атап көрсетеді (В. А. Барabanщиков, 2003).

Психиканың жүйелік табиғатының құпия сырларын ашып көрсетуде маңызды қадамдарды отандық ғылым жасады, Б.Г. Ананьев, В.М. Бехтерев, Л.С. Выготский, А.Р. Лурия, С.Л. Рубинштейн, Б.М. Теплов және басқалар жасады. Мінез-құлық пен қызметті жүйелік саралау П.К. Анохиннің, А.Н. Леонтьевтің, Н.А. Бернштейннің және басқалардың аттарымен тұрақты байланысты.

Жүйелік қағидаға жүгінудің маңызды себебі — психологиялық білімдерді саралаудың ерекше жоғары қарқын мен осымен байланысты әдістемелік және теориялық чesкая бытыраңқы зерттеулер болып табылады. Дәл осы беталыс (когерентност) психологияда мәселенің туындауына себепкер болады, яғни оның біртұтас ғылым ретінде тіршілік ету мүмкіндігіне және кеміту, төмендету мен эклектика үшін негіз болады (Б. Ф. Ломов, 1984; 1991).

Осы жағдайдағы бірінші дәрежелі мағынаға әр текті психологиялық білімнің бірігу әдістері туралы сұрақ ие болады. «Былайша, ол бірдей психикалық құбылыс болып табылады, мысалы, қабылдау, экологиялық жандасу аумағында сипатталады және ынталандырушы қызмет ретінде үйретіледі; ақпараттық — ақпаратты қабылдау, сақтау, қайта өңдеу мен қолдану ретінде; қызметтік жандасуда — субъектінің, шындықтың заттық бейнесін құруы ретінде және с.с. Қолда бар жандасуларды қандай негізде және қалай біріктіруге болады?

Осы сұрақтарды шешу психологиялық білімді ұйымдастыру мәселесін оңдеумен тікелей байланысты және оны көп өлшемді дамушы бүтін ретінде ұсынумен байланысты. Оның құрамдас бөліктері ретінде психологиядағы қағидалар, заңдар, категориялар, түсініктер және әдістер алға шығады. Бүгінгі күнде осы жүйенің архитектурникасы мен оның дамуының өз зейінін өз әрекетіне аудару механизмі әлсіз» (В. А. Барабанщиков, 2003, с. 29).

Жүйелік қағиданы өңдеу Б. Ф. Ломовтың психологиялық ғылымның теориясы мен әдістемесінің дамуына қосқан ірі үлесі болып табылады. Ол психика мен мінез-құлықты зерттеудің жүйелік жандасудың ерекше нұсқасын ұсынды. Оның негізіне адамның болмысының полижүйелік және оның қасиеттері мен өзіндік ерекшеліктері жатады. Психиканың табиғатына моножүйелік көзқарас, оның назарымен құрамдас бөліктер мен құрылымға Б. Ф. Ломов объективті негізде интегралды қасиеттер мен өзіндік ерекшеліктерді іздестірумен толықтырды. Бұған қоса, танымдық үдерістерді зерттеуге берілген жандасуды кеңейтіп, ол психикалық бейненің жүйелік тұжырымдамасының негізін қалыптастырды (В.А. Барабанщиков, 2000; В.А. Барабанщиков, Б.Ф. Ломов, 2002; В.А. Барабанщиков, 2003; Б.Ф. Ломов, 1984; 1991).

Соңғы уақытта жүйелік ойлаудың зерттеу есептерінің үлгілері ретінде қабылданған теориясы туралы жиі айтылып жүр. Оның дамуында екі үлкен кезеңді атап көрсетеді. Бірінші кезең (XX ғасырдың 60—70-жылдарында) тепе-тең жүйе мен қайтымды жүйені зерттеумен үйренумен байланыс-тырылады. Ол үшін жүйелік-құрылымдық және құрылымдық-деңгейлік жандасудың әр түрлі нұсқалары әдеттегідей типтік болып табылады. Екінші кезең (1880-жылдары) тең емес жүйелер мен қайтымсыз жағдайды саралаумен сипатталады. Тәртіптің бейберекеттіктен кездейсоқ пайда болу идеясы, бифуркация нүктесінде жүйелердің түбегейлі жүргізілуін алдын ала болжай алмау, жағымды қайтымды байланыстардың жасап шығарушы рөлі, және олар пайда болған және тәжірибе тұрғысынан рәсімделген аумақта, термодинамика мен жану химиясының шекарасын әлдеқашан басып озып кеткен. Дүниеге синергетикалық көзқарас психологияда, элеуметтік ғылымда,

пәлсапада және педагогикада, белсенді түрде кеңінен таралып жүр, әйтсе де материя қозғалысының абиотикалық формаларының заңдылықтарын биологиялық формаға, әсіресе әлеуметтік формаға өткізу құқығы арнайы дәлелдемені талап етеді (В. А. Барабанщиков, 2003).

Психологиядағы қазіргі заманауи кезеңде жүйелік жандасудың дамуы ұйымдастыруды (құрылымдарды, деңгейлерді) үйренумен бірдей және біртұтас білімдерді жұмыс істеуі арқылы, олардың қалыптасуы мен дамуын үйрену (зерттеу) бірінші кезекте алға тартылуда.

VI. ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ӨЗІНДІК ДАРАЛЫҚТЫҢ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

- 6.1. Психологиядағы өзіндік даралықтың стилдік құрылымы
- 6.2. Психологиядағы өмірлік стиль түсінігі
- 6.3. Отандық психологиядағы өзіндік дара стиль мен оның түрлері
- 6.4. Психологиялық жеңіп шығу түсінігі және оның әдістері

6.1. Психологиядағы өзіндік даралықтың стильдік құрылымы

Өзіндік даралықтың барлық деңгейлерінің мінездемесі адамдардың бойында осы дүниемен өзара әрекеттесу әдісі арқылы көрінеді және қалған ерекшеліктер сияқты, ол да түрлендірмеге ие. Бұл әдісті көрсету үшін шегерме психологияда «стиль» түсінігін қолданады.

Адамның мінез-құлқының стилінің маңыздылығын көрсететін ең маңызды нұсқаулардың бірін И.В.Гетеге тиесілі деп санайды, ол оның көрінуін өзіндік даралықтың жоғарғы қасиеті деп есептеді.

Индивид пен жеке тұлғаның мінездемесін біріктіру үшін, В.С.Мерлин интегралды өзіндік даралық деген түсінікті енгізді, осы атау арқылы ол бүкіл табиғи және әлеуметтік қасиеттер бір-бірімен тығыз байланысты деп атап көрсетті.

В.С.Мерлиннің, А.Н.Леонтьевтің пікірінен айырмашылығы, ол индивидтік және жеке тұлғаның ерекшеліктерін қарама-қарсы қойған жоқ, қайта оларды бір-біріне бағындыруға тырысты. Индивидтік өзіндік даралыққа қосылады.

Өзіндік даралық – бұл өздігінен дамитын және өзін-өзі реттейтін автономиялық, бірегей, қайталанбас, біртұма биоәлеуметтік жүйе. Оған көп өлшемді және көп деңгейлі байланыстар кіреді, ол адамның жеке дамуындағы бүкіл тұрақты қозғаушы күштердің бәрін қамтиды, ол материяның дамуының барлық сатыларының қасиеттерін өзіне иерархиялық жолмен бағындырады – физикалық, биохимиялық, физиологиялық,

элеуметтік-топтық және қоғамдық-тарихи сатыларды бағындырады. Бұл жеке адамның болмысының пішіні, ол сыртқы және ішкі үздіксіз өзгерістер жағдайында, біртұтастық пен үйлесімділікті сақтап қала алады.

Осы қабылдау үшін қиын болған анықтамада келесі кезеңдер маңызды болып табылады. Өзіндік даралықта адамның бойындағы барлық нәрселер ағза, жеке тұлға және сана сезімді иесі ретінде бәрі бір-бірімен байланысты, бұған қоса бұл көріністер бір-біріне өзара ықпал етеді, соның арқасында өзін-өзі реттеу қабілеті көрінеді – яғни, біршама дерекілеу,былай айтуға болады, мысалы, темперамент адамды жүктеуге мәжбүрлейді, және оны мамандықты таңдауға көндіреді, ал мақсаттар мен құндылықтар психотиппен байланысты болып шығуы мүмкін (қисынды мінез-құлықтық ерекшеліктер болуы мүмкін). Адамның тканьдік құрамы жаңарып отыратынына қарамастан, (ішкі өзгерістер), өмір жаңа міндеттерді алға қояды (сыртқы өзгерістер), адам «Мен» деген сезімін жоғалтпайды – біртұтастықтың шартын бұзған кезде, жеке тұлға ішкі жан дүниесінде қарама-қайшылықты, келіспеушілікті сезінуі мүмкін және бөлшектеніп, өзін-өзі күйзелтуге әкелуі мүмкін.

Сонымен, біршама оңайлатып, өзіндік даралық – бұл индивид, жеке тұлға және олардың арасында бар байланыс деп айтуға болады. Өзіндік даралықтың әр түрлі мінездемесінің бір текті еместігін атап көрсетіп, оны үш қабатты «ғимарат» ретінде елестетуге болады.

Сонда төменгі деңгейде (жеке тұлғаның биологиялық ірге тасында) біз барлық индивидтік, формальды-динамикалық мінездемелерді жинай аламыз (жынысты, темпераментті, қабілет кепілін, бас миының жарты шарлары асимметриясын). Екінші деңгейде біз заттық-мазмұндағы қасиеттерді орналастырамыз (мінез ерекшеліктері, жеке тұлғаның түрлері, қабілеттер, мінез-құлықтың мінездемесінің қыр-сыры). Ал үшінші жоғары деңгейде, рухани-дүниетану мінездемесі орналасады (жеке тұлғаның бағыты, құндылығы, нанымдары, көзқарастары, зандылықтары)

Б.Г.Анашевтің, В.С.Мерлиннің және Э.А.Голубеваның шешімдері бойынша өзіндік даралықтың құрылымын салыстыру

Өзіндік даралық құрылымындағы деңгейлер	Әрбір деңгейге кіретін қасиеттер	Жүйені ұйымдастыратын қасиеттер
Б.Г.Анашев (1969)		
1. Индивид	1) Жынысы, жас шамасы, Ата заң, нейродинамика 2) Психофизиологиялық қызметтер, органикалық қажеттіліктер 3) Қабілеттер, темперамент	Жеке тұлғаның қасиеттері
2. Қызметтің субъектісі	1) Когнитивтік мінездемелер, коммуникативтік қасиеттер, еңбекке жарамдылық 2) Қабілеттер	
3. Жеке тұлға	1) Мәртебесі, әлеуметтік рөлі, құндылықтар құрылымы 2) Мінез-құлықтың уәждемесі 3) Мінез-құлық, бейімділік	
В.С.Мерлин (1986)		
1. Ағзаның қасиеттері	1) Биохимиялық қасиеттер 2) Жалпы соматикалық қасиеттер	Қызметтің жеке кыр-сыры
2. Психикалық қасиеттер	1) Темперамент 2) Жеке тұлғаның қасиеттері	
3. Әлеуметтік-психологиялық қасиеттер	1) Әлеуметтік топтағы әлеуметтік рөлдер 2) Тарихи жалпылықтағы әлеуметтік рөлдер	
Э.А.Голубева (1989)		
1. Ағза	1) Бастауыш қажеттіліктер 2) Адам мен жануарлар үшін ортақ жүйке жүйесінің қасиеттері 3) Жүйке жүйесінің арнайы адамдық қасиеттері 4) Көзі тірісі кезінде қалыптасқан уақытша байланыстар	Сезімдік, белсенділік, өзін-өзі реттеу, ояныш, түрткі болу
2. Жеке тұлға	1) Бейімділік 2) Темпераменттің талдап жинақталған қасиеттері 3) Қабілеттерді іске асыру 4) Мінез-құлықтың қасиеттері	

Есте сақтау қолайлы болу үшін мынадай схеманы қолдануға болады: төменгі қабат (табиғат) «өйткені» деген белсенділікті ынталандырады – қажеттіліктерден, ортаңғы қабат адамның қызметінің құралдарын қамтамасыз етеді (қабілет, мінез-құлық, когнитивтік қызметтердің ерекшеліктері, стильдік мінездемелер), ал үшінші қабат – бұл мақсаттар (жеке тұлғаның бағыты, өзіндік сана-сезімнің ерекшеліктері – «не үшін» қызметі жүзеге асады, адам неге ұмытылып жатқан болса, соны жүзеге асырады). Өзіндік даралықтың деңгейлері бір-біріне өзара тек жоғары көтеретін ықпал жасап қана қоймайды, сонымен бірге төмен түсіретін де ықпал етеді.

Бір-біріне бағыну қандай да бір қабаттың басым екендігін білдірмейді. Алайда төменгі қабат көбірек тұрақты, іс жүзінде мүлдем элеуметтік ықпал жасауға берілмейді (жарты шарлардың асимметриясын немесе жынысын өзгертіп байқап көріңізші!), ортаңғы қабат көбірек тәрбиелеуге икемді (мінез-құлықты өзгертуге болады, қабілетті – қалыптастыруға болады), ал үшінші биологиялық деңгейде өте аз нәрсе бар және ол көбірек дәрежеде құбылмалы (шын мәнінде, көзқарастарды, нанымдарды, құндылықтарды, адам бүкіл өмір бойына бірнеше рет өзгертеді).

Өзіндік даралықтың құрылымын ерекше стіп көрсетудің басқа да әрекеттері бар екені, табиғи. Мысалы, К.Леонгард 3 саласын атап көрсетеді: қызығушылықтар мен бейімділіктердің бағыты (мазмұны жағынан біз атап көрсеткен рухани-дүниетану қасиеттерін еске түсіреді), сезім мен ерік («темперамент» деген түсінікке жақындау) және ұқсастық-интеллектуалды (қабілет пен стильдік ерекшеліктерге сәйкес келеді). Отандық психология төңірегінде пайда болған өзіндік даралықтың құрылымы туралы салыстырмалы саралау, М.С.Егорованың қазіргі заманғы оқулығында қолданылған.

Осылайша, үш қабатты бөлу әр түрлі көзқарастарда тұрақты түрде зерттеп тексерілуде.

Өзіндік даралықтың құрылымы

Рухани-дүниетану қасиеттері	Қызығушылықтар, мұраттар, құндылықтар, өзіндік сана-сезім Не үшін?	Құбылмалы
Зағтық-мазмұнды қасиеттер	Мінез ерекшеліктері, типологиялық ерекшеліктер, мінез-құлық, қабілет, өзіндік стиль Қалайша	Қоршаған ортаның ықпал жасауына сезімталдық
Индивидтік қасиеттер (жеке тұлғаның биологиялық ірге тасы)	Темперамент, жартышарларлардың асимметрия, қабілет кепілі, жынысы Неліктен?	Тұрақтылық

Тарих барысында өзіндік даралықты зерттеуде, оның әр түрлі «қабатына» әр түрлі жандасу сәйкес келді. Осылайша, «мазмұнды-мағыналық» жандасу мінез-құлықтың, білімнің, шеберліктің, қабілеттің, мағынаның, қиындықтардың және басқа адамның тұрақты психологиялық ерекшеліктерінің жекеше түрлендірмесін өлшеуге және жақыннан танып білуге бағытталды. «Мінез-құлықтық» жандасу (таңдау кезіндегі адамдардың психологиялық негіздерін зерделеу теориясымен шатастырмау қажет!) мінез-құлықтың шынайы тіркелген түрлерін саралаумен байланысты – биохимиялық, вегетативтік, адамның белсенділігінің қозғаушы құрамдас бөлігі. Б.М.Теплов өз уақытында, бірінші жандасуда, оның бүкіл мағыналы тартымдылығына қарамастан, алға тартқан психологиялық түсініктердің қатесі жоқ екенін дәлелдейтін теориялық негізі жоқ әділетті түрде атап көрсетті. Өйткені жиі жеке тұлғаның мінез ерекшеліктеріне, мысалы, мінез-құлықтың жағдайға байланысты өзгеріп отыруын жатқызады, ал олардың тұрақтылығы өте күмәнді. Сынақтың көмегімен өлшенетін, жеке өзгешеліктердің кездейсоқ емес екеніне, көз жеткізу үшін, олардың жүйке жүйесінің қасиеттерімен байланыстыру қажет (және басқа биологиялық қозғаушы күштермен). Яғни, дифференциалды психология өзінің құрастырып шығарғанының мазмұны жағынан

қате еместігін дәлелдегеннен кейін ғана шынайы ғылым деп мойындалуы мүмкін.

6.2. Психологиядағы өмірлік стиль түсінігі

Ал психологияда өмірлік стиль деген түсінікті алғашқы рет Альфред Адлер қолдана бастады, ол оны мінез ерекшеліктерінің, адамның тіршілік етуінің қайталанбас көрінісін анықтайтын мінез-құлықтың және дағдылардың әдістерінің бірегей ұштасуы деп тұспалдады.

А.Адлер "өмірлік стиль" деген түсінікті суреттеу үшін мынадай бейнені қолданды. "Егер біз аңғарда өсіп келе жатқан қарағайды, таудың шыңында тамырланып нығайған қарағаймен салыстыратын болсақ, біз олардың әр түрлі болып өсетінін көреміз. Бұл ағаштың бір түрі, алайда олардың өмір сүру стилі әр түрлі. Ағаштың өмірлік стилі – бұл оның өзіндік даралығы, оның белгілі бір ортада қалыптасуы мен көрінуі. Стиль біз тек жәй әншейін жалаң қоршаған ортаға орай еріксіз әрекетін көріп қана қоймай, сонымен бірге әрбір ағашта өзінің өмірлік мінез-құлқының үлгісі бар екенін көре білген кезде, жақыннан танылады".

Өмірлік стиль әрқашан болады, алайда ол адам өмірлік келелі мәселелермен кездескен кезде ғана көріне бастайды. Бұл оның балалық шағында басынан өткізген қиындықтарының ықпал етуі арқылы қалыптасады және мақсатқа ұмтылуға негізделіп, 4-5 жас жас шамасында үзілді-кесілді бекітіледі. Ал адамның ересек өмірі, Адлердің пікірі бойынша, тек өмірлік стилді тіркеп, оны сақтап қалады, сондықтан адамның мінез-құлқын алдын-ала болжауға мүмкіндік береді.

Өзіндік психология мәтінінде отбасында баланың дүниеге келу тәртібі өте маңызды болып табылады және адамның өзінің ағалары мен әпкелерінің қатарындағы орнын білу арқылы, оның стилін анықтауға болады: мысалы, Адлердің көзқарасы тұрғысынан, үлкен балалар әрқашан кішкентайларына қатысты қызғаныш сезімін басынан өткізетіні, анықталды, сондықтан олар әуелі отбасында өз ісінің дұрыстығын дәлелдеуге мәжбүр болды, ал сонан соң – дәл солай үлкен адамзат қауымында дәлелдеу

керек болды (алайда, қазіргі заманғы психологияда, туылу тәртібінің шешуші мәні талас тудырады).

Өмірлік стиль қалай құрылады? Адамның әдепкіде өзінің толыққанды емес екенін сезіну туралы ойын дамыту арқылы, Адлер бұл сезіну адам төзгісіз болып кетеді, сөйтіп адамды осы жағдайды түзету үшін әрекеттер жасау үшін түрткі болады деп пайымдады. Нәтижесінде ол бастапқыда болған кемістіктердің, жетіспеушіліктің немесе жәй әншейін қабілеттің төмен деңгейінің орнын толтыру үшін, оның өмірінде қол жетерлік әдістермен ие болуға ұмтылатын мақсат пайда болады. Сонымен, стиль түсінігі, жүйелік баламалы мәре қағидасына жауап береді, соған сәйкес күрделі жүйелерде бірдей нәтижеге (мәреге) әкелетін әр түрлі жолдар бар. Осылайша, өмірлік стилге өзіндік даралықтың үш деңгейінде орналасқан, психологиялық қасиеттер кіреді: бұл индивидтік мінездеме (кемістік), рухани-дүниетану (мақсат) және осы мақсатқа қол жеткізетін құрал (зағтық-мазмұнды мінездеме).

Стиль тұрақты және адамның негізгі өмірлік міндеттерді шешуінде көрінеді, олардың арасында Адлер жұмысты, достықты және сүйіспеншілікті атап көрсетті, олар бір-біріне өзара ықпал жасау арқылы жүзеге асады; дәл стилдің тұрақтылығы, жеке тұлғаның тұрақтылығы анықтайды. Дегенмен, әр адамның стилі қайталанбастай ерекше, Адлер бәрібір ең кең тараған стилдердің негізінде жатқан заңдылықтардың бөлінуін ұсынды және оны екі қасиетпен – әлеуметтік қызығушылықпен және белсенділіктің деңгейімен сипаттады. Адлер осындай өмір әдісін қалыпты деп есептеді, адамның жақсы бейімделгені соншалықты, «ол қалай ма, жоқ па, қоғам оның қызметінен белгілі бір пайданы шығарып алады. Бұған қоса, психологиялық көзқарас тұрғысынан, оның өмірінде болатын келелі мәселелер мен қиындықтарды ашық қарсы алу үшін, оның бойында күш-қуаты мен батылдығы жеткілікті». Бұл психологиялық бейне психоаналитикалық жандасу шеңберінде берілсе де, өзінің мазмұны жағынан өзін көкейтесті етуге өте жақын.

А.Адлер бойынша өмірлік стилдің түрлері

		Әлеуметтік қызығушылық	
		-	+
Белсенділік	+	<p>Басқарушы тип</p> <p>Өзіне сенімді, басқаларды қамқорлауды ойламайтын, қайсар адамдар, поведение. Дүниеге үстемдік ету тәртібі маңызды. Негізгі өмірлік міндеттерді ұқсастық мәнерде шешеді</p>	<p>Әлеуметтік-пайдалы тип</p> <p>Жеке бастың кемелдігін нақтылы түрде көрсету; ынтымақтастықтың, жеке бастың батылдығының және басқалар үшін әрекет етуге дайын болудың қажет екенін жете түсінеді. Басқалардың табысты болуына қызығушылық танытады</p>
	-	<p style="text-align: center;">Алушы тип</p> <p>Осы дүниеге арамтамақтық қарым-қатынаста болады, негізінен өзінің міндеттерін басқалардың есебінен шешеді, барынша көбірек алуға ұмтылады. Төмен белсенділік оларға ынтымақтасуға мүмкіндік бермейді</p> <p>Қашақтайтын тип</p> <p>Жағымды мақсатқа ие емес, мінез-құлқының стратегиясы қашақтау болып табылады. Әлеуметтік-пайдасыз мінез-құлыққа және төмен өмірлік нәтижеге ие</p>	<p>Мұндай мінездемесі бар типтер жоқ; жоғары әлеуметтік қызығушылыққа және төмен белсенділікке ие болу мүмкін емес</p>

Өмірлік стилді қалыптастыру үшін, адамдарға қатысты дұрыс ара қашықтықты орнату, адамға тән қолдау көрсету, батылдық және қорқыныш, алдын-ала анықталған нәрсеге сену, сияқты қасиеттер маңызды, Адлердің пікірі бойынша, бұл жиі адамға өзінің өмірлік міндеттерін қолдануға кедергі жасайды, сондықтан ол пайдасыз. Өмірлік стиль түзетуге икемделеді, негізінен басқа адамдармен ортақтық сезімінің оянуынан тұрады және бір мезгілде – жеке бастың тәуелсіздігінен тұрады.

Стиль түсінігін Г.Оллипорт қолданды, ол базалық жеке мінез ерекшеліктері мен мақсатқа қол жеткізу үшін қолданылатын

аспаптық ерекшеліктерді өсіруге талпынды (16). Қазіргі заманғы психологияда стилдік мінез құлықтар ғылымның барлық салаларында көрінеді және адамның заттармен, субъекттермен және олардың өмірлік немесе ойлау міндеттерді шешу әдісінің ерекшеліктерін сипаттау арқылы дәлелдеді. Сондықтан стилдік мінездемелерді жалпы осы дүниемен өзара әрекеттесудің жеке әдісі ретінде қарастыра бастады.

6.3. Отандық психологиядағы өзіндік дара стиль мен оның түрлері

Отандық ғылымда да стиль түсінігіне үлкен мағына беріледі, ол өзіндік даралықты динамика арқылы сипаттайды. Орнын толтыратын немесе түрін өзгертетін оқшауландыру қасиетіне байланысты, қарым-қатынас стилін, когнитивтік стилін (қабілет келілін іске асыру әдісі), кәсіптік қызмет стилін атап көрсетуге болады. Біртұтас жүйеге бағынып және ықпал ету арқылы, олардың бәрі эволюциялық мәні адамның қоршаған ортамен өзара әрекет етуінің оңтайлылыққа, бейімділікке және нәтижелікке негізделген, адамның стилін құрады.

Адамның стилі екі негізгі жолмен танылады: бір жағынан өзіндік даралық құрылымында әр түрлі деңгейдегі параметрлердің түйіндесуі түрінде (темпераменттің, мінез-құлықтың, зияттың және с.с.), ал екінші жағынан, жеке өзара әрекеттердің физикалық және әлеуметтік ортамен тұрақты қамқорлықты ұйымдастыруы. Яғни адамның стилі – бұл өзіндік даралықтың ішіндегі нәрсе және оны қызметтің субъектісі ретінде сипаттауы. Интегралды өзіндік даралық теориясының өкілдері, стилді жүйелі ұйымдастыру туралы идеяны дамыта отырып, оның төменгі деңгейлерін формалды-динамикалық қасиеттерімен байланыстырады, ал жоғарғыларын – жеке өзіндік, Мен-тұжырымдамасымен байланыстырады.

А.В.Либин адамның стилін 5 топтамадан тұратын иерархиялық білім ретінде зерттеуді ұсынды, (немесе фрейм, оларды ресей-американдық дәстүрінде жұмыс істейтін зерттеуші деп атайды), олардың әрқайсысы өзара байланыстыру сараптамасы арқылы анықталған және ерекшелендіретін өзгешелікке ие өзара байланысқан белгілердің жиынтығын

көрсетеді. Стильді қарастырудың мұндай сенімділікке тексеруі әр түрлі стильдік көрінулерді зерттеумен байланысты дәлелденді: жиңау стилі, ойлау, қызметтің және қарым-қатынастың өзіндік стилін психологиялық жеңудің әдісі.

Басқа отандық зерттеуші Л.Я.Дорфман адамның белсенділігінің стилдерінің формаларын бөлудің негізі ретінде қарастыруды ұсынады. Бұған қоса, олардың төмендеу көзқарасы тұрғысынан белсенділік стилі субъектінің полюсіне қарай ығыстырылатынын атап көрсетті (оларды жеке тұлғаның стилімен салыстырылады және олар жеке стил сияқты белгіленеді), басқалары объектінің полюсіне қарай ығыстырылады (олар жеке ни сопоставимы с индивидуальным стилем салыстырылады және экологиялық стиль деп аталады).

Осылайша, стильдік мінездемелеріне өзіндік даралықтың ішкі динамикасының ерекшеліктерін кірістіреді, дәл солай сыртқы дүниемен өзара әрекеттесу бағытын да кірістіреді (субъект арқылы таңдалған үзіндіні Дорфман метажектеленген дүние деп атайды). Яғни, стиль – бұл жалпы алғанда, субъекті объектімен байланыстыратын және олардың өзара әрекетін үдеріс және нәтиже ретінде анықтайтын, фенотиптік құрылым болып табылады.

Адамның стилі түсінігі әлі барлық деңгейлерде жеткілікті жасап шығарылған жоқ – жиі кейбір деңгейлер ғана егжей-тегжейлі көрсетілген, алайда, ол қолданбалы зерттеулерде пайдалану үшін бай келешекке ие екені, шүбәсіз. Осылай, мысалы, әумесерлік мінез-құлықтың зерттеушісі В.Т.Кондратенко өмірлік стильдің келесі түрлерін атап көрсетеді: гедонистикалық (өзінің қажеттіліктерін іске асыруға ұмтылу), аскеттік (өзінің қажеттіліктерінің қарқындылығының төмендетуге ұмтылу), сырттай қараушы (осы дүниемен қарым-қатынасын оңайлатуға ұмтылуды іске асыру үшін, сыртқы әсерлерді бағдарлау), әрекетті (өзін-өзі жетілдіруге және жан-жақты дамытуға ұмтылу). Туындыгер аскеттік стильді жиі кісі өлтірушілердің арасынан кездестіретінін, ал сырттай қараушыны – ұрылардың арасынан кездестіргенін атап көрсетеді.

«Мен» - тұжырымдамасы өмірлік стильдің негізі ретінде. Өмірлік стильді жасап шығарудың бастапқы кезеңі адамның өзі туралы ойы болғандықтан, өзіндік сана-сезімнің түрлендірмесін

қысқаша қарастырып шығу қажет. Индивидтің өзі туралы ойының жиынтығына нанымдар, бағалар және мінез-құлықтың бетанысы кірістіреді, ол Мен-тұжырымдамасы деп аталады. Басқаша айтқанда, Мен-тұжырымдамасы - субъектінің жалпы шындықтарының жүйесін өзіне қарай бағыттау.

«Мен» -тұжырымдамасы шындықтың әр түрлі саласында адамның табысты болуының мөлшерін анықтайды және оның оның осал жерін үш түрлі рөлді орындау арқылы анықтайды: біріншіден, жеке тұлғаның ішкі жан дүниесіндегі келісушілікке қол жеткізуге себепші болады; екіншіден, адамның өмірлік тәжірибесінің талдауын анықтайды және үшіншіден, күтулердің қайнар көзі болып табылады. Осылайша, Мен-тұжырымдамасы тіпті барлық жеке және мінез-құлықтық үдерістердің реттегіші ретінде алға шығады. Мен-тұжырымдамасы өзінің шығу тегі жағынан негізінен алаңдаудың генетикалық деңгейі мен жүйке жүйесінің қасиеттерімен нықталатын, фенотиптік құрылымға жатады.

Өзін-өзі бағалау, өзіндік сана-сезімнің маңызды құрамдас бөлігі, ол У.Джеймстің түпнұсқалық формуласы бойынша есептеп шығарылуы мүмкін: өзін-өзі бағалау = табыс/ниет. Ол саралау сияқты өлшемге ие болып, жас шамасына қарай өзгеріп отырады (өзі туралы жеке ойдың егжей-тегжейі), биіктігі (ол орта, ұзын және аласа болуы мүмкін), баламалылық (ол жеке шынайы жетістіктерге сәйкес болуы қажет). Өзін-өзі бағалау, балалық шаққа сыртқы бағалаудың ықпалымен құрылады, олар бір-бірмен араласып, өзіне қатысты қарым-қатынасқа айналады. Бұл тек зиятты дамудың кейбір деңгейінен басталуы мүмкін (сәби-балалар, олардың мағыналық қорытуы жоқ болғандықтан, тұрақты өзін-өзі бағалауға ие бола алмайды).

Берілген өзін-өзі бағалауды саралау арналған зерттеулер бойынша, егер әр түрлі жастағы өзіне-өзі есеп беруді салыстыратын болсақ (мысалы, жетінші сыныпта оқитын оқушыларды, жоғары сынып оқушыларын және 30 жас шамасындағы ересек адамдарды) өзін-өзі бағалаудың бес параметрі бойынша (тәндік қасиеттері, табысы, зияттық дамуы, жеке қарым-қатынасы және жауапкершілігі бойынша), салыстыратын болсақ, жасы келе жеке түрлендірме күшейе түседі. Кішкентай жастағы бала өзін барлық қасиеттер бойынша

бірдей бағалайды, сауалнамаға жауап беруші жасы үлкен адам өзінің күшті және әлсіз жақтарын жақсы біледі. Бұл жеке тәжірибенің кеңеюімен байланысты және соның салдары ретінде жеке тұлғаның когнитивтік күрделіліктерінің ұлғаюымен байланысты, яғни, өзінің Мен деген тұжырымдамасының әр түрлі жақтарын бағалау қабілеті. Өзін-өзі бағалауды сараламау әлеуметтік және жеке дамып жетілмегендік туралы куәлік етеді («Сен туралы басқалар не дейді, егер сен өзін туралы ешнәрсе айта алмасаң», - деп жазған болатын Козьма Прутков).

Қызмет табысты болу үшін, адам өзін шынайы жетістіктерден аздап жоғары бағалауы қажет, осылайша ол өзін-өзі ынталандырады. Өзін-өзі төмен бағалау (шынайы жетістіктерден төмен) түңілу туралы, жеке тұлғаның жүйкесі жұқарғаны туралы куәлік етеді. Сансыз көп зерттеулер өзін-өзі бағалау мектептегі табыстармен тікелей байланысты екенін көрсетті, зиятты қабілеттер – тек шамалы ғана екенін көрсетті. Яғни онша қабілетті емес, бірақ өзіне сенімді оқушы, өзіне күмәнданатын дарынды балаға қарағанда жақсы оқиды.

Жағымсыз «Мен» -тұжырымдамасы қызметтің ауқымын және адамның қарым-қатынасын шектей отырып, шектен тыс психологиялық қорғаныстарды тудырады. Өзін қабылдау – тұлғаның өзін-өзі маңызды етуінің негізі болып табылады. Әлеуметтік мазмұндағы мамандығы бар адам үшін, өзін-өзі толығырақ білу қажет және жағымсыз Мен-тұжырымдамасы кәсіби кері пікір болып табылады.

Ер кісілерде әйелдерге қарағанда, жиі жағымды Мен-тұжырымдамасы атап көрсетіледі (сонымен бірге, көбірек ықпалды болуы мүмкін). Сонымен бірге қалтқысыз қамқорлық пен сындарлы мазмұндағы міндеттердің ер кісілердің сана-сезімінде бірігетінін және осылардың әйелдің өзін-өзі маңыздандыру үшін өсіп келе жатқанын атап көрсету қажет, шамасы, бұл құрбандықтар жиынтығымен түсіндіріліп, ресейлік, жалпы феминистік мәдениетке тән болса керек.

Өзін-өзі бағалаудың жоғарылауы мына шарттар орындалған кезде болуы мүмкін;

- а) қызметтің бір түрінде жеке жетістікке қол жеткізген кезде,
- б) адам сәтсіздікке ұшыраған кезде, қабылданбай қалудан қорықпаса,

Әлі оған қатысты ізгі қарым-қатынасқа сенімді болған кезде және ол басқа адамдармен салыстырғанда жоқ болса (яғни, оған бағаламай қарым-қатынас жасағанда). Өзін-өзі шектен тыс жоғары бағалау, алайда, сонымен бірге оны иеленген адам үшін өмірлік ерекшеліктердің қайнар көзі болуы мүмкін: өзіне төмен бағана қарау, бауға тән кылыққа, жауапкершіліксіздікке, өзінің қыметін жоспарлай алмауға, оның салдарын болжай алмауға және басқа адамдармен қарым-қатынас құр а алмауға инфантильділік критичность к себе приводит к инфантильностіліп аталады.

Өзін-өзі бағалау ниеттің деңгейімен тығыз байланысты – адам өзі әлі орындалмады деп есептейтін мақсаттармен және міндеттермен байланысты. Ниет деңгейі ширақтықтың жоғары болуы арқылы табылады. Егер адам міндетін орындамаса, ол бейімделу мінез-құлықтың ойы бойынша, өзінің ниетін төмендетуі қажет. Ережелер мен қағидаттарды бұлжытпай сақтау ниеті арқалы табысты болу, әлеуметтік және жеке дамымаған адамдарда көрінеді (алайда, қосымша күшсіз табандылық дені ену әр кісілердің мінез-құлықтық бағдарламаларының біріне жатады).

«Мен»-тұжырымдамасы деген түсінік негізінен еуропа діліне (ментальитетіне) тән. Шығыстың пәлсапалық ағымы негізінен адамның тағдырының алдын-ала белгіленіп қойғанын және оған бағанау орынды екенін айтады: өйткені егер кейбір оқиғалардан қашып құтылудың амалы болмаса, онда оны қабылдаған жақсы. Еуропа дәстүрі, керісінше, адамды өзінің өмірін өз бетінше тәуелсіз құруға бағыттайды. Белсенді бастау, дүниеде өзінің арман іздеу және тіршілік етудің мағынасын іздеу, бұл барлық адамдарға бірден ашылмайды, өзін әлемге қарсы қою, әлемді өзінің бейнесіне ұқсас етіп қайта құруға таланттар – міне, осылар бағыттағы ойдың ерекшеліктері болып табылады.

Жеке тұлға психологиясында адамның өз өмірінде болған сыртқы жағдайлардың бәріне жауапкершілікті жүктеуге бейімділігі немесе өзін-өзі бақылауға назар аударуы деп аталады (бұл түсінікті Дж.Роттер енгізді). Егер адам ішкі жан дүниесінде бақылауға назар аударуға ие болса, (мұндай адамдарды шығынға ұшырайтын адам (интернал) деп атайды), ол өзін өмірінің жаратушысы деп сезінеді. Шығынға ұшырайтын адамдар басқа

адамдардың ықпалына аз бейімделеді, оларды алдап-арбауға тырысқанын сезсе, қарсылық көрсетеді. Олар бақылап тұрғаннан гөрі, жалғыз болғанда, жақсы жұмыс істейді, жеке бостандығын жоғалтқан кезде, жанына батады.

Егер де адам оның өмірінде болып жатқан оқиғалардың бәрі сыртқы әрекеттердің нәтижесінен болды деп ойласа, оның еркіне қатысты – жағдайлардың, басқа адамдардың, жазмыштың ықпал етуі арқылы, болды деп ойласа (мұндай адамдарды сыртқы әсерлердің ықпалында адам деп атайды (экстернал), онда ол көбірек басына түскен жағдайлардың бәрін қабылдауға бағытталған. Ол интерналдарға тән, өмірдегі тіршіліктің шындарына сирек қол жеткізеді, осы өмірде маңызды адам деп сезінбейді, есесіне қиын орындалатын міндеттерді өзінің мойнына алмайды. Экстерналдар бейімделгіш болады (ережелерге бағынады), айналасындағылардың қысымына, иландыруға икемделеді, жалғыз болғандағыға қарағанда, адамдармен бірге жақсы жұмыс істейді. Оларға өзінің қызметін ұйымдастыру қиын, оларды жоспарлаған кезде негізінен сыртқы талаптарды ескереді (материалды емтиханға дайындап қою к экзамену, егер қонақ келетін болса, мерекелік асты дайындау).

Бақылауға назар аудару адамның басқа адамдармен қалай қарым-қатынас құратынымен байланысты болады. Ереже бойынша, интернал көбірек өзіне-өзі сенімді, топта әйгілі және экстерналмен салыстырғанда үлкен сабырсыздық танытады. Интерналдарда өзінің денсаулығына қатысты белсенді ұстаным айқын көрінеді: олар оның ерекшеліктері туралы жақсы хабардар, денсаулығын қамын ойлап, жиі алдын-ала сақтандыратын көмекке жүгінеді. Экстерналдар, керісінше, түсіңкі көңіл-күймен, өзінің денсаулығы үшін уайыммен үйлеседі.

Бірнеше уақыт бойына бақылауға назар аудару – ұзақ уақыт бойына сақталатын және өмірдің барлық саласына – табысқа, сәтсіздіктерге, денсаулыққа, оқуға, жұмысқа, отбасына, достарымен қарым-қатынасына кеңінен тарайтын, жеке тұлғаның тұрақты мінездемесі деп есептелетін (дәл о жы салалар отандық сауалнаманың нұсқасында атап көрсетіледі, ол «Субъективті бақылаудың деңгейі» деген атауға ие). Алайда кейінірек бақылауға назар аудару адам иеленген, өмірге шынайы мүмкіндіктердің ықпал етуіне байланысты өзгеріп отыратыны

көрсетілді (мысалы, баланың ата-анасының отбасында аз нәрсеге жауапкершілікті екені түсінікті, есесіне, үйленгеннен кейін өзінің қынауы бойынша құра бастайды). Бірақ қалай болғанда да, адамның өзінің өміріндегі жағдайларды бағалауда шынайы болғаны, маңызды.

Бақылауға назар аударудың адамға тән салдары жағдай барысындағы мінез-құлық болып табылады. С.Розенцвейг осыған орай әрекеттің болуы мүмкін үш түрлі бағытын атап көрсетті: бұл интрапунитивтік әрекет деп аталады (өзін-өзі айыптау), экстрапунитивтік (басқа адамдар мен сыртқы жағдайларға бағытталған) және импунитивтік (келіспеушіліктен оқшауландыруға және оны мағынасын құнсыздандыруға бағытталған). Экстрапунитивтік бағытта жиі психотиктер әрекет етеді, интрапунитивтің – невротиктер әрекет етеді. Шынайы өмірде, жағдайды бақылаудағы жеке мүмкіндіктерге байланысты, мінез-құлық әдістерінің бүкіл спектрін қолдану қажет. Олардың диагностикасы үшін балалық және ересектер үшін құрылған нұсқадағы және іскер қарым-қатынасқа қолданылатын түрлендіру үшін арналған, жүзеге аспайтын суретті-фрустрациялық сынатамалар бар.

6.4. Психологиялық жеңіп шығу түсінігі және оның әдістері

Өмірлік стиль қиын жағдайларда тек қалыптасып қана қоймайды, сонымен бірге ол сол жағдайларда өзін көрсетеді. Өмірлік қиындықтарды жеңіп шығудың әр түрлі әдістері бар (психологияда оларды copingstrategiesот деп атайды, ағылшыншада «соре» - жеңіп шығу дегенді білдіреді). Психологиялық жеңіп шығу – бұл жағдайдың қисынға сәйкес өзара әрекеттесу әдісі, адамның өміріндегі мәні мен оның психологиялық мүмкіндіктерінің өзара әрекеті. Кең мағынада «coping» сөзі субъектінің сыртқы және ішкі міндеттерімен өзара әрекеттесуінің барлық түрлерін кірістіреді – қиын жағдайда талаптардан жалғару немесе дағдылану, басым болу немесе жеңілдету. Ішінара бұл түсінік психологиялық қорғану түсінігімен түйіседі, дегенмен ол кеңірек, өйткені тек ментальды (дiлдi) шындықты емес, сонымен бірге нақты шындықты да кірістіреді.

Алайда, психологиялық жеңіп шығудың жеке формалары өзара қаншалықты ерекшеленсе де, олар екі полюске тартылады:

- 1) мәселені шешу (нысана-жеңіп шығуға бағытталған),
- 2) жағдайға қатысты өзінің заңдылықтарын өзгерту (сезімдік-жеңіп шығуға бағытталған). Жеңіп шығуды жіктеу айтарлықтай тарам-тарам. Бірінші типке мәселені нақты шешуді жатқызады, жағдайды «түзету», қосымша ақпаратты іздеу, элеуметтік қолдау көрсетуге жүгіну. Екінші тип мәселені қабылдамауды кірістіреді, біле тұра ақпаратты іздеуден бас тартады (түйеқұсқа ұқсап, құмға басын көміп алады), өзін-өзі бағалаудың төмендеуі және осының негізінде – күресуден бас тарту («бұған менің шамам келмейді»), сезімдік экспрессия (ашу-ыза, үмітін үзу, қайғы).

Кейбір туындыгерлер сезімдік-бағытталуда психологиялық жеңіп шығудың ерекше үш әдісін атап көрсетеді:

- 1) өзін-өзі айыптау (blamedself), бұл өзін-өзі сынауда, өкінуде, үгіттеуде және ғибрат беруде көрінеді;
- 2) қашқақтау (avoidance), адам өзін ешнәрсе болмағандай ұстауды жалғастыра береді;
- 3) ұнататын пайымдаулар (wishfulthinking) – адам кереметке үміт артатын, елесті үміттер.

Адамның басына қиын кезең түскен кезде оның әрекеттерін «әрлендіретін», адамның тіршілік әрекетінің бес саласын атап көрсетуге болады:

- 1) жақыннан танып білу және елестету,
- 2) сезімдер,
- 3) адамдармен қарым-қатынас,
- 4) руханилық
- 5) тәндік тұрмыстың қуанышы.

Жеңіп шығудың тиімділігінің белгілері, біріншіден, келелі мәселені шынайы шешудің және екіншіден, адамның психикалық табысының қайта қалпына келуі: алаңдаудың төмендеуі, психосоматикалық симптоматиканың әлсіреуі болып табылады. Тиімділіктің сенімді көрсеткіші «coping» есептеуге осалдық сезімінің әлсіреуі, шындықтың алдында қорқыныштың ғайып болуы есептеледі.

Қазіргі уақытта «coping» әр түрлі формаларының орташа тиімділігі туралы кейбір мәліметтер алынды. Мәселені шынайы шешудің белсенді, аспаптық, адамның өмірлік ұстанымдарына

негізделген ең ықпалды түрі болып табылады. Бірқатар туындыгерлердің пікірі бойынша, ең тиімсізі, қашқақтау мен барлық жағдайда өзін-өзі айыптау, өзінің мүмкіндіктерін төмендету және т.б. болып табылады. Жағдайды шынайы түбегейлі өзгерту айтарлықтай ықпалды болып көрінеді, ең болмағанда, оны қайта түсіндіру.

Жалпы айтқанда, сезімдерді шығару есенгіреуді жеңудің жақсы әдісі деп есептеу қабылданған; ерекшелік өзінің ұқсас бағытында ғана ашық көріне алады, алайда ашу-ызаны тежеу, психосоматикалық зерттеулердің мәліметтері көрсеткендей, адамның психологиялық саулығы үшін тәуекел қозғаушы күшін ұсынады.

Психологиялық жеңіп шығу, ауыспалы, тәуелді болып табылады, ең болмағанда, екі қозғаушы күшке - субъектінің түлғасына (шетелде coping жеке қорлары туралы айту қабылданған) және шынайы жағдайға тәуелді. Кейбір туындыгерлер үшінші қозғаушы күш ретінде күтілетін элеуметтік қолдау көрсетуді атап көрсетеді және бұл түсінікті де: психологиялық «тылдың» беріктігіне байланысты адам табанды әрекет ете алады немесе, керісінше, шындықпен бетпе-бет кездесуден қашқақтауы мүмкін. Ықтимал, Очевидно, что сопротивляемость адамға жағдай қаншалықты қауіпті және басқарылатын болып көрінуіне байланысты және оның өзінің мүмкіндіктерін қалай бағалайтынына байланысты, субъектінің жағдайларға қарсыласуы маңызды өзгеруі мүмкін, яғни, тағы да оның Мен-тұжырымдамасына байланысты өзгеруі мүмкін.

Психологиялық жеңіп шығудың жыныстан, жас шамасынан және адамның элеуметтік ортасынан тәуелді болатын жағдайлар да бар. Әйелдер түңілген кезде, өзінің жағдайының мүмкін болатын себептері туралы ойлауға тырысады. Себептерге жүгіну, «мұқият ойлануға» ұмтылу, мәселеге керегінен артық назар аударумен сүйемелденеді, дегенмен, әйелдердің түңілуге осал болуын өсіреді. Және жалпы әйелдер үшін қиын жағдайларда селқос бейімділік мен өзін-өзі өзгерту көбірек тән қасиет, сонымен бірге үміт пен күту тән болады. Ер кісілерге, керісінше, осы дүниеге аспаптық қарым-қатынас, оны жеңіп шығуға ұмтылу, өзінің қалауы бойынша өзгерту тән. Олар қызметке бар ойын шоғырландырып, түңілу жағдайынан тасалануға бейім, өзін

жағымсыз уайымнан шығару үшін, тәндік белсенділік қатысуға бейім келеді. Маскулиндік и фемининдік әдістер есеңгіреу орай әрекет етеді, ең аядымен олар әлеуметтендірудің нәтижесі, ер кісілерге белсенді және табысты болуды, ал әйелдерге – сезімтал және жанашыр болуды тапсыратын таптаурын әрекеті.

Жас шамасы заңдылықтарына қатысты айтатын болсақ, онда олар жағдайды бақылаудың шынайы мүмкіндіктерімен байланысты болады. Сондықтан белсенді психологиялық жеңіп шығу жастарға да, кемелді жастағы адамдарға тән, ал селқос психологиялық жеңіп шығу – балалар мен қарттарға тән, бұл олардың осы дүниеден әлі иеленіп үлгірмегеніне немесе өмірлік күштерінің бір бөлігін жоғалтып алғанына байланысты болады. Примечательно, балалардың әлеуметтік біліктілігі мен олардың есеңгіреуге қарсы тұра алуының арасындағы жағымды байланыс айқын көрінеді: егер бала ересек адамнан көмек сұрай алатын болса, онда оның жағымсыз әсерленушілігі азырақ болады.

Психологиялық жеңіп шығудағы әдістерді таңдағанда, келесі мазмұндағы жас шамасының динамикасы атап көрсетіледі: сезімдік-бағдарлау формалары жасы келе өзінің танымалдығын жоғалтады, тек фемининдігі айқын көрінетін тұлғаларда да ғана жоғары жиілігін сақтап қалады, ал мәселені-бағдарлау субъект кездескен мәселенің мазмұнына байланысты болады. Егер бұл тұлғалар арасындағы өзара әрекеттер болса, онда бұл түсінікті, өйткені бұрынғыша сезімдік-бағдарлау, coping тиімді деп танылады.

Жақсы сезіну үшін, адамның алдында тұрған мәселелер, сәл де болса оның шынайы мүмкіндіктерінен басым түсуі қажет. Және егер орта жастағы белсенді адам үшін мәселені жалтару сындарлы емес болса, (өйткені шындық қайтадан өзі туралы еске түсіреді, ал шешілмеген мәселелер қайталанып тұру қасиетіне ие), онда қарт кісі үшін «дүниені аударуға» ұмтылуға, дұрысын айтқанда, бос сөз сияқты болып көрінеді. Осылайша, бір клиникадағы кеңсе емделушілердің арасында, әрбір бесеуі сауығудың ең тиімді әдісі дінге жүгіну деп есептейді.

VII. ЖЕКЕ АДАМДАР АРАСЫНДАҒЫ ҚАБІЛЕТТІҢ АЙЫРМАШЫЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

- 7.1. Жеке адам бойындағы қабілет ерекшелігінің түсінігі
- 7.2. Өзіндік (даралық) құрылымдағы қабілеттер
- 7.3. Зиятты қабілеттің ерекшеліктері мен жиынтық теориясы
- 7.4. Дарындылық пен кемеңгерлік (данышпандық) түсінігі

7.1. Жеке адам бойындағы қабілеттің ерекшелік түсінігі

Қабілет- деп әр адамның белгілі бір іс-әрекет түріне икемділігін айтады немесе қабілет дегеніміз мақсатқа бағытталған, тәлім-тәрбие жұмысына байланысты адамның бір іс-әрекетке ұйымдасқан түрде бейімделу және оны нәтижелі етіп атқаруы. Адамның қабілеттілігі оған ықпал етіп отыратын тәлім тәрбиеге орай әрбір адамда түрліше сипатта өтеді.

Адамның қандай болмасын белгілі бір іс-әрекет түріне қабілетті болуы мына екі түрлі көрсеткіш арқылы анықталады:

1. іс-әрекетті тез өзгерту;
2. іс-әрекетті орындау нәтижесінің сапасы.

Егер басқаларға қарағанда, белгілі бір адам қолға алған істі қалайда болмасын тез және табысты меңгеріп, сол әрекетке лайық дағдыны оңай меңгеретін болса, екіншіден белгілі бір деңгейде жетістіктерге жетсе, оны қабілетті адам дейді.

Іс-әрекетті орындау тәсілі адамның психикалық таным процессінің даму ерекшеліктеріне, жүйке жүйесі талдағыштарының жұмысына, сезім мүшелерінің сыртқы тітіркендіргіштерге әсерленіп қабылдау жылдамдығына және адамның даралық қасиетіне байланысты. Қабілеттілік адамдағы жеке дара өзіндік ерекшелік, яғни бір адамның екінші адамнан айырмашылығын көрсететін психологиялық сипат. Кез-келген адам екі-үш түрлі іс-әрекет атқаруға бейімділігі болады. Өмір сүру үшін адам еңбек етуі қажет. Жалпы қабілет адамның жеке басының әрекетімен байланысты түрде жүзеге асады. Қабілеттің арнаулы түрі белгілі бір істі үздік орындаудан, оған деген ықылас ынтадан, дағды мен икемділіктен айқын көрінеді. Жүргізілген зерттеулер адамның қабілеті ата тегіне, яғни тұқым қуалау

факторына байланысты деп санайды. Яғни, әр адамның қабілеті оған туа берілген өзіндік дара табиғи қасиет. Ол сонымен қатар пайда болуы мүмкін. Қабілетке өмір тәжірбиесі, тәлім-тәрбие істері нәтижесінде үнемі дамып жетіліп отырады. Қабілетті дамыту үшін, қандай іс-әрекетке бейім екенін біліп алу қажет. Қызуғышылық адамда объектіні жан-жақты танып білуге ұмтылудан туындайды. Ал, бейімділік нақты іс-әрекетті орындауға талпыну. Олар өзара үйлесе байланысып жүре алмайды. Іс-әрекетпен айналысқан да адамның жетістікке жетуі үшін қабілет, қызуғышылық, бейімділіктен тыс мінез-құлқында мынандай сапалық көріністер болуы қажет: ең алдымен еңбек сүйгіштік, табандылық, батылдылық.

Негізінен әр адам өзінің жеке басына сын көзбен қарау керек. Адам қабілетін даралық ерекшеліктеріне талант, дарындылық, данышпандылық сияқты қасиеттер жатады. Дарындылық айырықша қабілет, өмірдің қандай да бір саласында өзін ерекше қарқынын көрсетеді.

И.П. Павловтың нерв жүйесінің типтері туралы ілімі қабілеттердің физиологиялық негізін түсінуде де үлкен орын алады. Ми қабығында жасалатын уақытша байланыстар жүйесінің пайда болу жылдамдығы мен беріктігі қозу, тежелу процестерімен күші мен тепе-теңдігіне, қозғалғыштығына байланысты болатындығы, ал адамның іс-әрекетінің белгілі бір түрін нәтижелі етіп орындауда осылардың елеулі роль атқаратындығы күнбе күнгі тәжірбиеде жақсы байқалып жүр. Адам қабілетінің әр қилы болып келуі сигнал жүйелерінің ерекшеліктеріне де байланысты. Нерв әрекетінің жеке көріністерінде сигнал жүйелерінің бір-бірінен басым келуі И.П. Павлов адамға тән нерв қызметінің үш типі болады деп тұжырымдады. И.П. Павлов сигнал жүйелерінің типтік ерекшеліктері психикалық әрекеттің кез-келген түрінен байқалады және олар өмірде бір-біріне ауысып, өзгеріп отырады. Осы типтердің кез-келгенінің негізінде қабілетті жан-жақты дамытып отыруға болады деді.

Қабілет негізінен екіге бөлінеді. Адамның ақыл-ой өзгешеліктерінің жеке қасиеттерін көрсететін кез-келген адамнан табылатын қабілет бұл жалпы қабілет деп аталады. Іс-әрекет адам қабілетін ұдай дамыта бермейді. Оның себебі қабілет пен іс-

әрекет арасында белгілі сәйкестіктің болмауы. Бұл сәйкессіздіктің мәні: әрқандай қабілет өзінде қалаған іс-әрекет мүмкіндіктерін қамтуынан қай бір жағынан нақты орындалып жатқан іске қарағанда ауқымды да кең мағыналы. Екінші жағынан, нақты іс-әрекет өзіне қатысты қабілеттен кеңірек боып, басқа да қабілеттерді қажетсіну мүмкін.

«Қабілет» түсінігінің бүгінгі ғылым қабылдап отырған үш негізгі көрсеткішін (Б.М. Теплов) атайық:

1. Қабілет-бір адамды екіншісінен ажырататын дара психологиялық ерекшелік.

2. Қабілет-барша тұлғаға тән болған ортақ сапа емес, кей адамға ғана орындауға жарайтын өзара ептілік.

3. Қабілет- нақты адамға топталған білім, ептілік және дағдылардан окшау, қажет әрекетті игеру желісінде ғана көрінеді.

Дифференциалды психологияда айырмашылықтың ең ерекше көрінісі қабілет деп есептеледі. Сол себептен қабілет мәселесі жан-жақты зерттелуде.

7.2. Өзіндік (даралық) құрылымдағы қабілеттер

Қабілет-бұл белгілі бір өнімді қызметті табысты орындаудың шарты болып табылатын жеке тұлғаның өзіндік-психологиялық ерекшеліктері. Қабілетті анықтаудың ең маңызды үш кезеңі ұсынылады:

біріншіден, бір адамды екінші адамнан ерекшелендіретін қабілетті көрсету,

екіншіден, оның кемістіктерден айырмашылығы, олар табысқа қол жеткізуді қамтамасыз етеді,

үшіншіден, қабілетті білімге, шеберлікке, дағдыға ауыстыруға болмайтындығының шындығы.

Қабілетті өзіндік даралықпен бір деңгейге қоюға болмайды; олар кешендік табиғатқа ие болғандықтан, басқа да қасиеттермен өзара әрекет ету арқылы, барлық деңгейлерді басып-көктеп «өсіп шығады».

Қабілеттің бірнеше тұжырымдамасы бар.

1.Тұқым қуалаушылық теориясы, қабілетті дамуы мен танылуы толығымен және бүтіндей тұқым қуалау қорына байланысты болатын, биологиялық негіздеу (анықтау) құбылысы

ретінде түсінеді. Бұл көзқарасты Ф.Гальтон ұстанды, ол дарынның тұқым қуалайтынын энциклопедиялық сөздіктер мен атақты адамдардың генеалогиясына негіздеді.

2. Иеленген қабілеттер теориясы. Гельвеции XVIII ғасырда данышпандықтың (кемеңгерліктің) кез-келген деңгейін тәрбиелеу арқылы қалыптастыруға болады деп айтып бақты. Бұл айтылған сөзді Эшби біршама жұмсартып айтты, ол қабілет туа біткен бағдарламалар мен жұмысқа қабілеттіліктен құрылады деп есептейтін.

3. Ақыр соңында, үшінші шеңім, туа біткен және иеленген қабілеттің диалектикасы, негізінен отандық психологияда дамыған деп бекітеді. Анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктер ғана туа біткен болуы мүмкін, ал қабілеттің өзі – қалыптасудың нәтижесі болып табылады, (өйткені туа біткен қабілет пен тұқым қуалаушылықтың нәтижесінде болған қабілет бір-бірімен үйлеспейді). Қабілет қызметте қалыптасады, сондықтан оның мазмұнына және балаға әрекет ету мен табысқа қол жеткізудің үлгісін көрсететін ересек адамдармен қарым-қатынасқа байланысты болады. Осыған негізделіп П.Я.Гальперин қабілет бұл интериоризацияның нәтижесі деп болжады.

Алайда оның қалыптасуы тек сырттан ғана болып қоймайды. Б.М.Теплов өте жоғары деңгейдегі музыкалық қабілетті тәрбиелеуге болады деп айтты, алайда ол сонымен қатар қабілет жалпы алғанда элеуметтік нәрсе, ал оның қабілет болып қалыптасуына кепілдік тек тұқым қуалау арқылы беріледі, осылайша ол даралық мінездеме болып табылады деп айтқан, өзіне қарсы пікір білдірушілердің айтқандарымен келісті.

Қабілет – динамикалық (ширак) құбылыс; олар көріне салып, олардың бар екені туралы айтуға болмайды және оларды біржолата дамыды деп есептеуге болмайды. Олар тарихи және мәдениеттің іс жүзіндегі сұранысына жауап береді: баланың мінсіз есту қабілеті, ол дыбыстарды биіктікте танып-білу міндетінің алдында болмайынша айқындалмайды. Сонымен қатар жаңа кәсіби қызметтің түрлерінің пайда болуы да, жаңа қабілеттердің түрлерінің – экономикалық, бағдарламалау және с.с. бегін ашады, айқын көрсетеді. Қабілеттің психофизиологиялық негізін ұсыну арқылы, қабілеттің қалыптасуы негізінен жүйке жүйесінің қасиетінен тұрады.

А.Г.Ковалев пен В.Н.Мясищев жүйке үдерісінің күші, өзін-өзі ұстай білуі және ептілігі, тиімді және жігерлі қасиеттерге себепші болып, осы қасиеттерді қажет ететін қызметті жақсартады деп атап көрсетті. Ал әлсіз (сезімтал) жүйке жүйесі өнермен шұғылдану үшін қолайлы. Қабілеттің қалыптасуы, сонымен қатар белгілі бір қызметтің бімділікте және барлық нәрсеге жоғары әуестік болған кезде де көрінеді, осылайша қабілет пен қажырлылықтың арасында байланысты жүзеге асырады.

Қабілетті бірнеше мінездеме арқылы суреттейді. Осылайша, олар қасиетке (олар қолайлы жағдай туғызатын, қызметті анықтайтын) және көлемге (жүзеге аыру құралы) ие болады. Сапасы жағынан өте жиі жалпы қабілеттерді атап көрсетеді (білімге ие болу және қызметтің әр түрін жүзеге асыру салыстырмалы түрде оңай және нәтижелі болуын қамтамасыз ететін, жеке тұлғаның дара-жігерлі қасиеттерінің жүйесі) және арнайы, немесе дербес (белгілі бір арнайы қызмет саласында – музыкалық, сахналық, математикалық салада жоғары нәтижеге қол жеткізуге көмектесетін, жеке тұлғаның қасиеттер жүйесі) қабілеттерді атап көрсетеді. Дербес қабілеттің қалыптасуы үшін, ерекше қолайлы кезеңдер бар (оларды сензитивтік деп атайды), бұл кезеңде қабілет айқынырақ ашылуы мүмкін. Музыкалық, математикалық қабілеттер әдетте, ерте, 5 жасқа дейін көрінеді, осы жаста баланың есту қабілеті мен музыкалық есте сақтау қабілеті белсенді дамиды, ал лингвистикалық немесе бейнелік қабілеті – біршама кейінірек дамиды. Дарынға қабілетінің дамуына бастапқыда тек психиканың ерекше сезімталдығы кезеңіне мінездеме бере отырып, соңында Н.С.Лейтес қолданған сензитивтік кезең түсінігі, қайсыбір психологиялық қызметтердің дамуының үйлесімді кезеңдерін сипаттай отырып, даму психологиясында жалпы қолданыла бастады (пішінді қабылдау, тілдің дыбыстық жағы және т.б.).

Қабілеттің танылуында сонымен бірге деңгейлер де көрінуі мүмкін – өсімпаздық (ұдайы өндіру, адам тек өзіне үйреткен нәрсені ғана көрсетеді) және өнімді, шығармашылық (дарын және данышпандық, адам нақты деректерге негізделмеген нәрсені немесе шынайы жаңа бір нәрсені ойлап табады).

Тағы да қабілеттің құрылымында тірек болатын қасиеттерді атап көрсетеді, оларсыз қабілеттің көрінуі тіпті мүмкін емес

(мысалы, бейнелеу саласы үшін бұл көру анализаторының сезімталдығы, чувствительность зрительного анализатора, сенсомоторлық қасиеттер, бейнелеп есте сақтау) және қабілеттің дамуының жоғары шегін қоятын, жетекші қасиеттер (шығармашылық елестету). Немесе, қабілеттің құрылымы туралы айтқанда, қабілеттің қалыптасуының кепілдігі мен амалдарын атап көрсетеді, олардың көмегімен қабілет өзін қалыптастыруға қол жеткізеді.

Сонымен, қабілет табиғи және әлеуметтік түрдегі иеюет синтетикалық табиғатқа ие, ол күрделі, кешенді құрылымға ие, солардың арқасында ол орнын толтыру мүмкіндігіне ие болады. Қандай да бір жеке қабілеттің салыстырмалы әлсіздігі, қызметті иеленуде толығымен табысты болуға кедергі бола алмайды. Және керісінше, жекеленген (оқшауланған) қабілеттің болуы, әлбетте табысты болатынына кепіл бола алмайды. Дербес қабілеттер бір-бірімен қатар өмір сүреді, олар бір-біріне өзара ықпал етеді және дарындылықтың ерен қабілетінің пайда болуына әкеледі.

7.3. Зиятты қабілеттің ерекшеліктері мен жиынтық теориясы

Барлық қабілеттердің арасында зиятты қабілетті ең көбірек зерттелген деп есептеуге болады. Дегенмен, бәріміздің ойымыз және табиғатты түсінуіміз бірдей емес екеніне байланысты, жекеленген түрлендірме тек ыңғайлы психодиагностикалық құралы бар қасиеттерге ғана қатысты. Яғни, іс жүзіндегі психологияның ойының дамуы (шегермелі психологиядан диагностикаға) бұзылады.

Егер зияттың ерекшеліктеріне жүгінетін болсақ, онда көптеген психологиялық үлгілер құбылмалы, егер оларды өлшеу үшін қолайлы құрал болса, олар бөлінеді, сондықтан да мұндай теорияларды қозғаушы күш деп атады.

Олардың алғашқысын 1927 жылы Ч.Спирмен жасап шығарған, ол екі қозғаушы күшті атап көрсетті (тек бұл теорияны В.Штерн, мен К.Бюлердің психологиялық дамудың екі қозғаушы күші теориясымен шатастыруға болмайды). Спирмен әрбір зиятты қызметте жалпы қозғаушы күш *g* (*general*) және тек берілген қызметке ғана тән көптеген өзіндік ерекше *s* (*specific*)

қозғаушы күші бар деп атап көрсетті (кабілеттің жалпы және өзіндік ерекше қабілеттерге бөлінетінін есімізге түсірейік).

Өзіндік ерекше қабілеттер жағдайдың ерекшелігін көрсетеді, сондықтан оларды өлшеуге тырысу мағынасыз (мысалы, адам емтиханды жақсы тапсырды, өйткені есіктің алдында оны сүйікті қызы күтіп тұрды, алайда мұндай жолы болу оның өміріндегі жалғыз сәттілік болды, сондықтан бұл зияттылық қабілетті сипаттамайды). Ал қозғаушы күш g жеке сынақтардың арасындағы жоғары арақатынастылықта көрінеді және осылайша адамның тұрақты мінездемесін көрсетеді (яғни, егер оқушы математикадан үлгерімі жақсы болса, ал тарихтан, бұл жалпы зияттың қозғаушы күшінің әрекеті арқылы болады).

Психодиагностика негізінен g қозғаушы күшін бөлшектеуге және өлшеуге ұмтылады, бұл үшін Дж.Равеннің үдемелі ұяқап сияқты мәдени-ерікті сынақтары құрылады немесе Р.Кеттелдің зият сынағы құрылады (осы сынақтарды жасаушылардың ойынша, бұларды элеуметтік шығу тегі мен білім деңгейі әр түрлі адамдарға ұсынуға болады).

Кейінірек көп қозғаушы күшке ие теориялар құрыла бастады. Мысалы, Дж.Келли «Адамның ақыл-ойының түйісуі» деген кітабында (1928), Спирменнің нәтижесін сыни көзқараспен қарап шығып, басты ой ретінде негізгісі емес, керісінше, кеңістіктегі арақатынастар, сандар, ауызша мәліметтер, есте сақтау және ойдың жылдамдығы енгізілген бірнеше өзара әрекеттер бар, бірнеше жиынтықтарды анықтады.

А.Л.Терстоун 1938 жылы 12 қозғаушы күшті атап көрсетті (ол бұны бастаушы ақыл-ой қабілеті атады), олардың арасында ең жиі кездесетіндері келесілер:

V – ауызша түсіну (оқу, ұқсастық, бұзылған құрылымдағы сөйлем);

W – үстіртін тіл (сөзжұмбақ, ұйқастыру, атауы);

N – сан (арифметикалық әрекеттердің жылдамдығы мен нақтылығы);

S – кеңістік (қозғалматын пішіндер мен олардың арақатынастарын қабылдау және «қулық әрекет арқылы көзбен шолу», олар арқылы кеңістіктегі өзгерістер қабылданады; бәлкім, S қозғаушы күшінің өзінде екі қозғаушы күш болуы мүмкін);

М – ұқсастық есте сақтау (еріксіз есте сақтау; бәлкім, есту және көру есте сақтауына бөлшектеуге болатын шығар);

Р – қабылдау жылдамдығы (егжей-тегжейлі көзбен шолудың жылдамдығы мен нақтылығы);

I (R) - арнаулы бақылау әдістемелерінің көмегімен ықтимал өзара байланыстарды анықтау үдерісі немесе жалпы пікір (ережелерді шығару қабілеті; әдепкіде өзінде арнаулы бақылау әдістемелерінің көмегімен ықтимал өзара байланыстарды анықтау үдерісі мен жалпыдан жалқыға негізделген қисынды тұжырым бар болды (индукция мен дедукция).

Келли мен Терстоунның жұмыстары жарияланғаннан кейін, сыншылар зиятты зерттеудің нақты көзқарасына бетбұрысты атап көрсетті; бүгінгі күнде біз зерттеушілердің нақты атап көрсеткен қозғаушы күштерінің арасындағы байланысты және қажырлылықтың көрінуін және қызметтің қыр-сырының жекеленген ерекшеліктерін көре аламыз.

Тағы да біршама уақыт өткеннен кейін, 50-жылдары, британдық психолог С.Барт зияттың құрылымын 5 деңгейлі ретінде қарастыруды ұсынды. Төменгі деңгейі қарапайым қозғаушы және сезіну үдерістерін көрсетеді; екіншісі, тым жалпылама, оған қабылдау мен қозғаушы үйлестіру жатады; үшіншісі, осы үдерістің негізі ретінде дағды мен есте сақтау қабілетін қалыптастыру үдерісін көрсетеді; төртіншісіне қисынды жинақтау жатады және ақыр соңында, бесінші деңгей g жалпы зиятының қозғаушы күшін құрады. Осы көзқарас зияттың иерархиялық жүйесі саласында кейінірек эмпириялық өңдеулердің (зерттеулердің) негізі ретінде түрткі болды, олардың біреуін Ф.Вернон ұсынған үлгі көрсетеді. Иерархиялық жүйенің құндылығы, бұл оның ұлғайып келе жатқан барлық қозғаушы күштердің мөлшерін жеңіл шығу және оларды өзіне бағындыру мүмкіндігі болып табылады.

Вернонның үлгісінің шыңын сол g қозғаушы күші көрсетеді, төменірек екі басты жиынтық (ортақ) қозғаушы күштер орналасады: ауызша-білімдік (V:ed) және тәжірибелік-техникалық (K:m), оларды өз кезегінде, ары қарай ұсақ жиынтық қозғаушы күштерге бөлуге болады – ауызша, сандық, кеңістіктік, механика-ақпараттық, мануалды. Ақыр соңында, ең төменгі деңгейде өзіндік ерекше жағдайлардың қозғаушы күші

ориналасады. Бұл үлгінің мағынасы мынада, адам өзінің зиятын қызметтің барлық түрлерінде көрсете алмайды, немесе ауызша орташа салада, немесе «үйретілген ой» саласында көрсете алады, яғни мамандыққа не болу, және бұл салаларды (тәжірибе мен біліктілік) олардың мәдениетке қосқан үлесінің маңыздылығы жағынан салыстыруға әбден болады. Шын мәнінде, бірдің әрқайсысымыз өзінің тәжірибесінде, әдеттегідей ауызша емес салада, өзінің шеберлігінің құпиясын ауызша түсіндіріп бере алмайтын, алайда талапқа сай білім саласындағы әдіскерлер мен оқытушыларға қарағанда әлдеқайда жақсы игерген, өте дарынды адамдарды (мысалы, хирургтарды, суретшілерді) кездестірген.

Дж.Гилфорд (1967) өзінің үлгісін мүлдем басқа негізде құрды, ол зиятты параллелепипед түрінде ұсынды, оның өлшемі ойдың үш қасиетіне сәйкес келеді – нысаналы іс-қимылдардың жиынтығы (адамның қолынан келетін нәрсе), мазмұны (мәліметтің табиғаты, ақпаратты берудің құрылымы) және нәтижесі (ақпаратты өндеудің қорытынды құрылымы). Нысаналы іс-қимылдардың жиынтығы беске бөлінеді (бағалау, жуықтау жалғыз дұрыс шешім табу амалы ретінде, алшақтық шешім спектрі табу амалы ретінде, бар ақпаратты түсіну және оны есте сақтау).

Мазмұнның құрылымының да бес түрі анықталған (көру, есту, символикалық, семантикалық (ауызша көрсетілген), мінез-құлықтық (тәжірибелік ақпарат алысу міндетінде көрінеді). Нәтижелер алты нұсқаны қабылдауы мүмкін (элементтер, класстар, қатынастар, жүйелер, түрлендіру, мағына).

Осылайша, $5 \times 5 \times 6 = 150$ - Гилфордтің үлгісі бар болғаны 150 қозғаушы күшті енгізеді, олар бір-біріне өзара тіпті бағынбайды. Мысалы, өзінің шынайы мінез-құлқын талдайтын адамды, символизм жанрында сурет салатын адамнан «ақылдырақ» немесе «ақылсыз» деп айтуға болмайды. Кішкентай текше пішінді заттардың әрбіреуі, зияттың қозғаушы күші ретінде дәлелденуі қажет, бұл барабар диагностикалық тәсілді құруды талап етеді. Қазіргі уақытқа дейін, алайда, теориялық дәйекті қозғаушы күштердің ішінен тек 105 ғана расталды.

Зияттың жиынтық теориясы. Факторлық теория зият теориясының сан алуандығын жоққа шығармайды. Соңғы уақытта зиятты таза ақпараттық, құнды емес үдеріс деп

қарастыру артқа қалып бара жатқаны байқалады және оның мінездемесін атап көрсетуге тырысуға шара қолданылып жатыр, бейнелеп айтқанда, оны күнделікті өмірдің қуанышы ретінде және «өмірлік даналықты» түсінуге жақындататын мүмкіндік ретінде пайдалану жүзеге асырылуда (неміс психологы П.Бальтестің пікірі бойынша).

Осы бағыттағы тұжырымдаманың біреуін (зияттың үш құрамдық теориясы) американдық зерттеуші Р.Стернберг жетілдірді (ойлап тапты). Зияттың бірінші құрамдас бөлігі, ақпаратты өңдеудің ерекшеліктерімен байланысты және атқарушылық құрамдықтарды енгізетін, молайту және мнестикалық үдерістерге негізделген құрамдық деп аталатын зият болып табылады, білімді иеленуге мүмкіндік туғызатын құрамдас бөліктер және міндеттерді шешуді іске асыруды басқару мен ойды толығымен бақылауды жүзеге асыратын, пайда мен залалды тең бөлісетін құрамдас бөліктер болып табылады. Екінші құрамдас бөлігі, эмпириялық зият, ол жаңа жағдайды иеленудің тиімділігін қамтамасыз етеді және жаңа жағдайды меңгеру қабілетін кірістіреді және кейбір үдерістерді автоматтандыру қабілеті кірістіреді. Жән ақыр соңында, үшінші құрамдас бөлігі, ахуалдық зият, әлеуметтік жағдайдағы зияттың көрінуі үшін жауап береді және күнделікті тұрмыстағы әрекеттерде көрінетін тәжірибелік зияттан тұрады, және басқа адамдармен қарым-қатынас жасағанда көрінетін, әлеуметтік зияттан тұрады.

Зиятты жиынтық құбылыс ретінде Г.Айзенк те түсіндірді, ол зияттың үш түрін бір-бірімен байланыстырып, келесі реттілікпен атап көрсетті: биологиялық, психометрикалық, әлеуметтік.

Х.Гарднер зияттың 6 түрін атап көрсетті, сөйтін дәстүрлі лингвистикалық, қисынды-математикалық, кеңістіктік бөлінуге тағы да үш түрін қосты – музыкалық, кинестетикалық, жеке даралық.

Ойлау табиғатына тағы да бір көзқарас Д.Хорнның жұмыстарында көрсетілген, ол зияттың екі түрін атап көрсетті .

Тұрақтамайтын зият – бұл қабілеттің арқасында адам барлық жаңа нәрсені үйренеді (яғни, есте сақтау, индукция, жаңа байланыстар мен қарым-қатынастарды қабылдау және с.с.). «Тұрақтамайтын» метафора, зияттың адам ересек бола бастаған

сайын әр түрлі зиятты қызметтерге қосылады деген ақиқатты атап көрсетеді. Жаләспірім шақтан кейін оның дамуы төмендей бастайды. Тұрақтамайтын зият жүйке жүйесінің биологиялық мүмкіндіктерін көрсетеді – оның жұмысқа қабілеттілігін және интегративтігін көрсетеді. Тұрақтамайтын зияттан айырмашылығы, кристалдану зияты – бұл кең ауқымдағы зият болып табылады, оған пікірлерді пайымдау, мәселелерді талдау және ықтималдық тұжырымды құру кіреді. Зияттың бұл түрі тәжірибемен және білім алу арқылы дамиды, мағлұматтан хабардар болуға сүйенеді және адамның бүкіл өмірі бойына алға басып күшейе түседі.

Ақыр соңында, тағы да бір зиятты қабілеттердің құрамдық үлгісі, даналықтың тұжырымдамасында көрсетілген, геронтопсихологияның әйгілі зерттеушісі П.Бальтес құрған.

Даналық – бұл өмірдің тәжірибелік жағына бағытталған және таразыға салынған пікірді ойлап шығаруға мүмкіндік беретін және өмірлік маңызды мәселелер немесе түсініксіз сұрақтар бойынша пайдалы кеңестер беретін білімнің сараптамалық жүйесі.

Даналық бес негізгі қасиеттерге ие.

Біріншіден, ол маңызды, өмірлік мағынасы бар сұрақтарды шешумен байланысты.

Екіншіден, қолданылатын білімнің деңгейі өте жоғары.

Үшіншіден, бұл білімдер теңгерілген және ерекше жағдайларда қолданылуы мүмкін.

Төртіншіден, даналық өзінің бойында ақыл-ойды мен жақсылық жасауды үйлестіреді, сөйтіп оны жеке адамның игілігі үшін де, бүкіл адамзаттың игілігі үшін де қолдана алады.

Бесіншіден, даналықты басқа адамдар оңай танып біле алады.

Өкінішке орай, даналық норма бойынша істелінген психологиялық білім болып табылмайды, сондықтан көпшілік оған қол жеткізе алмайды. Осы берілген бөлімде атап көрсетілген оң шешімдер өзіндік құрылымда зиятты қабілетті дүниетануды іске асырудың құралы ретіндегі түсінікке кері қайтарады, яғни әдістер мен құндылықтарды бір-бірімен байланыстыруға тырысады, сөйтіп оларды адамның шынайы өмірінің мәнмәтініне зияттың қолдаушысы ретінде орналастыруға тырысады. Соңғы уақытта ойдың бұрын дерексіз

қалған зерттеулерін ізгілендіріп және өзіндік біртұтастық идеясына жауап бере отырып, когнитивтік және өзіндік қасиеттердің өзара әрекетіне деген қызығушылық елеулі өсіп келе жатқанын атап көрсетейік.

II. Баль тестің үлгісі бойынша зияттың пішіні ретіндегі даналықтың құрылымы

ДАНАЛЫҚ				
Өмірдің тәжірибелік жағы туралы фактуальды білім	Өмірдің тәжірибелік жағы туралы ресми белгіленген білім	Өмірлік құндылықтарды салыстыруды есепке алатын білім	Өмірдегі тұрлаусыздықты есепке алатын білім	Өмірдің мән мәтіні мен қоғамдық өзгерістерді білу

Зияттың вариативтік қайнар көзі.

Қозғаушы күштер – зияттың ең көпшілікке мәлім мінездемесі болуына байланысты, олардың табиғаты туралы сұрақ кеңінен талқыланып жүр – өйткені бұл мінез-құлықтық (соның ішінде зиятты) мінездеменің арақатынастылығының көрінуі болса, онда олар мәндік емес, синаттамалық болып табылады. Олар қалай пайда болады және олар тәжірибенің нәтижесі болып табыла ма, әлде туа біткен қабілет болып табыла ма?

Бұл сұраққа жауап беру үшін нұсқамаларды қалыптастыру бойынша басым тәжірибеге жүгінеді: маймылдар үшбұрыш пен дөңгелекті ажыратуды үйренгеннен кейін, олар басқа пішіндерді де әлдеқайда тезірек ажырата алатын болды. Сондықтан қозғаушы күштер – жинақталған тәжірибенің нәтижесі деп қорытынды жасауға болады және әлі де мінез-құлықтық белгілер ажыратылып жатқанда, олардың бойында зияттың жаңа қозғаушы күштері пайда болады.

Сонымен бірге зияттық қабілеттердің тұқым қуалаушылығы да зерттелді, сонда бір мағыналы емес және өте қарама-қайшы заңдылықтар айқындалды. Осылайша, балалар есейе бастаған сайын балалар мен ата-аналардың зияттық көрсеткіштерінің арақатынастылық коэффициенті арта түсетіні айқын көріне бастайды. Бұл заңдылық отбасының экономикалық халі

жоғарылаған сайын күшейе түседі (яғни, кедей отбасыларға қарағанда, қаражат жағынан жақсы тұратын отбасыларында балалар ата-аналарына зият жағынан жақындау болады). Соңғы айтылған сөз, алайда, асыранды балалары бар отбасыларына тіпті қатысты емес (бір қызығы, экономикалық жақсы ахуал – орта қозғаушы күш екені айдан-анық). Алайда есесіне, егер отбасында туған балалар мен асыранды балалар бірге өмір сүрсе, онда соңғы топтың ішінде де зиятты жақындық байқалады, бірақ асырап алған ата-анамен емес немесе олардың биологиялық балаларымен емес, тек өзара ғана жақындық болады. Осылайша, асырап алған (фостерлік) отбасында зият бойынша бір-біріне ұқсас екі топ құрылады – туған балалар тобы мен асыранды балалар тобы; ал қоғамдық орта ықпал етуі мен тұқым қулаушылық әр түрлі жолдармен ұқсас нәтижелерге әкеледі.

Отбасының ішіндегі құбылмалы қозғаушы күштердің арасындағы ең маңыздысы сиблинг халі, баланың жынысы, балалалардың туылуы арасындағы аралық және оған жақын сиблингтер болып шығады және с.с.

Көпбалалы отбасыларын осылай зерттеген, әр түрлі туындыгерлер, олардың өздерінен үлкен ағалары мен әкелерінің саны өскен сайын, балалардың зият деңгейінің беталысы азая береді, әйтсе де бұл беталыс та отбасының элеуметтік-экономикалық деңгейі мен мәдениет ерекшелігіне байланысты өзгеріп отыратын жағдайлармен кездесті.

Егер де ата-аналар қандай да бір ерекшеліктерге ие болса, орта көлемдегі зияттан басқа жаққа ауытқыған болса, онда биологиялық балаларда бұл ерекшелік орта көлемнің бағытына қарай кері қарай жылжу арқылы орны толтырылады (бұл ереже генетикалық кері қайту деп аталады).

Генетикалық теория кері қайтуды ауытқу қаншалықты көбірек болса, соғұрлым осы деңгейдегі зияттың гендік жауап беретін қисындастыруды сақтап қалу ықтималдығы соғұрлым аз болады деп түсіндіреді.

Егіздерді зерттеудің арқасында өткізілген, қазіргі замандағы зерттеулердің қатарында, отбасылық ортадағы мінездемесі бар балалардың зият арақатынастылығы көрсетілді (білім алу, отбасының құрылымы, экономикалық халі), ол екі жас шамасынан бастап өсе бастайды. Егіздер жалқы туылған

балалармен салыстырғанда ерекше жағдайда өседі, сондықтан барлық алынған нәтижелерге осы жағдай да әсер етуі мүмкін; егіздердің кішкентайлары ата-аналары жағынан жиі аз жағымды қарым-қатынасты сезінетіні, маңызды және бұл олардың зиятына әсерін тигізеді. Ата-аналардың психопатологиясына қатысты айтатын болсақ (шизофрения, паранойя және аналарда психопатия), онда бұл олардың зияты мен балалардың зиятының ұқсастығына әсер етпейді.

Айтылғандарды қорытындылай отырып (егер мұны қорытындылау деп айтуға болса), Д.Хорн «жолдардың үлгісін» ұсынды: арақатынастылықтың алынған 28 эмпирикалық коэффициентінің негізінде 9 негізгі параметр атап көрсетілді, қозғаушы күштерден балалардың зиятына апаратын «жолдар», Бұл генетикалық доминанттан, аддитивтік генотиптің құрамдас бөлігінен, отбасылық ортадан, қоршаған ортаның ерекшелігінен, ата-ананың анықталған зиятынан, әлеуметтік-экономикалық халден ауытқу жолы және с.с.

Сонымен, бірқатар зерттеушілердің пікірі бойынша, зияттың психогенетикасын зерттеу, зиятты белгілердің тұқым қуалаушығы және отбасылық ортадағы алдын-ала келісілген жоғары көрсеткіштері, бұрынғы болжамға қарағанда, өте төмен қортындыға әкеледі.

7.4. Дарындылық пен кемсеңгерлік (данышпандық) түсінігі

Бұдан алдыңғы атап көрсетілген зияттың факторлық үлгілері дифференциальды когнитологияның ең өзекті мәселесін - креативтің шығу тегі туралы ғылымды (шығармашылық қабілет, дарындылық, адамның данышпандығы), дарындылық мәселесін өте аз қозғайды. Дарындылықты әр түрлі түсінеді. Бес анықтама бар, олардың әрқайсысы дарындылықтың әр түрлі құрамдас бөлігін кешенді ерен қабілет ретінде атап көрсетеді, ол психофизиологияны, дифференциалды және әлеуметтік психологияны зерттеудің нысанасы болып табылады.

Дарындылықты 1) қызметтің табысты болуын қамтамасыз ететін, қабілеттердің сапалы өзіндік үйлесуі, 2) жалпы қабілеттер (өзгеше қабілеттен айырмашылығы), адамның мүмкіндіктерінің

кендігін ескеретін, 3) ақыл-ой әлеуеті – қорығудың кендігін шамалайтын зият, қисынды ойлау (бұл өнерге қабілет емес), ретінде түсінуге болады. 4) қабілеттің жиыынтығы, табиғи қабілет, қандай да бір қызметте жоғары деңгейді қамтамасыз ететін (туа біткен қабілеттің бар болуы), 5) дарын (ең жоғары деңгейдегі табысқа жету үшін шарт).

Дарындылық жоғары нәтижеге қол жеткізу үшін қандай бастауыш, құрылымдық шарттар мүмкін екенін көрсетеді. Алайда бұл нәтижеге қол жеткізе алмау да мүмкін. Данышпандықтың дарындылықтан айырмашылығы, біз төменде көретіндей, әлеуетті және құрылымдық мінездемені атап көрсетпейді, керісінше, шығармашылық үдерістің өзекті және процессуалды мінездemesін атап көрсетеді.

«Данышпандық» термині адамның шығармашылыққа деген қабілетін көрсеті үшін қолданылады, сонымен бірге оның белгілі бір өнімді қызметке туа біткен ынталылығын және үздік нәтижеге қол жеткізуін алдын-ала болжап, қызметінің нәтижесін бағалау үшін де қолданылады. Данышпанның, дарынды адамнан айырмашылығы, ол жәй әншейін дарындылықтың ең жоғары деңгейін көрсетіп қана қоймайды, сонымен бірге ол сапалы жаңа жаратылыстарды жасаумен байланысты болады. Данышпан мен дарынды мына тұжырым шектейді: «Данышпан істеу керек нәрсені істейді, дарын – қолынан келген нәрсені істейді» (19).

Бюффон бойынша, данышпандық мәні, шектен тыс төзімділікте. Уордсворт данышпандықты зиятты дүниені қандай да бір жаңа элементпен байығудың әрекеті ретінде анықтады. Гете данышпандықтың бастапқы және қорытындылаушы срекшелігі, шындыққа деген сүйіспеншілік пен оған ұмтылу болып табылады деп айтты. Шопенгауэрдің пікіріне сәйкес, данышпандықтың мәні, дербес нәрседе жалпы нәрсені көру қабілеті болып табылады және тоқтаусыз "ақиқатты зерттеуге құмарту, шынайы маңызды нәрсені сезіну. Карлейлдің пікірі бойынша, данышпандық – бұл ең алдымен қиындықтарды жеңуге деген керемет қабілет. Рамон-и-Кахалюдің пікірі бойынша – бұл идея пісіп жетілген кезеңде, көтерілген мәселеге қатысы жоқ барлық нәрсені толығымен елемей, қабілеттің шоғырлануына дейін жеткізетін қабілет. В.Оствальдтің пікірі бойынша – бұл ойлаудың дербестігі, деректерді бақылау қабілеті және олардан

дұрыс қорытынды шығару қабілеті. Люкктің пікірі бойынша: «Егер өнімділікті шынайы бағалайтын болса, нақты бар нәрсенің құндылыққа айналуы сияқты, уақытша нәрсенің мәңгі нәрсеге айналуы сияқты нәрселерді айтатын болсақ, онда данышпандық — үздіксіз нәтижелі, өйткені, шығармашылық оның мәні болып табылады, турасын айтқанда сөздің іске айналуы». Олай болса, жоғары шығармашылық бағышталуда, шектен тыс дарындылық мүлдем шешуші рөл ойнамайды, қайта іске асыруға деген жоғары ұмтылыс, үздіксіз өзінді-өзің іздеуге жетелейтін өте күшті тәртіп рөл ойнайды. Данышпандар жиі өздерінің көбірек дарынды саласын ұзақ уақыт таба алмай жүреді. Оксфорд сөздігі анықтамасына сәйкес, данышпан — бұл әдеттен тыс жоғары типтегі табиғи зиятты күш, шығармашылыққа ерекше қабілет, талапқа сай елестету, біртума ойлау, өнертабыс немесе жаңалық ашу. Осылайша, данышпандықтың ерен қабілетіндегі басты нәрсе, жоғары қысым (тонус), шоғырландыру қабілеті, өмірлік күштердің құдіреті (ал бастапқы қабілеттер бірінші дәрежелі мағынаға ие емес). Сондықтан данышпандықтың генетикалық аяғышартын іздеуде зат алмасудың ерекшеліктері ашылатыны, жоғары нәтижеге әкелетін гормоналды теңгерімнің болатыны ғажап емес.

Қазіргі уақытта данышпандықтың ерен қабілетін түсіндіруге тырысатын, төрт негізгі шешім зерттеп тексерілуде.

1. Патологиялық теориялар данышпандықты ақымақтықпен, жарыместікпен, «нәсілдік азғындықпен», данышпандардың физиологиялық қызметтерінің құлдырауымен байланыстырады. Бұл дәстүр Аристотель мен Платоннан басталады, олар ұлы адамдардың сандырақтарының ерекшеліктерін атап көрсеткен болатын. Одан ары қарай олардың психикалық денсаулығының деңгейі, шынында да жиі калыпты жағдайдан алыс болатыны көрсетілген. 800 әйгілі адамдардың өмірбаянын зерттеп шыққан В.Ланж-Эйхбаумның пікірі бойынша, патологиялық ахуал сезімдік сензитивті жоғарылатады, өзін-өзі бақылауды әлсіретеді, адамдарды жабырқаңқы ахуалға жеткізеді, бұл өз кезегінде, оларды шектен тыс шығынның орнын толтырудың алдына қояды; осының бәрі бірге креативтің жоғарылауына әкеліп соқтырады.

2. Психоаналитикалық теориялар шығармашылықтың уәждемелік құрамдас бөлігіне назар аударады, оны психологиялық қорғаныстардың бірі ретінде қарастырады (сублимация). Осы шешімге сәйкес, шығармашылық психологиялық немесе физиологиялық мәселелерге орнын толтыратын жауап болып табылады (Бетховен, Демосфен).

3. Сапалы артықшылықтың теориясы данышпан адамды бастапқыдан басқалардан ерекшеленген, «креативтік зиятқа» ие адам деп қарастырады – тек субъективті жаңа нәрсені ғана емес, сонымен бірге шынайы жаңа нәрсені тудыруға себепкер болатын қабілетке ие адам деп қарастырады.

4. Сандық артықшылық теориясы данышпандықты әдепкіде көпшілікке тән, қабілеттің жоғары шегіне қол жеткізу ретінде қарастырады, алайда әдетте, бұл уәждемелік немесе білімдік қосымша күш алмайды.

Атап көрсетілген теориялардың қандай да біреуінің дұрыстығының эмпирикалық дәлелі әлі шықпаған, сондықтан данышпандықты толық айқындылықпен тұжырымдалып шешілмеген құбылыс ретінде қарастырады.

В.П.Эфроимсонның жұмыстарындағы данышпандықтың алғышарты

Данышпандықты ақыл-ойдың жоғары белсенділігі ретінде түсіну туралы зерттеуге, көрнекті Ресей генетигі В.П.Эфроимсонның жұмыстары арналған, ол патография әдісін қолданады (ауруларды зерттеу) ұлы адамдардың өткен өмірін қолданады. Ол данышпандықты әлеуметтік және биологиялық қозғаушы күштердің өзара әрекетінің нәтижесі ретінде түсініп, ол келесі шарттарды қоршаған ортаға қатыстырды:

1) Балалық- жасөспірім шақта берік құндылықтардың тәртібінің қалыптасуы (импринтингке ұқсас нәрсе).

2) Әрбір адамның бойында бар жеке дарындарға сәйкес қызметті таңдау.

3) Осы дарындардың дамуы үшін үйлесімді шарттар, кейде тіпті белгілі топтағы қауымға қарамастан белсенді құрылған шарттар.

4) Өзінің идеясын іске асыру үшін, қолайлы әлеуметтік шарттардың бар болуы (әлеуметтік тапсырыс, «сұраныс»).

Ерекше дарындылықтың мәні жаңа қорларды іздеуге ынталандыратын, әлеуметтік және ақпараттық дағдарыстарды көтере түседі.

Дегенмен, В.П.Эфроимсон данышпандықтың көрінуі мен дамуында шешуші мағынаны тұқым қуалаушылыққа қалдырады, ол экзотикалық ауруларға әкеліп соқтыратын, адамның физиологиясының ерекшеліктері мен әдеттен тыс дарындылықтың арасында тығыз байланысты орнатады, (данышпандық сияқты сирек кездеседі). Оларға ең тұрақты бес «синдром» кешені бөлінген – данышпандық.

VIII. ТҰЛҒА ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ МІНЕЗ ПСИХОЛОГИЯСЫ

8.1. Тұлға құрылымындағы мінездің алатын орны

8.2. А.Ф.Лазурский мен Мак- Вильямстың мінез типологиясы.

8.3. Г.Хейманса мен Р.Ле Сеннаның мінез типологиясы

8.4. Мінездің клиникалық-экзистенциалдық типологиясы

8.1. Тұлға құрылымындағы мінездің алатын орны

Мінез-жеке адамның өзіне тән қылық - әрекетінде, тіл қатынасында тұрақты қалыптасатын дара ерекшеліктерінің жиынтығы.

Мінез нақты адамның шыншыл, адал, ақкөңілділігіне орай сипатталмайды

Аталған сапалар - әртүрлі жағдайларды көрініс беретін жеке адам қасиеттері.

Адам мінезін біле отырып, оның алдағы ықтималды әрекеттері мен қылықтарын күні ілгері барластырумен оларға тиісті реттеулер және түзетулер ендіруге болады. Мінезді адамның қандай әрекетке келетінін жаңылмай, дәл айтуға болады.

Мінез құбылысын зерттейтін ғылым – характерология ұзақ даму тарихына ие. Ғасырлар бойы бұл психология саласы мінездер типін саралап, адамның әртүрлі өмір жағдайларындағы әрекет – қылығын болжастыру мақсатында әрқандай мінез сипатын нақтылаумен шұғылданып келді. Адамның тума емес, өмір барысында қалыптасатын белгісі болғандықтан, мінез типтерін жіктеу көбіне тұлға дамуындағы сыртқы, жанама факторларға негізделеді. Осы бағытта ежелден өрістеп келе жатқан, мінез танып, әрекет –қылық болжастырудың психологиялық жолдары бар. Солардың кейбіріне қысқаша түсінік.

Жұлдызнама –адам мінезін туған күні мен байланыстырып түсіндіреді. Жалпы қабылданған уақыт өлшемдері белгілі кезең, аралыққа бөлінеді, олардың әрқайсысына нақты белгі, символ беріледі. Осы символға (ағаш, от, су, жануар т.б.) әртүрлі қасиеттерге орай адам мінезі суреттеледі.

Физиогномика (phisis- табиғат, gnomon –білу)-адамның сыртқы келбетіне және сондай келбетті тұлғаларды ұқсастығымен белгілі топқа біріктіріп, олардың психологиялық сипатын анықтайтын ғылым.Адам дене бітістеріне қарай жануармен салыстырылады да сол жануарға тән мінез ерекшелігі оған танылады. Мысалы, Аристотель пікірінше, адамның мұрын таныуы өгіздікіндей жуан да қалың болып келсе, ол еріншектік белгісі;шошқадай кең танау, жалпақ мұрын –ақымақтық; қой, ешкі жүніне ұқсас шашты адам –үркек; доңыз, арыстан қылшылықтарындай тіке шашты адам ержүрек, батыл т.б.

Хиромантия (cheir-қол, mantia-бал апу) –адам мінезін алақанның тері бедерлері, түсі арқылы болжастыру жүйесі.

Дермотоглифика – бармақ, алақан терісіне тумадан түсетін өрнектер арқылы адам мінезін анықтайтын ғылым жүйесі.

Графология –мәнерлі әрекет жазу таңбасына орай адам мінезін анықтауға бағытталған ғылым.

Осы кездерде көптеген ғалымдар мінез мәселесімен айналысты: неміс психиаторы Э.Кречмер, У.Шелдон, К.Леонгард, А.Е.Личко т.б.

Мінез - жеке адамның тұрақты психологиялық ерекшеліктері, субъектінің күнделікті өмір жағдайындағы өзін-өзі ұстау мәнері болып табылады. Мінезді кей жағдайда жеке адамның психикалық қызметі, элеуметтік өзін-өзі ұстаудың өзіндік қоймасы ретінде 1-ші кезекте өзіне және мамандығына, өзгелерге деген қарым-қатынасы деп қабылдайды.

Мінезді зертеудегі өзіндік ерекше үлес қосқан пионер Теофраст болып табылады. Бұл зерттеу ең алғаш XVIII ғ жүргізілген болатын. Осы зерттеуде Дж.Ст.Милль мінезді сапасына қарай бөлек бір ғылым ретінде көруге ұсыныс берді, себебі: ол Теофрастың мінезді "этос" деп атауына сүйенді. Егер этиканы- жақсылық пен жамандық туралы ғылым деп алсақ, онда біз басынан-ақ мінездің жеке адамның жауапкершілігінің шегін яғни өзі басқарылатын қырларынанықтап көрсетеді. Өзгертуге болмайтын темпераментпен салыстырғанда , қазіргі уақытта мінезге мынандай дискуссонды анықтама беруде.

Кейбір психологиялық ағымда бұл анықтамаға мүлде қарсы шығады, ал керісінші шетелдік анықтамалық баспаларда бұл анықтама тұрақталған. Бұл неге олай болды?-деген сураққа 1-

шіден мінездің ерекшеліктерін тұлға тенденциясы терминімен бақылануда, көптеген психологтардың пікірінше мінез тұлға тенденциясымен бірге пайда болып дамыйды. 2-шіден мінезді феномендік этикаға жатқыза қарастыра, психологиялық жүйеге кіргізу заңсыз деп санайды. 3-шіден мінезді толығымен өздігінен қалыптасатын құбылыс ретінде көрсетеді.

Г.Оллпорт "его" психологиясының негізін қалаушылардың бірі, көбінесе мінезді құбылыс ретінде, бірақ түсінікті түрде мінез- бұл бағаланған тұлға, ал тұлға бағаланбайтын- мінез. Мінез адамда өзіндік бақылауға, дамытуға, өзгертуге болатын тұлғааралық қатынас. Шындығында мінездің негізі өтпелі кезеңде қаланып, өзін-өзі тәрбиелеу барысында қалыптасады. Сондықтанда мінез этикалық бағалауға болатын құбылыс дейді.

Кеңестік психологияда қашанда мінез көрінісі іс-әрекетте тұрақтылықты, жауапкершілікті жеке тұлғаның тұлғаға қатынасын ескере отыра, өмірлік мақсаттаға бағыттайды. Шет елдерде мінез элементтерінің өзіндік басқаруға болатынын ескеріп оны "мен" немесе "жоғарғы мен" концепциясымен синоним ретінде қолданылады. Психиатр П.Волков тұлға мен мінез айырмашылығының келесі аналогиясын көрсетеді. Өзен-ол мінез, тұлға-сол өзенде жүзуші, Ол жүзушінің үш мүмкіндігінің болатынын көрсетеді. Ол ағысқа қарсы жүзуі мүмкін, онда ол бар күш жігерін жұмсай келе бір орынды қалып қояды немесе еш әрекетсіз ағысқа бағынып тасқа соғылып немесе сарқырамаға тап балуы мүмкін, әрине үшінші мүмкін әрекет ол ағыспен жүзе отыра, ерекше техникалар көмегімен өзінің қозғалыс траекториясын басқарады. Бұл салыстыру жеке адамның мінезіне деген талаптардан көрініс береді. Бұл жерде ең дұрыс бағыт үшінші бағыт болып табылады, бірақ бұл бағыт өзінде біліктілікпен өзіндік жұмыстануды талап етеді. Егер тұлға мен мінезді ажырату қиынға соқса, онда темпераментпен мінезді ажырату тіптен қиын болады. Себебі В.Кречмер мен әйгілі Э.Кречмердің ұлы келесі мінез қырлары мен жұмыс істеді. Темперамент- бұл психофизиологиялық процестің ағымындағы ерекшелік болып табылады (оның ырғақтығы, қосылу ершелігі т.с.с.). Мінез- тұлғаның айналадағыларға, өзіне, қоршаған ортаға деген көзқарасы.

А.Г.Кавалев пен В.Н.Мясищев зерттеуге өзінше ықпал етіп, жеке 4-топқа бөлді:

1. Темперамент пен мінез бөлектенеді.
2. Олардың арасында аналогиялық қарым қатынас көрініс береді.

3. Темперамент мінездің бір элементі болып табылады.

4. Темперамент табиғи мінездің негізі іспетті қабылданады.

Ғылыми зерттеу кеңістігінде соңғы позиция жақын келеді (соның ішінде арнайы тұлға теориясына) жатады. Бұл жерде темпераментпен мінез өзара қатынас жасайды. Темперамент мінезді біржақты етіп көрсетеді де, өмірлік көзқарастан, тәрбиеден темперамент негізі қалыптасып жүйке жүйесінде өзіндік генетикалық жүйеде өзіндік өрнегі болады. Бірақ темперамент ерекшелігі тұрақтылық болғанмен, ол мінез сияқты ығыйда көрініс бере бермейді.

Психология категориясында екі позициясын белгілеуге болады. 1. Кеңес психологиясындағы темпераментпен байланыстыра орын алған, айналы тану жеке дара ерекшеліктеіне байланысты болса, 2. Тәуекел негізіндегі психологиялық ауытқу немесе патологияның даму бағытында көрсетеді. Осылай мінез өзіне деген бағыттың жоғарлығымен қоса терендігімен дараланып ерекшеленеді.

Егер темперамент тұлғааралық қатынастарды көрсетпеуі мүмкін (бірақ соңғы уақытта бұл да күмән туғызып отыр) мінез психологиялық ауытқудан көрініс береді делінген, Б.Р. Ананев әрбір мінез қырлары тұлғаның өзін қоршаған ортаны қабылдауынан көрініс береді, яғни мынандай объектілер:

1) табиғат, көпшілік және көпшілік идеялар.

2) еңбек адамның бар екен айқындайтын амал.

3) Өзге адамдар, көпшілік қарым-қатынастағы индивидтің ықпалы.

4) Жеке даралық және адамның тұлғалық ерекшелігі.

8.2. А.Ф. Лазурский мен Мак-Вильямстың мінез типологиясы

Лазурский нақты даралықтың шегінде қарым-қатынасқа байланыстыра былай жазады. Ерекше классификация былай көрініс табады әр түр өзіндік тек өзіндік субъективті адам, оған қоса өмірлік көзқарас әлеуметтік физианомия, осының барлығы

мінсезбен байланысты. Ол өзінің теориясының негізін белсенді тұлға болып қалыптасып ортаға бейімделуінен алады да классификациясының екінші деңгейі ол психологиялық деңгей мен мазмұн диді. Психологиялық деңгей қаншалықты жоғары болса сол күйде бейімделу белсенді, сәтәжәне жүйелі күйде болады.

Деңгейлік психологиялық даму тума қасиеттер жағынан анықталады. Ол адамның қосымша психологиялық энергия жүйке жүйесінің яғни өмірлік күш иесі ретінде көреді. Психологиялық жобада жоғарғы деңгей шарттары: 1. Продуктивті тұлғаның деференциялды қызығу көлемі адамның басты ерекшелігі (бұл критерилар Русаловтың "эргичность" теориясында да көрсетілген). 2. Интенсивті және психикалық құбылыстың күші яғни солған күш жігердің нәтижесіне селқос қарауынан көрініс береді. 3. Саналылық және психологиялық құбылыстардың көрінісі, саналы ой процестер, қабілеттер негізінде басқару. 4. Барлық жас координациясындағы психологиялық элементтердің арақатынасы. Бұл психологиялық деңгейлік жүйеде Лазурскидің өзін-өзі бағалаудың жылдам деңгейі деп қарастырылады, тек бұл гуманистік психологияда өзін-өзі қалыптастыру деп қарастырған А.Маслоу мен Э.Шостром.

Психикалық өмір мазмұны бар жетістікте емес сыртқы ортаға деген жеке көзқарас пен ептілікте. А.Ф. Лазурский эндопсихиканы бөліп көрсетуді ұсынды (өзінде барлық психикалық және психофизиологиялық функцияны құрайды, олар: сезім, зейін, ойлау, қиял, ерік, жылдамдық және күш маторикасы) Эндопсихика нақты- динамикалық мінездемеге етене жақын, ол бар және мінездік кешендер арқылы бейнеленеді яғни ол туа біткен биологиялық механизмдермен беріледі.

Экзопсихика өзінде жеке адамның сыртқы объектілерге (табиғат, адамдар, руханилыққа өзіндік жанды өмірге) деген қарым-қатынас. Экзопсихиканың юіз көріп отқандай заттық мазмұны психикалық өмірге және сыртқы орта жағдайына деген машықтану.

Эндо және экзопсихика өзара әрекеті бойынша эндо экзопсихикалық құбылыстың пайда болуына ықпал етеді. Мысалы: қабілеттер қабілеттер қызмет барысында пайда

болады, ал мотив және қызығу бұл экзопсихикалық сапаға жатады.

А.Ф.Лазурский эндо мен экзопсихикалық кешен негізінде аса қиын типологияны ұсынды. Ол бұны деңгейлік өзгермелігіне шартына байланысты үш деңгейге бөліп көрсетті 1-шісі эндопсихика, 2-шісі эндо мен экзонның өзара үйлесімі, 3-шісі экзопсихиканы қолданады. Осылай рухани- дүниетанымдық ерекшеліктің үлесі және жеке адамға деген биологиялық фундамент әсерінің азаюы адамды сол бір сәтте "рухани жетіспеушілік" барлық өмірлік байлық эндопсихикаға теңеседі.

Бұл рухани- бағыттық ой психотерапияда сирек, бірақ күнделікті өмірде және күтпеген жағдайларда тапсырманы сәтті шешуде жоғарғы идеалдарды сызып көрсету керектігі де айтылған. Лазурскийдің айтуынша психикалық өмір деңгейлері және жеке адамды бағалау критерилары да өзгереді мүмкін, бірақта субъектінің (тұлға боп дамуға деген күш жігерін салуы) өзіндік орнының болуы (бұл заманауи психологияда адамның тұлғалық дамуы деп аталады) және жоғары деңгейде осыған күш салуы.

А.Ф.Лазурскийдің мінез типологиясы.

<p>1. Икемділік (өзіндік құлшынысқа және сұраныс пен ортаға икемделу)</p>	<p>Экзопсихикалық деңгей бойынша бөлу (идеалмен)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Альтруизм 2) Біліктілік <ol style="list-style-type: none"> а) индуктивті б) дидуктивті 3) Әдемілік 4) Дістүр 5) Қоғам, мемлекет 6) Сыртқы қызмет, бастама 7) Жүйе, ұйым 8) Биілік, күрес
<p>2. Икемделуге қадам (орта мен адамның өзара қарым-қатынасы)</p>	<p>Психоәлеуметтік кешенмен жіктеу, эндо мен экзо ерекшеліктерін біріктіру (тәжіріблесіз теориялық идеалистер)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Білімділер 2) Суретшілер 3) Діни пайымдаушылар

	<ul style="list-style-type: none"> 4) Тәжірбиеші-реалистер 5) Адамшылар (альтруистер) 6) Көпшілдер 7) Азулылар 8) Шаруашындар
<p>І. Икемділіктің жетіспеушілігі (сыртқы ортаға деген оңжарлық қарым-қатынас)</p>	<p>Психофизиологиялық қызметті бөлу (эндопсихика санатында)</p> <ul style="list-style-type: none"> 1) Пайымдаушылық 2) Аффекті <ul style="list-style-type: none"> а) жылдам (сангвиниктер) б) сезімтал в) қиялшыл 3) Белсенділер <ul style="list-style-type: none"> а) төменгі деңгейдегі қуат б) қызметке деген құлшыныс в) бірбеткей

Мак- Вильямстың мінез-құлық типологиясы

Мінез-құлық түрлері	Драйвтар, аффектілер және темперамент	Қорғаныстар	Объективті қарым-қатынас	Өзіндік «Менді» уайымдау
1. Психопатиялық (асоциальды) тұлғалар. Саналы түрде басқаларды басқару ниеті болып табылатын ұйымдастырушы принципіндегі тұлға.	Қозу лязатына алып келетін тума тенденциялар, жоғарғы базалды агрессия. Эмоциясын сөз жүзінде көрсете алмау, кек сақтау немесе маниакальды қуанышы басым.	Құдіретті басқару, проективті идентификация, кейде диссоциация.	1. Қауіп-қатер және алай-түлей жағдайлардың көптігінен (көшіп-қону, жоғалту, отбасылық айрылысулар) балалар материалдық тұрғыда ерке болып, бірақ сезімдерін түсінбегендіктен және үлкендердің іс-әрекетінен көмек таппағандықтан эмоционалды депривацияны сезінген.	Құдіреттілік жағдайы мен өткір әлсіздік жағдайындағы қорқыныш арасындағы өзіндік «Мен» түсінігі.
2. Нарциссис-тік тұлғалар. Айналасындағылардың	Вербальды емес сілтемелерге, байқалмайтын	Дәріптеу мен құнсыздық.	Ата-аналарын нарциссисстік аумақтаулар үшін	Эго: «бәрі жақсы» және «бәрі жаман» аралығында

126

Мінез-құлық түрлері	Драйвтар, аффектілер және темперамент	Қорғаныстар	Объективті қарым-қатынас	Өзіндік «Менді» уайымдау
қолдауы арқылы өзіндік сыйлауын ұстап тұруға бағытталған тұлға. Тәжірибесі тапшылық моделімен сипатталады: бір нәрсенің жетіспеуі (алданған т.б.)	аффектілерге конституционалды сезімтал. Импульсивті агрессияларды көтере алмау жағдайындағы жоғарғы қарқындағы агрессия. Басқарушы эмоциялары – ұят, қызғаныш. Алғыс пен өкінішін қиындықпен көрсетеді.		балалық шағында пайдалану; қандайда бір қызмет атқаратындықтан оларға қамқор болу, осыған сәйкес болу қажеттілігі туындағаннан кейін баланы әрдайым қобалжу жағдайына алып келеді.	орналасқан.
Шизоидты тұлға. Кататониктерден гениларға дейін; шығарма-шылық және шығармашылық әрекетке, рухани ізденіске талпыну.	Гипперактив-тілік, перестимуляцияға оңай берілу қабілеттілігі. Тума сензитивтілік (қимылдың, шумның, жарықтың көптігі шаршатады). Оральдық деңгейдегі проблемалар. Базалдік қауіпсіздік	Ішкі әлеміне кету, проекция мен интроекция, дәріптеу-шілік, құнсыздық, интеллектуализациялық.	Үйреншіктілік бойынша отбасылық жағдайдың екі түріне байланысты туындаған терең амбиваленттілік (жақындыққа құштарлық және беріліп кету алдындағы	Басқаларға ықпал ететін индифференттілік; «Мен» шизоидтылығындағы қауіпсіз арақашықтық. Қайталанбастығын және кереметтілігін дәлелдеуге

127

Мінез-құлық түрлері	Драйвтар, аффектілер және темперамент	Қорғаныстар	Объективті қарым-қатынас	Өзіндік «Менді» уайымдау
	бойынша қорқыныш. Өмірінен немесе өзінің кейбір бөліктерінен шектелу.		қорқыныш; 2 түр – арақашықтықты ұнататындар (филобаттар) және жақындасуға талпынушылар (окнофилдер)). 1.Қастандық жасау, жоғарғы қызығушылық тәрбие түрі. 2. Туысқандар тарапынан менсінбеушілік пен жалғыздық.	талпыныс.
4. Паранойдты тұлғалар. Құдіреттілікке талпыну, күдікшілдік және әзілдесу сезімінің болмауы.	Гиперқозғыш-тық (төменгі талпыныс), жағымсыз көңіл-күй, сыртқа бағытталған бейімделмеушілік. Күдіктену, ренжігіштік пен қызғаныш. Ұят пен кінә сезімі.	Проекция, проективті идентификация.	Бала үлкендердің қорлауынан, төмендетуінен, қаталдығынан жапа шеккен және оларды қанағаттандыруы сәтсіздікке ұшырап отырған.	Құдіреттілік және "Мен" бейнесіндегі жек көрушілік пен төмендетушілік арасындағы қарама-қайшылық. Бір уақытта өзінің сексуалды идентификациясын түсінбеу, бір

Мінез-құлық түрлері	Драйвтар, аффектілер және темперамент	Қорғаныстар	Объективті қарым-қатынас	Өзіндік «Менді» уайымдау
				жынысты махабатқа деген тартылыс.
5а. Депрессивті тұлғалар. Өз жартысын жоғалтып алғандай болып сезініп, уайымдау, қайғыру, энергиясының төндеуі.	Депрессияның ұрпақтан-ұрпаққа берілуі. Ішке бағытталған ащу-ыза. Сыртқа - шыдамды, сезімтал, кең пейілді.	Өзіне қарсы қарым-қатынас, интроекция.	1.Ертерек жоғалтуды уайымдау. 2.Үлкендер тарапынан балалардың қажеттілігін елемеушілік. 3.Қайғыға жағымсыз қарау, жоғалтуды мойындамау. 4.Ата-аналарына тән депрессия.	Өзін жаманмын деп уайымдау.
5б. Маниакалды тұлғалар. Тұлғаның депрессивті ұйымдастыр-ылуы мойындамау-шылықпен жоққа шығарылады.	Жоғарғы қуаттылық, қозғыштық, жылдамдық, бір істен бір іске тез қосылу, қарым-қатынасшыл-дық. Қуаныш сезімі тән, ал байсалдылық тән	Мойындамаушылық, құдіретті басқарушылық.	Бұл тәжірибені басынан өткізу мүмкіндігі болмайтын травмалық қайталанулар.	Қозғалыста болу қажеттілігі; шектету қорқынышы.

Мінез-құлық түрлері	Драйвтар, аффектілер және темперамент	Қорғаныстар	Объективті қарым-қатынас	Өзіндік «Менді» уайымдау
	емес.			
6.Мазохистік тұлғалар(зақымдалған, өз-өзін бұзғыш). Өзіне зиян келтіру арқылы жеңіске жету. Объектіге конституционалды талпыну және оған тәуелді болу.	Қиналуды қайталау. Өздерін жазықсыз қиналушылар деп есептейді. Өздерінің объективті қызығушылықтарына жауап беретін жауаптарға, ашу, ренжістің пайда болуы мүмкін.	Интроекция, өзіне қарсы шығу, құдіреттілік, морализация, мойындымаушылық.	1.Өз рөлдеріне формалды қарайтын ата-аналар, егер балаға зиян келсе ғана немесе оған қауіп-қатер төнсе ғана бала өміріне қатыса бастайды. 2.Рөлдердің ауысуы, балалар ата-аналары үшін жауапкершілікті сезінеді. 3.Қиналу кезіндегі батылдықты ата-аналарының қолдауы.	Өзінің шеттегілген-дігін уайымдау және өздерін ешқашан бағаланбастан, кінәлі сезіну. Өзіндік бағалауы жағымсыз жағдайларды өзгерту емес керісінше басынан өткізу тиіс деп бағаланады.
7.Обсессивті және компулсивті тұлғалар. "Ойлауға және әрекетке" бейімдер.	Анальды кезеңдегі тіркелу. Дәретке отыру қойылымның қайталануы - тазалық, ұқыптылық. Базалық аффект -	Обсессивті-лерде шектеулер, компулсивтілерде жасаған-дарын жою. Рационалдылық, моралдылық, интеллек-	1.Жоғарғы басқару, балалардан тәрбиелікті талап ету, олардың тек әрекеттерін ғана	Басқару терминімен анықталатын жоғарғы танымдық принциптердің сәйкестілігін

Мінез-құлық түрлері	Драйвтар, аффектілер және темперамент	Қорғаныстар	Объективті қарым-қатынас	Өзіндік «Менді» уайымдау
	ашу-ызасын басқару, жазалану қорқынышы-мен күресу. Сөзінде аффектінің байқалмауы. Ұят.	туалдылық, реактивті білім, аффектілер-дің араластығы.	емес, сонымен қатар қиялдарын, ойларын, сезімдерін де талқылау. 2.Ата-аналары тарапынан караусыз қалу, тазалық және басқада нормалар туралы түсініктерінің болмауы	уайымдау. Ата-аналары көрсететін қалыпты әрекеттер арқылы өзіндік сыйластықты игеру.
8.Истерика-лық немесе театралды тұлғалар. Қобалжудың жоғарғы деңгейі, әсіресе тұлғааралық қысым мен реактивтілік-тің.	Махаббаттағы, көңіл бөлудегі, эротикалық жақындықтағы-оральдық қанағаттанушылық. Қосалқы фиксацияның болуы мүмкін - эдиптік және оральдық кезеңде.	Репрессия, сексуалдылық пен регрессия, диссоциативті қорғаныс.	Еркектің және әйелдің құндылықтары мен тең емес күштерін балау.	Мықты және бөтен адамдар әлемінде қиындықтарды жетістікпен жеңетін, қорқақ бала сезімі. Сексуалды тартымдылығы пайдалану мен өзгелерді құтқару арқылы - өзін көрсету тәсілі.

Мінез-құлық түрлері	Драйвтар, аффектілер және темперамент	Қорғаныстар	Объективті қарым-қатынас	Өзіндік «Менді» уайымдау
9. Диссоциация-тивті тұлғалар. "Жасырып қалу паталогиясы".	Туа берілген жоғарғы тапқырлық, тұлғааралық сензитивтілік. Басты эмоциялары - өлім алдындағы қорқыныш, агрессия, ыза, ұят пен кінә. Денелік сезінулер - шыдауға мүмкін емес ауыртпалық пен ұялтатын сексуалды тартылыстар.	Жоғарғы өзіндік гипноз фонындағы диссоциативті қорғаныс.	1. Сексуалды немесе басқада зорлықтар. 2. Тікелей немесе жанама түрдегі диссоциативті ата-аналар (алқаштар, дерілерге тәуелділік). Үлкен кезде қарым-қатынасқа зәру және қамқорлықты бағалай алатын объектілерді іздейді.	"Мен" жіктелген және ерқайсысы өз қызметін атқарады. Ерқайсысы клиент болуы тиіс.

8.3. Г.Хейманса мен Р.Ле Сеннаның мінез типалогиясы

Мінездің басқа да классификациялары бар, мысалы: Голандиялық психологтар Г.Хейманса пен Е.Вирсма және Р.ЛеСенна 2000-нан аса баланың сауалнамасын зерттей келе өзіндік типалогия негізін үш психологиялық мінездемемен көрсетті яғни 3-басты элементі белсенділік-өңjarлық өмірдің барлық шеңберінде қызметтік мінезделіп көрсетіледі (жұмыста, мектепте, үйде-белсенді уақытында) және де тапсырманы орындау кезінде немесе кейінге қалдыру мәнерінде эмоциялық күші мен жиілігі.

Эмоциялық және эмоциядан тыс адамның бастан өтекеру қабілеттілігі болып кеткен немесе болып жатқан жағдайларға деген эмоциялық реакциясы. Адамның алғашқы және кейінгі ырғақты, белсенді реакциясын психикалық күйдің тұтқырлығын және мезгілдес құрылымды көрсетеді (ең алғаш бұл сипатқа көңіл аударған О.Гросс болды) "Алғашқыда өз эмоцияларын үздіксіз сөйіштеді, бірақ бұл реакциялар мен нәтижелер тез жоқ болып кетеді, бұдан көп нәрсеге қабілетті күш азайып, осы шақпен өмір сүру көптеген алдағы жобаларды шегереді. Кейінгілер 1-шіден әлсіз реакция танытады, одан кейін қоздырғыш қуып жетіп, назар аудару басымдылық танытады және бұл ұзақ сақталады. Олар ұзақ, өжет, сабырлы, мәнді жағдайдың ықпалының астында оқылып, ұзақ уақытты жоспарларды жасап уақытша қанағаттанудан бас тартуға қабілетті. Эмоционалды сапаның әр түрлігіне қарамастан сезімталдықтың, белсенділіктің алғашқы және кейінгі әрекеттері арқылы 8 мінез түрін алуға болады. Соныме мінез кей жағдайларда өзге адамдардангөрі өзіне бағытталады, яғни ол жүйке теңдігін, түрлі жағдайлардағы жеке адамның тұрақсыздығын, оның аса жоғары емес кемшілік аймағын анықтайды.

Г.Хейманса мен Р.Ле Сеннаның мінез типологиясы

Типтердің аты	Қысқаша мінездеме
1.Э+А+П Ашушаң	Қазіргінің құлы, күмәнділікке бой ұсынушы, бірақ қайтымды тез, тілтабысқыш. Үнемі жаңа, күшті сезімдер ізденісінде. Оған көп әр-түрлі достар керек, сондықтанда оған отбасылық шеңбер жетіспейді. Сезімтал, әлемнің объективті суретімен аз мөлшерде санасады, көп күш жұмсалатын еңбекті нашар көтереді, бірақ басқаруға тиісті жұмысты сеніп тапсыруға болады.
2.Э+А-В Кірпияз	Бұл түр де сезімтал бірақ ашушаң мен салыстырғанда кекшіл болып келеді. Жалғыздықты жаны сүйеді, аса көп достарды иеленбейді, өзіне бағытталған әнгімелерді жүрекке жақын қабылдайды, Осы шақтангөрі өткенмен өмір сүріп, болашаққа жоспар құрады, жағдайды анық бағалайды. Бұл түрмен қарым-қарым қағынаста сыпайы әрі сақ болған жөн.
3.Э+А+П Қабілетті	Өте күшті мінездің иегері, батырлығымен ерекшеленеді, Қызығушылығы жоғары, ашық бірақ тұрақсыз, сенгіш, барлығын әсемдеп жеткізуге құмар, ортақ істе белсенді көпшілік идеясын тұтынады бірақ бақылауды қажет етеді, қалай тез тұтанса, солай тез сөнеді. Жауапкершілікті жұмысқа шебер тек оның өмірлік қабілеті жоғарғы қызығушылығында екенін ұмытпаған жөн.
4.Э+А+В Құштарлық	Бір ған ойдың адамы, реттілікті сүйеді, өзінің көзқарасын сирек өзгертеді, өзінің мақсаты мен қабілетін қызметке бағыттай біледі. Егер бұндай адам топта белсенді болса, онда ол өз ісін дәл осы мінез түріндегі адамды кездестіргенше өз ісін сәтті атқарады.
5.Э-А+П Сангвиник	Өте бейімделгіш, ол аса тітіркенбейді, батыл, сабырлы. Өзгелерге салқын қанды. Әлсіз жері де тітіркенбеушілігінде болып табылады.
6. Э-А+В Флегматик	Суық және сабырлы, жалғыздықты ұнатады, сөзшең емес және де нақтылық танытады. Өз ортасында шыншыл, оның эмоционалды іс-әрекетіне әсер ету нәтижесіз, оған тек дәлел арқылы қол жеткізесіз. Баяу, сенімді, сабылшылығы мен сенімділігі аса бағалы.
7.Э-А-П Жауапсыз	Өте салғырт, ешқашан талап етілген жұмыстан артық жұмыстанбайды. Оның ақылы ойынға жақын, дәлдік пен шыншылдық жоқтың қасы, өмірінің белгілі-бір бөліміне тәуелді. Төменде қарастыратын шынайы өмірден гөрі теориялық құрылымдарда кездеседі.

Типтердің аты	Қысқаша мінездеме
8.Э-А-В Немқұрайды	Өмірге деген ат үсті көзқарас, күнделікті жұмыста атқаруға қабілетті, бірақ шынайы махаббатпен емес. Өмірге тың өзгеріске құлшынбайды, жалғыздықтан қанағаттанады бірақ бұл жалғыздық рухани мазмұнды емес. Әдетте басқаларға толығымен салқынқанды.

8.4. Мінездің клиникалық-экзистенциалдық типологиясы

Бұл материалмен таныспай тұрып, біз түсінік аймағын кеңейтіп алғанымыз жөн.

Мазасыздану- бұл бар немесе төнеді деген қауіп-қатерді ойлап күйзелу. Егер қауіп шынайы болса онда мазасыздану берілген тапсырманы орындап, күш деңгейін қалыпқа келтіруге көмектеседі, мұндай жағдайлар жиі қайталанса психика ілсіреп, белсенділік төмендейді. Онда жағдайға қарай объективті көзқарас танытқан жөн. Мазасыздану мұндайда ішкі уайым, ой, қандайда бір сезімді керек ету, дірілдің пайда болып, оның қарсы тітіркенуге айналуы, бірқалыпты мінездің тұрақсыз көрініс береді. Сондықтанда шынайы емес тарихи қалыптасқан қырлардың жеке адамда көрініс беруі патологияның болу мүмкіндігінен хабар береді, яғни фрустрация-қанағатандырушылықтың болмауынан туындайды.

Бірақта қиындық субъективті құбылыс екендігі белгілі; сондықтанда кейбір адамдарға танысу қиын (бұл астеникалық тұлғаларда болады), біреулерге айырылысу (оларды тежелуші деп атайды), ал енді біреулерде көп күш сала еңбектену, басқаларға-оқыс жағдайларда іс-әрекет аса қажет. Қалған тапсырмалар жеңіл орындалып, өмірлік мақсатқа деген жол маңызды болып табылады.

Егер мінез бейнеленіп қандайда бір қырлар көрініс берсе, онда адам шынайылық, шектен тыс сезімталдық көрсетіп, мұндай жағдайда мінез акцентуациясы айтылады. Акцентуация- ол шектелген нұсқа, ол жеке мінез қырларыныңбасым, бірақ нәтижесінде таңдаулы ерекшеліктердің басқа қырларында

психогенді ықпалдардың тұрақтылығын көрсетеді. Нақты акцентуациялар белгілі бір фактор әсеріне байланысты қарсыласудың әлсіз жеріне бағытталуы, бұл тұлғаның бейімделуінен тыс іске асырылады, ал акцентуация әлі көрініс бермеген болса онда ол қалыпты жағдай.

К.Леонгард мінез акцентуациясының классификациясын құрды. Бұнда мінез түрлері шектелген нұсқасында, яғни басым, әрі күшті қырларын емес әлсіз қырларын алып қарастырды. Леонгард жана түсініктемеден қортынды шығара келе мінез акцентуациясының 4 түрін, темперамент акцентуациясының 6 түрін көрсетті. Леонгардтың түсініктемесіне сәйкес біз бұл акцентуацияларды Х және Т деп белгілейміз.

Қазіргі кезде кеңестік түсінік ықпалымен, бұл бөлініс тарихи құндылыққа ие, себебі таңдамалы түсінік нақты-динамикалық сапасына қарай темперамент деңгейіне жақын болып келеді.

Демонстративті (тарихи) (Х) түр ерекшеленеді: адам қаншалықты орта назарын өзіне аударғысы келсе, сондық іс-әрекеттің дұрыс-бұрыстығы беймәлім. Бұл түрдегі адамның іс-әрекетінің сәтте немесе сәтсез болуы әлеуметтік ортаға байланысты.

Педантты-(тазалықты сүйгіш) (Х) түр ұсақ-түйекті көп ойлағыш, барлығына аса мән берушілікпен қарайтын, дәстүрлі мінезді адам.

Тежелуші (Х) түр бір жағдайдан екінші бір жағдайға бейімделуі қиын, бірақ бағалы ой, тың жобалардың иесі. Қызметіне өз және өзге өмірін тігуге дайын, теріс тітіркендіргіште әсері ұзақ сақталатын оған қоса өзін жекөрушілік басым.

Қозғыш (Х) түр, өз қызығушылығын, пікірін, өзін-өзі басқаруда әлсіз, тез реакциялар көзі жатыр. Кекшіл.

Гипертимді (Т) түр, Көтеріңкі көңіл-күй иесі, мансапқа деген құлшыныс, өзін-өзі басқаруда әлсіз, сыртқы ортаға аса мән бере бермейді, объективті жетістіксізде езу тартады. Бұл мінез түріндегі бала дүниге келісімен күліп келеді дейді.

Дистимді- өнжар(Т) , Керісінше көтеріңкі күйдің болмауы, өмірі іш пыстыралық әрекетке толы, өзгелерді кінәлі көретін, топта ондай адамдарды уната бермесі анық.

Уайымшыл (Т) қорқынышқа бағынышты қиын емес жағдайдан да қиындық туындататын адам.

Циклотимді көңіл-күйі тым өзгергіш (Т) жоғарғы кемшіліктер иесі, аса қиын жағдайларда депресті психоз осы түрде көрініс береді.

Эмотимді- тез ренжігіш ішіндегі сезімтал тип (Т) сезіммен өмір сүретін, өне ықпалында өзглердің көңілін табуда өзгермелі эмоцияға ие түр болып табылады.

Белсенді қарым-қатынас иесі т(Т) өзін шынайы өмірденгөрі алдамшы өмірлік көзқарастағы адам.

Әрине бұл типология Леонгрдтың барлық зерттеу классификациясын жауап бермеуі мүмкін, бірақ адам өмірінде жиі сәтсіздік әкелетін мінез қырларын ашып көрсетілген.

Кеңестік психологияда Леонгарттың бұл зерттеуін Петербургтын А.Е.Личко жалғастырып 12 акцентуацияны көрсетті. Леонгарттың бұл әдістемесін жеткіншектермен жұмыс істеуде жиі пайдаланады. Оған қоса бұл қатарға Мінез акцентуациясының 3 шкаласын, 4 шкаласын айқындайтын С.Хатуэй мен Дж.Маккинлидің клиникалық ММРІ әдістемесінде жатқызамыз. Ганушкиннің айтуы бойынша психопатияда неврологиялық ауытқулар үш белгі мен ерекшеленеді.

1. Невроздағыдай локалды мінез-құлық.
2. Уақытылы және үздіксіз ем алу қажеттілігі.
3. Мінез-құлық шектерінің бұзылуы, бейімделушіліктің жоғалуы, өзіне және өзгеге деген шектен тыс кінә арту көріністері. Сондықтанда нақұрыс-өзгені,жынды-өзін кінәлай келеді дейді.

Ф.Б.Березин классификациясының негізі де осындай, бірақ мазасызданудан арылып неврологиялық 3-күйді атап көрсетуге болады:

1. Депрессия (қорқыныштың басым, белсенділіктің төмендеуі).
2. Ипохондрия (ішкә уайым, шиленіс).
3. Истерия (мазасыздану дабышы факторлар негізінде).

№	С.Хатуэй, Дж.Макинили (ММРІ)	К.Леонгард (Шмишек сауалнамасы)	А.Е.Личко (ПДО сауалнамасы)
1.	(1)Ішкі уайым	-	Астенді-неврозды
2.	(2) Күйзеліс	Дистимді	-
3.	(3)Мазасыз	Қабілетті	Тарихи
4.	(4)Есерсок	-	Тұрақсыз
5.	(5)Әйел мінезділік	-	-
6.	(6)Тежелгіш	Тежелгіш	-
7.	(7)Шизоидты	Педантты	Психоастеникалық
8.	(8)Гипамонды	-	Шизоидты
9.	(9)Ипроверд	Гипертимді	Гипертимді
10.	(10)	-	-
11.		Қозғыш	Катерлі
12.		Қарым-қатынаста әлсіз	Сензетивті
13.		Өзгермелі	Өзгермелі
14.		Қарым-қатынаста белсенді	Лабильді тарихи
15.		Аса сезімтал	Лабильді
16.		-	Конфорымды
	10	10	12

Мінезді қалыптастыру. Мінез - динамикалық құбылыс, ол өзін әр жақты танытады, әсіресе бұл жеткіншектерде көптеп көрініс береді. Біріншіден акцентуация өткір реакциялы сезімдер арқылы беріліп, бірнеше түрге бөлінеді. Олар:

1.Интрапунитивті (өзіне қандай да бір аффективті қатарлы әсер туғызу). 2.Экстропунитивті (айналадағыларғаагрессиялы қауіп төндіру арқылы).

3. Импунитивті (аффекті жағдайдан ессіз қашу).

4. Демонстративті (аффект қойылым ретінде көрініс береді)

2-шіден мінез-құлықтағы бұзылыстарының психикалық қалыптан тыс.

1. ұсақ заң бұзушылық.

2. мінез құлық.

3. Үйден қашу мен қаңғыбастықтың орын алуы.

4. Ерте жыныстық өмірдің басталып, гемасексуалдылықтың бастамасы.

3-шіден акцентуация психикалық күйзелістердің дамып адамды ауру деңгейіне жеткізу.

А.Е.Личко динамикалық акцентуацияның, латентті акцентуацияға өзгеріп психопатияның қиғаш әсерін көрсетті.

Біз білетіндей мінездің негізі өтпелі кезеңде қалыптасса , онда оған әсер етуші басты фактор тәрбие болып табылады.

Э.Г.Эйдмиллер мен В.В.Юститски ата-аналық тәрбие мәнеріне байланысты пайда болуып, өзгеруі мүмкін акцентуациялы мінезді қарастырды.

Өздік акцентуациялық даму бұнымен тоқтамайды, осыған байланысты П.Б.Ганушкин атап көрсеткендей 25-30жастың өзінде психопатиялық табиғилық, психикалық тұрақтылыққа қарай өзгереріп, кәй жағдайда психикалық ауытқуы бола тура қарапайым, өзгелердің күмапді көзқарасымен қалыпты жағдайда өмір сүре береді.

П.Б.Ганушкин адамда акцентуацияның бейтараптығы мүмкін емес деп көрсетеді, оған қоса адамда осы түрлердің біреуі гана кездеседі деп кесіп айтуға болмайды дейді. Осыған байланысты Табиғатта барлық жағынан тепе-теңдікті адам бар ма?-деген сұрақ туындайды. Мінез-құлықсыз адам теориялық әрект қана болып табылады.

Мінездің қалыптасуындағы тума лық фактор әсерін анықтауда ММРІ сауалнамасы көмегімен психогенді қырларын қарастырды.

Сонымен , мінез бір түрге жатқызып, сызып көрсетуге келмейтін құбылыс.

IX .ТҰЛҒАНЫҢ ТЕМПЕРАМЕНТТІК ҚАСИЕТТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ТИПТЕРІ

9.1. Темпераменттің психикалық мінездемелері.

9.2.Тұлға қасиеттерін байқауға типологиялық жол табу және топтастыру

9.3.Тұлғалық қасиеттің клиникалық-экзистенциалдық типологиясы

9.1. Темпераменттің психологиялық мінездемелері

Темперамент – жүйке жүйесінің тума қасиеттерінен туындайтын адамның жеке өзгешеліктерінің бірі. Ол адамдардың эмоциалдық қозғалысынан, қимыл-қозғалысынан жалпы белсенділігінен жақсы байқалады. Темперамент организмнің физиологиялық өзгешеліктерін әсіресе жоғары нерв қызметтерінің қасиеттері мен шарттас психикалық құбылыс. Темперамент туралы алғашқы ой-пікірлер ғылымда өте ерте кезеннің өзінде айтыла бастады. Грецияның ұлы ғалымы Гиппократтың еңбектерінде бұл жөнінде біраз пікірлер айтылған. Гиппократтың ойынша әр түрлі темпераменттер адамның денесіндегі төрт түрлі сұйық заттарға байланысты болмақ.. Оларды денені жылытатын-қан, салқындататын-шырын, құрғататын-сары өт, ал дымқылдататын-қара өт деп есептеді. Осы төрт түрлі сұйықтың араласуының пропорциясын грекше красис деп атады. Ал латын тілінде *темпераментум* деп атады. Соңғы жьындары көрнекті орыс психологы Б.М.Тепловтың лабораториясында нерв жүйесінің типтерін одан әрі зерттей түсті.

Темперамент туралы алғашқы ой-пікірлер ежелгі грек дәрігері Гиппократ (б.э.д. 460-365) еңбектерінде айтылған. Гиппократ айтуынша, адамдар мен жануарлар денесінде 4 түрлі сұйық зат бар. Темперамент сол сұйықтардың басымдығына байланысты,-дейді.

1. Денені жылытып тұратын қан басым болса сангвиникалық(латынша «сангиус» «қан») темпераменті;

2. Шырын басым болса (грекше «ф легма» - «шырын») флегматик темпераменті;

3. Организмде кара  т басым болса, меланхолик (грекше «меланхолос» - кара  т) темпераменті;

4. Сары  т (грекше «choic» -  т) басым болса, холерик темпераменті;

Темпераменттің негізгі түрлеріне сезім және іс- рекет темпераментті жатады. Сезім темпераментіне сангвиник және меланхолик ал, іс- рекет темперамент түріне холерик және флегматик типтері жатады.

Сангвиник- қуатты, ширақ, ойнақы, еті тірі, кез келген істі бастап аяқсыз қалдырады. Жұмысқа  те қабілетті басқа адамдармен тез тіл табыса біледі. Коллективтің арасында  зін көңілді ұстайды, ақ көңіл қызу істің адамы. Тұрқсыз эмоцияға тез берілгіш.

Флегматик- салмақты, сабырлы мінезге  те бай келеді. Кез келген нәрсеге сезімдерін білдіре бермейді, асықпай баппен жүріп тұрады. Сонымен қатар сезімдері сыртқа шықпайды. Қимыл-қозғалысы баяу,  мірде болып жатқан заттарға селсоқ қарайды. Ұстамдылығы, салқын қандылығы адам мінез бітістері үшін таптырмайтын қасиет.

Меланхолик-  серленгіш, бірақ  сер еткен нәрселердің б ріне  з сезімін білдіре бермейді. Мұндай темпераменттегі адамдар  зге адамдармен араласпайды, бірақ тиісті жерде айтайын деген ойын айта салады. Тұық, баяу, ойға шомуға дайын тұрағын тип иелері.  р түрі темперамент типіндегі оқушылардың ерекшеліктері.

Холерик - ұшып-қонып тұратын, шамданғыш, көңіл- к йі жиі  згеретін қарым-қатынаста аумалы-т кпелі, белсенді, пысық ашуланшақ бала. Мұндай бала қимыл-қозғалысты жақсы көреді. Батыл еш нәрседен қорықпайтын, шапшаң, оқу тапсырмаларын орындауда ой  рекетінің белсенділігі жақсы көрінеді. Спорт  сіресе қимыл-қозғалыс ойынын жақсы көреді. Мектептің ұымдастыру жұмыстарында балалардың алдында жүреді, соқар мінезді. Кей жағдайда  з эмоциясын қимыл-қозғалысын билей алмай қалады. Қиналып к йіп-пісуге дайын тұрады. шапшаң қатты ұнамсыз  деттерге  уес, дауыс интонациясы толқымалы. Балаларды  зіне тез қаратады, ызақор  те сезімтал. Мұндай қасиеттері  ткір көзінен қимыл-қозғалысынан жақсы байқалады.

Темперамент- (лат. ерекшеліктердің сәйкес келуінің негізі) психикалық әрекеттің динамикалық ерекшелігіндегі индивидтің қасиеті, сонымен қатар темп, жылдамдылық, ритм, интенсивтілік.

1. Темпераменттің қасиеттеріне жекелік ерекшеліктер тән.

Олар:

2. психикалық әрекеттің динамикасын тұтастай реттейді;

3. жеке психикалық процесстердің динамикалық ерекшелігін суреттейді;

4. тұрақты ерекшелігі бар және даму барысында ұзақ мерзімдесакталынады;

5. темперамент типін көрсететін заңдылыққа қатаң сәйкестендіреді;

6. нерв жүйесінің жалпы типінен құралады.

Темперамент жайлы көптеген теорияларды кездестіруге болады. Мысалы, Кречмердің конституциялық темперамент типологиясы, Шелдонның эмбрионалдылық кездегі темпераменттің алатын ролі теориясы, Стреляудың қазіргі кездегі классикалық темперамент теориясы. 1921 жылы Э. Кречмер өзінің атақты «Дене құрылымы және мінез» атты жұмысын басып шығарды. Оның басты ойы мынаған келіп тіреледі, нақты құрылым түріндегі адамдар нақты психикалық қабілеттерге ие. Ол көптеген адам дене мүшелерін өлшеп. Зерттеуде ол төрт конституциялық түрді анықтаған:

1. Лептосаматик-ол әлсіз дене бітім, ұзын бой және кеуде клеткасының тегістілігімен сипатталады;

2. Пикник- ол адам кішкене және орта бойымен ерекшеленеді. Қысқа мойынды болып келеді.

3. Атлетик- бұлшық етері дамыған адам, дене бітімі мықты, ұзын немесе орташа бойлы, кең иықты және қыпша белді болып келеді.

4. Диспластик- формасы дұрыс құрылмаған адам. Мұндай жекеленген түрлер дене бітімнің түрлі деформацияларымен сипатталады.

Аталған дене құрлымы түрлерін Кречмер анықталған үш түрге жатқызады. Олар: шизотимик, иксотимик және циклотимик.

Шизотимик- астеникалық дене бітімді білдіреді, ол тұйық, эмоциялық қобалжуға бейім, қырсық, көз-қарастары мен

орыстылығының өзгерісіне берілмейді. Қоршаған ортасына оңайлықпен дағдылана қоймайды. Оған қарағанда, иксотимик атлетикалық дене бітімімен ерекшеленеді. Ол сабырлы адам, тұрақты мәнері мен мимикалары бар, ойлау қабілеті жоғары емес, көбінесе тұрақты адам емес. Циклотимик пикникалық дене бітімге ие. Оның эмоциялары қуаныш пен қайғының ортасында тербеліп жүреді. Ол адамдармен жеңіл араласып кетеді, к-з-қарастары ақиқат. Э. Кречмердің теориясы Еуропада кеңінен тараған, ал АҚШ-та У.Шелдонның біздің жүз жылыдығымыздың 40- жылдарында, темперамент концепциясы көп орын алған. Оларды суреттей отырып эмбриологиядан үш терминді қалап алған:

1. Эндоморфтық- эндодермадан ішкі мүшелер дамиды;
2. Мезоморфтық- мезодермадан бұлшық тканьдері дамиды;
3. Эктоморфтық – эктодермадан тері мен жүйке тканьдері дамиды.

Эндоморфтық түріндегі адамдарға өзіне лайық әлсіз дене бітім берілген, мезоморфтық түрге лайық тік және мықты дене бітім және зор физикалық шыдамдылықпен күш берілген, ал эктоморфтыққа- әлсіз организм, тегіс кеуде клеткасын, ұзын жіңішке аяқтары мен әлсіз дене бітім берілген. У. Шелдонның бұл дене бітім түрлері нақты темперамент түрлеріне қатысы бар (лат. *Viscera*- ішкі құрылыс), соматония (грек. *Soma*- дене) және церебротония (лат. *Cerebrum*- ми).

9.2. Тұлға қасиеттерін байқауға типологиялық жол табу және топтастыру

Типология мен топтастыруды құру – әлемді танудағы көне ортақ ғылыми әдістердің бірі. Біздің ғылымның шеңберінде психологиялық үлгінің (түрдің) мағынасы, егер белгілі бір адамдар тобында кейбір белгілердің тіркесі төзімді қарастырылса, бұл тіркесті сол топ үшін «типті» деп қарастырады, симптомокомплекс сияқты, және де ол белгіленетін әр адамды сол топшаға қосады. Сонымен қоса адамның мінездемесі ретінде лайықты типтің аты болады (мысалы «истеройд»), ал мазмұны күнделікті және орташа өкілді суреттеумен ашылады.

Жоғарыда біз типологиялық жинаққа тоқталғанбыз. Біз темперамент пен мінездің түрлеріне тоқталдық (болашақта бағытталғандық пен тұлғаның типтері жайлы сөз қозғаймыз және т.б.). Тұлғаның типтері мен өзгелік сипаттың негізгі айырмашылығы неде екенін алдыңғы бөлімде түсіндірдік.

Типологиялық жол табушылық тұлға түсінігін, жеке сипаттың әрекетіне түйілмеген біртұтас білім ретінде болжайды. Демек сыналушының топшалары негізінде жалпыланады. К.Г.Юнг пен К.Леонгардтың және де басқа да психологтардың ұсынған типологиялық суреттемелері ең танымал болып табылады, негізінде практикаға бейімделген.

Типология – бұл тез әрі нақты нәтиже беретін танымның үнемді жолы, алайда типологияның әлсіз жері адамның ерекше және жеке түріне салғырт қарауы: симптомокомплекске қатысты емес нәрсенің бәрі қарастырылмағандардың қатарына жатқызылады. Сол себептен адамда ең қарапайым, бірақ ең маңызды емесі белгіленуі әбден мүмкін.

Типология теориялық және эмпирикалық болуы мүмкін. Эмпирикалық зерттеушілердің жінішке практикалық көкейкөздікті иеленген, әр типтің негізінде жатқан бекітілген белгілерді анықтаған зерттеулеріне сүйенетін. Бұл бірінғай ретінде де әркелкі белгілер ретінде де болуы мүмкін, мысалы дененің құрылуының, темпераменттің, зат алмасудың ерекшеліктері. Ережеге сай эмпирикалық типология статистикалық бақылауға алынбаған.

Ғылыми классификациялар бірнеше талаптарға сүйене отырып жасалу қажет.

Біріншіден, оның кластары жіктелінетін нысанның көпшілігін тауысуы керек. Демек, мысалға алатын болсақ, «ашушаң» белгілерінің адам мінезінің классификациясы үшін жеткіліксіз: салмақты адамдар қараудан тыс қалады, бір де бір классқа жатқызылмайды, өйткені «ашушаң» түсінігі тек салмақты емес адамдарға тән.

Екіншіден, әр нысан тек бір ғана классқа түсуі керек, олай болмаған жағдайда шатасушылық болады. Мысалы, егер біз барлық адамдарды психикалық аурулар мен сау адамдарға бөлетін болсақ, онда кезеңдік типтегі адамдарды қай топқа жатқызу керектігін алдын ала ақылдасып алуымыз керек

(невротиктер, шекарашылық жағдайдағы адамдар), олай болмаған жағдайда бұл адамдар екі классқа да жатқызылуы мүмкін.

Үшіншіден, классификациядағы нысанның әр жаңа түрі бір ғана белгінің негізінде құрылуы керек. Мысалы, геологияда тастарды жіктесе, онда оларды ең алдымен түсі арқылы бөліп алған жөн, содан кейін ғана қаттылығы жайлы ғана (немесе керісінше), бірақ екі белгі бойынша бірден жіктеуге болмайды. Бұл талап алдыңғы екеуі сияқты соншалықты маңызды емес, дегенмен егер бұл талапты орындамаса бұл да шатасушылыққа әкеледі.

Зерттелушілердің топтарға бөлу жинақтамасын құруға әдетте автоматтық классификацияның математикалық әдісті қолданылады. Дегенмен, тіпті ғылыми топтастыру да қызықсыз әрі қажетсіз болуы мүмкін.

К.Г.Юнг белгілеген психологиялық үлгілері. Тұлғаның эмпирикалық классификация үлгілерінің ең танымалысы болып К.Г.Юнг ұсынған систематика болып табылады. Типологияның негізі екі қабілеттің біреуін қабылдайтын қондырғы болады: сыртқы немесе ішкі әлемнің нысандарына қараған экстрверсия болмаса байланыс пен нысанның қарама-қайшылықтары, нысандарға деген сенімсіздік пен күмән келтіретін рефлексия тәрізді интроверсия. Ортақ қондырғы ретінде экстрверсия-интроверсия түсініктері адам мінезінің типологиясында ең алғаш рет 1896 жылы Ф.Джорданмен белгіленді, бірақ ол осы терминдерді қолданбады. Интроверттер көбіне өзінің субъективті қалпына бағытталған, олар әлемді өзінің көзқарастары және ойлары жайлы анықтайды, терең ойлағыш, ұстанымды, дамыған психологиялық көкейкөздікті иеленген. Экстрверттер, керісінше, сыртқа қарастырылған, объективтілікке бағытталған, байқағыштық, айналасындағы жағдайларға күштерін көп жұмсайды және рефлексиямен өздерін үнемі алаңдатпайды. Экстрверттер өмірдің әдетті жүрісін қабылдауға онша да бейім емес, оларға көбінесе күтпегендік әкеледі. Көбіне экстрверттер тілтапқыш, ал интроверттер керісінше деген пікір кездеседі, бірақ бұл пікір анық дұрыс айтуға болмайды, өйткені бұл типтер әр түрлі дәрежеде қарым қатынасқа түседі, және де интроверт қолбастаушылық орнын иемденеді дегенге тосқауыл

қойылмайды. Өртүрлі адамдарды ортақ іскерлік бойынша психологиялық ұқсастықтарын ойлау кезінде біреудің интроверттілігі екіншісінің экстрроверттілігіне тең болуына көңіл бөлу қажет деп, К.Г.Юнг көрсетіп кетті. Алайда шын мәнінде бір бірін тек бір типтегі адамдар ғана түсіне алады.

Экстрверсия-интроверсия адамның сыртқы немесе ішкі ортаға байланысты болмаса да нысанға ой сананың көзқарасын көрсетеді. Адамдардың көпшілігі экстрроверттер болып табылады; интроверттердің көбі – ер адамдар. Бірақ бұл ара қатынас біркелкі емес, бұл жерде жас ерекшелік те үлкен мәнге ие. К.Г.Юнгтің пікірі бойынша, ішкі әлемінің баюы үшін көп адамдар өзіне нысанды аударуды және олмен идентификацияны қажет етеді, сол себептен өмірінің жартысы экстрверсия белгісі бойынша өтеді. Өмірінің жарты жылының дағдарысынан кейін адам өзінің ішкі жан дүниесіне көңіл бөледі, өмірден дүние әлеміне және құбылыстардан ішкі дүниеге ауысады, адамның экстрроверт қалпында болған уақытқа дейін адамның ішкі жан дүниесі жаңа мазмұнға ие болады. Дегенмен, егер адам өмірінің жартысын интроверт болып өткізсе, онда екінші жартысын экстрроверт болып өткізуіне, нысанмен қарым-қатынас кезінде өзіне сенімді болуына толық мүмкіндік бар. Юнг экстрроверт-интровертті тұқымқуалаушылықпен де өмірлік тәжірибемен де байланыстармады, әр түрлі мәдени-әлеуметтік қатпарлардың өкілдерінің ішінде болу болмауы екіталай және бір отбасында интроверт те экстрроверт те өмір сүруі мүмкін деген ойды анық көрсеткен.

Уақыт өткен соң интроверт-экстрроверт түсінігі, факторлы бақылау арқылы интроверт-экстрроверттің бес құрам бөлігін бөліп көрсеткен Дж.Гилфордтың және Г.Айзенктің зерттеулерінде жаяғасын тапты (әлеуметтік интроверсия, ой интроверсиясы, депрессия, көңіл күйінің құбылмалығы, бейқамдық), бірақ бұл жұмыстар келбет позициясы арқылы жүзеге асады (8 бөлімді қараңыз).

Нысанға қарым-қатынас ретіндегі экстрверсия-интроверсия – типтерді белгілеудегі жалғыз негіз емес. Бұл қарым-қатынастың қандай жолмен жасаланатынына байланысты тек екі емес, барлық сегіз психологиялық типтер бойынша айтуға болады. Функция типтері бойынша айырмашылықтарды анықтау кезінде К.Г.Юнг,

егер адам өзінің тәжірибесінде ең алдымен өзінің сезіміне (оны сезимит деп атайды) сүйенсе, онда ол өзінің бірнәрсе барын жеткізетін сезім органдарына сенеді деген. Егер адамда ойлау қабілеті жақсы болса (онад оны интеллектуал деп атайды), онда ол берілген шынайылық не екен деген сұраққа жауап алуға тырысады.

Үшінші типтің адамдары өздерінің өмірлік шешімдерін сезімдеріне (оларды эмоционалды деп атайды) сүйеніп қабылдайды, соның арқасында олар бірінші кезекте нысан өзіне ұнай ма ұнамай ма, соны анықтайды, ал ол не ойлайды деген сұрақ олар үшін екінші орында тұрады. Және төртінші тип – интуитивисттер – өздерінің қорытындылары мен қабылданатын шешімді бар мәліметтен ғана емес, сондай-ақ өздерінің ішкі даусына сүйеніп қабылдай алатын адамдар тобы, К.Г.Юнг айтқандай «бұрыштан кейін» не болғанын көре білу қабілеті.

Аталған типтерді анықтаған естің төрт функциясы, оппозициялық қарым-қатынаста болады: сезім сферасы қаншалықты жақсы дамыса, интуиция солғұрлым нашар, ал интеллектуалдар ережеге сай сезімге келгенде нашар болады. Бұл қарым-қатынастар әр түрлі типтердің өкілдерінің әлсіз жерлерін анықтауға біршама көмектеседі. Сонымен, сензитив шынайы, бірақ көбісіне ұшуға бейімсіз практикалық болып көрінуі мүмкін, сол уақытта интуитивист, керісінше, бүгінгі күннің шынайлығы жайлы өзіне есепті күнделікті бермейді, жоқ нәрсені ойлап, қиялдауға бейім. Интеллектуал оған кім қалай қарайтынын үнемі түсіне бермейді, ал эмоционалды болады, одан нені қалай істегенін сұраса, оның ойынша «бәрі онсыз да түсінікті», ал ол қалай болғанын, болу себептерін түсіндіру оған қиынға соғады.

Бастапқы функциядан басқа, К.Г.Юнг сонымен қатар бағыныңқы функция жайлы да айтты (бастапқы функция карама-қайшы функция, оның негізінде адам бейімделушіліктің негізгі қиындықтарын басынан өткізеді), және екінші (бастапқыдан ерекше, бірақ оған карама-қайшы емес, мысалы бастапқы ойға қатысты интуиция). Тұлғаның типін анықтап, оның «көлеңкелік» карама-қайшылығын логикалық түрде жалғастыруға болады: экстривертті сензитивте интровертті интуитивтігі карама-қайшы болады. Оның негізгі облысы, әртүрлі мазмұнда түрлі невроздардың пайда болуына әкелетін түлғаның «бағынышты»

типінен бөлек анықталады. Сондықтан, оларды «легалді» шығуына мүмкіндік беретіндей, бағынышты функцияларды дамытып отыру керек.

Шын мәнінде, «таза» типтер жоқ, және әрбір адамда төрт функция да қатар болады. Алайда, егер бір облыста белгілі бір ыңғайсыз жағдай болса, оның қандай психикалық функцияның аздығынан туындағанын ойлану керек.

Юнг теориясы ғылыми классификация құрудағы талаптарға сәйкес жасалған тұлғаның типтерін классикалық зерттеудегі жақсы жұмыстар қатарына жатады. Алайда, практикалық психологияда жаңашыл адамның тұлғалық ерекшелігіне мағыналы түсінік беретін эмпирикалық классификация кеңірек қолданылады.

9.3. Тұлғалық қасиеттің клиникалық-экзистенциалдық типологиясы

Тұлғалық қасиеттің ерекшелігіне қызықты көзқарас жаңашыл мәскеулік психолог П.В.Волков ұйымдастырған мінездің, темпераменттің клиникалық-экзистенциалдық типологиясында көрсетілген. Және П.В.Волковтың өзі «жеке тұлға» мен «мінез», «темперамент» ұғымдарын бөлек қарастырғанымен, оның типологиясы жеке тұлғаның дамуын талқылауға салуға мүмкіндік береді. Жол табудың атауы аурумен қоса оның құрамына ауру адамның өзінің уайымы да қосылады деген фактіні сызып көрсетеді. Маңызды емес бола тура, акцентуация сау адамның тұлғалық күйіннің ерекшелігін анықтайды.

П.В.Волковтың типологиясы өте тиімді және тәжірибелі-психологтың алдынан шығатын ең маңызды сауалдардың жауаптарына ие: үнемі берілген мінезге лайықты не нәрсе, не нәрсе күнделікті, бірақ үнемі лайықты емес, не нәрсе күнделікті емес, бірақ мүмкін, не нәрсе берілген мінезде ешқашан кездеспейді. Осы берілген барлық пайдалы мәліметтер адам мінезінің ядросында орналасқан, соны суреттеуден біз шеттенеміз. П.В.Волков мінездің жалпы тоғыз түрін ажыратады.

Сонымен, клиникалық-экзистенциалдық жол табушылық, болып жатқан құбылыстардың нормасынан шығып әртүрлі қабілеттері бар адамдарды түсінуге мүмкіндік береді, бір

жағынан оған жарқын көрінуге, ал екінші жағынан олардың мінездерінің қиын жақтарынан қорғануға мүмкіндік береді.

Нэнси Мак-Вильямстің психоаналитикалық диагностикасы. Тағы да бір тұлғалықтың типологиясы мазмұны бойынша клиникалық қарастыруға жақын және де типологиялық ерекшеліктерді типологиялық процестерде қолдануға бағытталған, демек, сол немесе басқа да қасиеттерді жұмсарту мен коррекциялау керектігін ұсынады. Бұл типология мінездің прогнатикалық түрін иеленеді. Осыған ұқсас психотерапия бойынша құрастырылған көптеген жаңашыл жұмыстар бар, ол психоанализге жақын орналасқан, оның терминологиясын қолданғандықтан классификация үшін мазмұнды құрастыруға негіз ретінде қолданады.

Классикалық психоанализден Н.Мак-Вильямстың типологиясына үш түрлі жағдай кірді:

1. Психикалық жағдайлар өздерінің сәбилік кезіндегі айнасы ретінде.

2. Ерте жастағы қарым-қатынас өмірлік тәжірибесінде кешірек шаблон құрастырады.

3. Тұлғалық дамудың идентификация дәрежесі – мінезді түсінудегі негіз.

Мінез берілген жол табушылық негізінде өмір сүруді ойлау туралы әрекеті ретінде түсіндіріледі. Мінез жеткідікті нық орналасқан: оны психотерапия процессінде модификациялауға болады, бірақ басқа жағдайда трансформалауға болмайды. Мінез құрылымы екі өлшеумен құрастырылады: біріншіден, жеке тұлғалық организация даму дәрежесі, екіншіден, бұл дәреженің ішкі қорғаныш стилін иемдену. Бала қаншалықты ерте травма алса, соншалықты оның салдары күрделі болады, психикалық дәрежесін анықтайды; және керісінше, фиксация неғұрлым кеш түссе, соғұрлым жеке тұлғалықтың құрамы өседі. Сонымен қоса ішкі варианттілік сақталады: сау адам стресс кезінде өзін психикалық ауытқушылығы бар адам сияқты ұстайды, ал шизофрениямен ауыратын адам анық елестерге қабілетті болып келеді. Типтерді суреттеу реті ерте кезден кешке дейінгі кезекпен құралған, және соған сәйкес қорғаныш механизмдеріне сүйенеді.

Н.Мак-Вильямс жеке тұлғаның дамуының 3 кезеңін ұсынды.

1. Дені саудан неврозға дейінгі кезең (3,4-6жас)

Нысанның константивлігі және идентивтілігінің интеграциясы.

Фрейд бойынша эпидов дәрежесі.

Эриксон бойынша инициативтілік немесе кінәлілік.

2. Шекаралық кезең (18,24 ай - 3 жас)

Фрейд бойынша анальді дәреже.

Эриксон бойынша автономия немесе ұят және сенімсіздік.

3. Психопатикалық деңгей (0-18 ай).

Симбиоз.

Фрейд бойынша оральді деңгей.

Эриксон бойынша базалық сенімділік пен сенімсіздік.

Психологиялық қорғаныштар («қорғаныш» термині 3.Фрейдтің әскери метафораларға симпатия кезінде және бүтінгі күнде қорғаныш деп аталып жүрген адаптивті процесстер Фрейдтің зерттеулерінде жаракатты тәжірибелерінің қайталануынан қашып құтылу тапсырмасы деген фактіні мойындау кезінде пайда болған) типология негізінде қарастырсақ, бұл әлемді глобальді, заңды, сау, адаптивті тәсілдер арқылы мойынсыну, біріншіден, үрей туғызатын сезімдерден қашып құтылу немесе жену және екіншіден, өзін өзі сыйлаушылықты сақтап қалу үшін керек.

Қорғаныш темпераменттің ара-қатынасын, балалық шақта өткерген стресстер, қорғаныштар, өздігінен туындаған қорғаныштық сезімдерін, өзінің эффеktivтілігін көрсетеді. Біріншілік (примитивті) қорғаныштар, психоаналитикалық дәстүрлерге сай сыртқы орта мен өзінің «Мен» арасындағы шекарамен байланысты, ал екіншілік қорғаныштар (жоғары дәрежедегі) ішкі шекарамен байланысты. Психологиялық жағдайлардың пайда болуы қорғаныштың жетіспеушілігі нәтижесінде психотерапевтермен қаралады.

Дәстүрге сай біріншілік қорғаныштар примитивті изоляция, келіспеушілік, жоғары дәрежелі бақылау, примитивті идеализация, проекция, интроекция және проективті идентификацияны шығарады, ал екіншілікте репрессияны, регрессияны, изоляция, интеллектуализация, рационализация, морализация, компартиментализация, өзіне қарсы бұру, реактивті

білім алу, реверсия, идентификация, сексуализация және сублимация, барлығын қосқанда 7 примитивті және 16 екіншілік қорғаныштар бар.

Н.Мак-Вильямс мінездің тоғыз түрін ажыратады, олардың әр қайсысын келесі белгілер бойынша суреттейді: аффекттер, темперамент пен драйвтар жайлы ойы, Эгоның адаптивті және қорғанышты организациясы; өзінің «Менін» уайымдауы. Бұл мінезділіктің негіздері дифференциалды диагнозға және емделудің стратегиясының анықталуына әкеледі, дегенмен бұл сұрақтарды қарастырмаймыз.

Әрине, біз анықтаған типология жеке тұлғалықтың типтерінің, мінездің, адамның темпераменттің біркелігін сызып қоюға қарағанда, көбірек типологиялық әдісті қолданудың мысалдарын өзімен елестетеді.

Психодиагностика классификациясын қолданушылар саны көбейетіні анық, және олардың маңызды міндеттері қолданушылық сферасын мойындау және әр жол табушылықтың мүмкіншіліктерін кеңейту.

Типтің аты		Негізгі ерекшеліктері
Экстравертті рационалды типі. Ақымен және иррационалды істелінетін жайттар	Экстравертті рационалді (ойлау) типі	Интеллектуалді формадағы объективті іскерлікке бағытталған. Көрсетілген эмоцияларға бағыныштылар жойылады. Сезімдер шамадан тыс
	Экстравертті эмоционалді (сезгіш) тип	Объективті жақсы бағаға сай нәрсенің бәрін қадірлейді және жақсы көреді. Көбінесе әйелдер арасында байқалады.
Экстравертті иррационалді типі. Объективті болып жатқан құбылыстар заңды сияқты өтеді; ақыл ойға қарсы келсе де келісілген сезімнің болуы сезіледі.	Экстравертті сензитивті (сезгіш) тип	Фактінің шынайы сезімімен жүреді. Нысанмен қарым-қатынасқа түсу бейтарап.
	Экстравертті интуитивті тип	Психикалық бейімделушілік табиғи өтеді; ойлау, қабылдау және сезімдер жойылады. Сезгіштік созерцанияға тіреу болады. Интуиция мүмкіндіктердің толықтай ашылуына талпынады, сол себептен бір ситуациядан екіншісіне ауысу қиын, ал фактілер субъектіден алыстайды.

Типтің аты		Негізгі ерекшеліктері
<p>Интровертті рационалды типі. Ақылды ойлау объективтілікке емес, эгоизм кейпін ашатын субъективті факторға.</p>	<p>Интровертті рационалды (ойлағыш) тип</p>	<p>Шығу тегі субъективті идеяның ықпалында қалады. Нысанға суық қарым-қатынаста (И.Кант). Өзін-өзі ойлаудың субъектісі ретінде бағалауы басқа адамдардың алдында қорқынышпен сипатталады (әсіресе қарама-қарсы жыныста).</p>
	<p>Интровертті эмоционалды (сезгіш) тип</p>	<p>«Гармоникалық негізде», басқа түсініксіз сезімдердің ықпалында болып қалады. Көбіне әйел адамдарда жездеседі. Егер сезім Эго деңгейіне көтерілсе, басқалардың объективті бағалауына түседі.</p>
<p>Интровертті иррационалды типі. Талқылауға көп салынбайтын. Рационалді көзқараспен қарағанда күнделікті өмірде пайдасыз.</p>	<p>Интровертті сензитивті (сезгіш) тип</p>	<p>Сезімнің интенсивті субъективтілігіне қарай бағытталады (объект пен сезімнің арасындағы тепе-теңдік бұзылды). Адам мифологиялық әлемде шыр айналады. Жойылған интуиция объект туралы ойлаудың истерикалық формасына шығады.</p>
	<p>Интровертті интуитивті тип</p>	<p>Ойлаудың артқы жағында болып жатқан құбылыстарды анық қабылдайды. Объект пен өзі арасындағы жаңа мүмкіндіктерді байланыссыз ашады. Мистикалық-қиялдаушылардың, архетиптердің қолында болады.</p>

Х. ЖЕКЕ АДАМДАР АРАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

10.1. Адам түсінігінің биологиялық сипаттамалары.

10.2. Жеке адамдар арасындағы қабілеттілік ерекшеліктер

10.3. Интегралды даралықтың құрылымындағы әдіс-тәсілдердің көрсеткіштері.

10.4. Адам қатынасы және мамандыққа кәсіби қызығушылықтар

10.1. Адам түсінігінің биологиялық сипаттамалары

Қазіргі заман ғылымында адам біріншіден, биологиялық түрдің өкілі ретінде, екіншіден, қоғам мүшесі, үшіншіден, адамның пәндік қызметі зерттеледі, төртіншіден нақты адамның даму заңдылықтары зерттеледі.

Адамды биологиялық түр ретінде бағытты түрде зерттеу Карл Линнейдің еңбектерінен басталады, ол адамды приматтар отрядындағы *Homo sapiens* жеке түрі ретінде бөліп көрсетеді. Осылайша алғашғы рет адамның тірі табиғаттағы орны анықталды. Бірақ бұл адамға деген қызығушылық бұған дейін болмады деген сөз емес. Адамды ғылыми тұрғыдан тану натурфилософиядан, тіршіліктанудан және медицинадан бастау алады. Алайда бұл зерттеулердің аясы тар, жүйелілігі жеткіліксіз, бастысы қарама-қарсы сипатта, мұнда адам көбенсе тірі табиғатқа қарсы қойылған. К.Линней адамды тірі табиғаттың элементі ретінде қарастыруды ұсынды. Бұл адам зерттеудегі оң бетбұрыс болды.

Ерекше биологиялық түр ретінде адам туралы арнайы ғылым - антропология деп аталады. Қазіргі антропологияның құрылым үш негізгі бөлімнен:

адам морфологиясы (физикалық типтің жеке өзгергіштігін, жас ерекшелігін -- шала кезден кәрілікке дейін, жыныстық диморфизмді қоса, өмір мен қызметтің өзгеруіне қарай адамның физикалық дамуының өзгеруін зерттейді),

антропогенез жайлы зерттеу (ширек кезеңде адамның жақын аталары мен адам табиғатының өзгеруі), ол приматтарды тану,

нәсілтану адамның эволюциялық анатомиясы және палеоантропологиядан (адамның қалдық түрлерін зерттейтін) тұрады.

Адамды биологиялық түр ретінде антропологиядан басқа, онымен байланысты ғылымдар да зерттейді. Мысалы, адамның физикалық типін оның жалпы соматикалық ұйымы ретінде адам анатомиясы және физиологиясы, биофизика және биохимия, психофизиология, нейропсихология секілді нақты ғылымдар зерттейді. Осы қатарда ерекше орын алатын медицинаға көптеген тараулар енеді.

Адамның пайда болуы және дамуы жайлы антропогенез ілімі Жер бетіндегі биологиялық эволюцияны зерттейтін ғылымдармен де байланысты, өйткені адам табиғатын жануарлар әлемінің жалпы және тізбекті даму процессінен тыс түсіну мүмкін емес. Бұл ғылымдар тобына палеонтология, эмбриология, сондай-ақ салыстырмалы физиология және салыстырмалы биохимия жатады.

Антропогенез жайлы ілімнің дамуына жеке пәндердің әсер етуін атап кеткен жөн. Бұған алдымен жоғарғы нерв қызметінің физиологиясын жатқызамыз. Жоғарғы нерв қызметінің физиологиясының генетикалық проблемаларына аса қызыға қараған И.П.Павловтың арқасында салыстырмалы физиологияның антропоидтардың жоғарғы нерв қызметінің физиологиясы жеке бөлім болып қалыптасты.

Биологиялық түр ретінде адам дамуын түсінуде зоопсихология мен адамның жалпы психологиясын біріктіре қарастыратын салыстырмалы психология маңызды рөл атқарады. Зоопсихологияда приматтарды эксперименталды түрде зерттеу бойынша В.Келер және Н.Н. Ладыгина-Котс еңбектері бар. Зоопсихология саласындағы жетістіктер арқасында адамның көптеген мінез-құлық механизмдері мен оның психикалық даму заңдылықтары белгілі болды.

Антропогенез ғылымымен тікелей түйіспейтін ғылымдар да бар, бірақ олар оның дамуында маңызды рөл атқарады. Оларға генетика және археология жатады. Тілдің пайда болуын, оның дыбыстық құралдарын және басқару механизмдерін зерттейтін палеолингвистиканың орны бөлек. Тілдің пайда болуы социогенездің орталық кездеріне, ал сөйлеудің пайда болуы -

антропогенездің орталық кезіне жатады, өйткені, бөліп сөйлеу адамды жануарлардан ерекшелейтін басты белгі.

Социогенездің проблемалары жайлы сөз қозғауымызға орай, антропогенез проблемаларымен тығыз байланысты қоғамдық ғылымдарды айту қажет. Оларға адам қоғамының дамуын және алғашқы қауым мәдениетінің тарихын зерттейтін палеосоциологияны жатқызуға болады.

Осылайша биологиялық түрдің өкілі ретінде адам көптеген ғылымдардың зерттеу объектісі болып табылады, соның ішінде психологияның да. 1.7 суретте Б.Г.Ананьевтің *Homo sapiens* жайлы ғылымның негізгі проблемалары классификациясы көрсетілген. Дербес биологиялық түр ретінде адамның пайда болуы мен дамуын зерттейтін ғылымдардың ішінде орталық орынға антропология ие болады. Адам дамуына орай қазіргі заман антропологиясы туралы жасаған қортындыны былайша келтіруге болады: биологиялық дамудың белгісіз бір кезеңінде адам жануарлар әлемінен бөлініп шықты (антропогенез бен социогенездің шекаралас кезеңі) және адам эволюциясында биологиялық дағдылы және табиғи ортаға аса бейімделген түрлердің өмір сүруіне негізделген табиғи тандау қызметі тоқтап қалды.

Қабілеттер жалпы, арнайы, практикалық деп үш түрге бөлінеді. Қабілеттілік табиғи нышанмен байланысты болғанмен, негізінде еңбектің қажырлы іс-әрекеттің нәтижесінде қалыптасады. Адам неғұрлым талантты, дарынды болған сайын, өз еңбегі мен шығармашылық шеберлігі үстеп, бар күш жігеімен еңбек етеді. Көбінде балалық шақта байқалаты, табиғи нышандардың ойдағыдай қиысып келуінен туындайтын қабілеттің жоғары түрі дарындылық деп аталады. Қабілеттілік деп адамның білімді, ептілік, дағдыны біршама жеңіл меңгеруіне және қандайда бір іс-әрекетпен ойдағыдай айналысуына көмектесетін психикалық қасиеттерді айтамыз. Қабілеттілік жалпы және арнаулы қабілеттілік болып бөлінеді. Жалпы қабілеті күшті адам қызметтің әр түрімен де ойдағыдай айналыса береді. Арнаулы қабілеттілік адамның қызметтің белгілі бір түрімен табысты түрде айналысуына мүмкіндік береді.

И.П.Павловтың нерв жүйесінің типтері туралы ілімі қабілеттердің физиологиялық негізін түсінуде де үлкен орын

алады. Ми қабығында жасалатын уақытша байланыстар жүйесінің пайда болу жылдамдығы мен беріктігі қозу, тежелу процестерімен күші мен тепе-теңдігіне, қозғалғыштығына байланысты болатындығы, ал адамның іс-әрекетінің белгілі бір түрін нәтижелі етіп орындауда осылардың елеулі роль атқаратындығы күнбе күнгі тәжірибиеде жақсы байқалып жүр. Адам қабілетінің әр қилы болып келуі сигнал жүйелерінің ерекшеліктеріне де байланысты. Нерв әрекетінің жеке көріністерінде сигнал жүйелерінің бір-бірінен басым келуі И.П.Павлов адамға тән нерв қызметінің үш типі болады деп тұжырымдады. И.П. Павлов сигнал жүйелерінің типтік ерекшеліктері психикалық әрекеттің кез-келген түрінен байқалады және олар өмірде бір-біріне ауысып, өзгеріп отырады. Осы типтердің кез-келгенінің негізінде қабілетті жан-жақты дамытып отыруға болады деді.

Қабілет негізінен екіге бөлінеді. Адамның ақыл-ой өзгешеліктерінің жеке қасиеттерін көрсететін кез-келген адамнан табылатын қабілет бұл жалпы қабілет деп аталады. Іс-әрекет адам қабілетін ұдай дамыта бермейді. Оның себебі қабілет пен іс-әрекет арасында белгілі сәйкестіктің болмауы. Бұл сәйкессіздіктің мәні: әрқандай қабілет өзінде қалаған іс-әрекет мүмкіндіктерін қамтуынан қай бір жағынан нақты орындалып жатқан іске қарағанда ауқымды да кең мағыналы. Екінші жағынан, нақты іс-әрекет өзіне қатысты қабілеттен кеңірек болып, басқа да қабілеттерді қажетсіну мүмкін.

«Қабілет» түсінігінің бүгінгі ғылым қабылдап отырған үш негізгі көрсеткішін (Б.М. Теплов) атайық:

1. Қабілет- бір адамды екіншісінен ажырататын дара психологиялық ерекшелік.
2. Қабілет- барша тұлғаға тән болған ортақ сапа емес, кей адамға ғана орындауға жарайтын өзара ептілік.
3. Қабілет- нақты адамға топталған білім, ептілік және дағдылардан оқшау, қажет әрекетті игеру желісінде ғана көрінеді.

Дифференциалды психологияда айырмашылықтың ең ерекше көрінісі қабілет деп есептеледі. Сол себептен қабілет мәселесі жан-жақты зерттелуде

10.2. Интегралды даралықтың құрылымындағы әдіс-тәсілдердің көрсеткіштері

Интегралды даралықтың жүйелі зерттеулерінде статистикалық әдістер қолданылады. Оның көмегімен көлденең көріністің ықпалын және негізгі шарттың ықпалын ажыратуға болады, сонымен қатар гипотезалардың "сыртқы" немесе "ішкі" детерминацияларының специфика мен дәрежелер арасындағы байланыстарды тексереді және даралыққа өту кезіндегі жастық кезеңдерінің айырмашылықтарын айқындайды.

Интегралды даралықтың мінездемесіндегі әдістер линиядағы (көрсеткіш-тің бірдеңгейліктің байланыстарының) және линиядағы емес байланыстарын анықтау үшін қолданылады. Линиялық байланыстар корреляциялық анализдердің көмегімен анықталады;

1) Бірдеңгейліктің көрсеткіштерін немесе даралықтың дербес деңгей-лерінің байланыстарын көрсету

2) Екі көрсеткіш арасына байланыс орнату немесе сол таңдамалар, болмаса түрлі таңдамалар негізінде. Бұл ретте мынаны анықтауға болады, көрсеткіштердің аумақталуы басқа көрсеткіштің аумақталуына коментеседі немесе басқа көрсеткіштің кемуіне келтіреді.

Толығырақ корреляцияның еселіктеріне тоқтала кетейік.

Корреляцияның еселігі +1 болғаннан бастап теңселеді, бұл толық салмақты корреляцияге сәйкеседі, ал егер - 1 болса, толық теріс корреляциялық еселікті көрсетеді.

Осы еселік 0 тең болған жағдайда, деректердің екі қатарында да корреляция жоқ болғаны. Брауэ-Пирсонның (r) корреляциясінің еселігі - бұл параметрлік көрсеткіш, екі өлшем нәтижесінің орта және стандартты ауып кетулерін салыстырады.

Спирменнің (r) дәрежесі корреляциясінің еселігі - бұл параметрлік емес көрсеткіш, соның көмегімен сәйкес көлемді, екі қатарлы өлшемдегі рангтердің байланыстарын анықтау. Корреляцияның еселігінің мәнді болуы-анализдерден алынған деректердің толық болуына байланысты болады. Оны баспалдақтық мағыналардың кестесінен байқауға болады, r немесе r^2 мағыналық көрсеткіші 0,05. Сонымен корреляциялық анализдің көмегімен мына нәрсені анықтауға болады, бір

көрсеткіштік деңгейдің аумағын біле тұрып, басқа көрсеткіштің мәнін анықтауға көмектеседі. Даралықтың индивидуалды зерттеулерінде көрсеткіштердің бірқалыпты деңгейін анықтау үшін -факторлық анализдер қолданылады.

Факторлық анализ туралы маңызды ойлар ағылшын психологі және антрополог Ф.Гальтонның еңбектерінде кездеседі. Бірақ, факторлық анализдің негізін салушы Ч.Спирмен болып табылады. Факторлық анализдің негізгі мақсаттарына мыналар жатады:

- 1) аумақтың санының кем болуының себебі және алынған мәліметтердің жалпы болуы;
- 2) топтау, құрылымдау және мәліметтерді визуалды-компакттілеу;
- 3) мүмкін емес жағдайда қарастырылғандарды орташа бағалау жүргізу немесе нақты өлшеудің қиындықтары;
- 4) нақтылық сатысындағы теорияда қолданылып отырған мәліметтердің бағалануы;

Факторлық анализдің классикалық моделінің формальді - математикалық принциптерінің ең маңыздысы-постулат болып саналады, яғни ол психологиялық мінездемелердің (қарастырып отырған өзгерістердің) көмегімен белгілі - бір объект бағаланады. Бұл тәуелділіктің көлемі тек корреляцияның еселігімен анықталады.

Екінші бір тұжырымдама бойынша, қарастырып отырған өзгерістер былайша көрсетілуі мүмкін, латенттік өзгерістердің линиялық комбинациясы немесе факторлардыкі ретінде. Осы факторлардың бірнеше өзгермелілерге жалпы болып саналады, ал өзгелері тек спецификалық кейіппен бір өзгермеліге тән болып келеді. Жалпы факторлар сол немесе басқа белгіге әр түрлі әсер етуі мүмкін. Жалпы факторлардың көлемі ол белгіге қаншалықты әсер еткендігінен айқындалады, яғни бұл фактордың қысымы болып табылады. Латенттік факторлардың негізгі әрекеті болып барлық корреляция, яғни қарастырып отырған өзгермелілер.

Факторлық анализдің маңызды кезеңдері:

- 1) Эмпирикалық мәліметтер жиынтығы немесе корреляциялық матрицалардың дайындығы
- 2) Бірінші реттік (ортогональді) факторларды іріктеу

3) Факторлық құрылымның айналымы және факторлық анализдердің мазмұнды интерпретациялық қорытындылары. Соларға толығымен тоқталып өтсек:

Эмпиризмдік мәліметтердің жиынтығы психологиялық жұмыстармен қоса жоспарларда ылғи өлшемдік процедуралар қолданылған, жұмыс барысында сыналушы өлшеніп отырған объектіні сынаушының көрсетіп отырған бірнеше мінездемелері арқылы бағалайды. Сынаушы сыналушыға зерттелініп отырған объекті туралы түрлі мінездемелер көрсетуі керек. Терстоунның артынан көпшілік авторлардың ойынша, бір фактоға негізінен, кемінде 3 өзгермелі болуы керек.

1) Бұл кезеңнің формальді қорытындысына-алмастыру матрицасын алу және соның негізінде -корреляциялық матрица. Алмастыру матрицасы-бұл кесте, бұған қорытындылармен өлшемдер кіреді. Матрицаның бағандарында-өзгермелілердің бағалары, ал матрицаның жолында-өзгермелілердің әр түрлі бақылау жұмыстары тіркеледі. Корреляциялық матрица негізінен Пирсонның корреляциясының линиялық еселігімен анықталады.

2) Факторлық анализдің келесі маңызды кезеңі-бірінші реттік (ортогональді) факторларды іріктеу. Дәл қазіргі уақытта бұл толығымен компьютерленген процедура, бұны барлық қазіргі статистикалық бағдарламалардан табуға болады. Олардың ішінде келесі бір корреляциялық матрицаның әдістері қолданылады: басты факторлардың әдісі, квадраттардың әдісі, шынайылықтың жоғарғы деңгейінің әдістері, альфа-факторлық анализдер, образдық факторизация;

Компьютерлік есептеулерден кейін, ең қиын кезең-факторлардың ең төмен көрсеткіштерін анықтау басталады. Компьютерлік бағдарлама экранға кестені шығарады, ода әрбір фактордың ең маңызды көрсеткіші ретінде-оның аумағы саналады, факторлар осы кестеде аумақтың айырмасына байланысты орналасады. Корреляциялық матрицада ең төменгі көрсеткіштерге ие факторлар ешқандай маңызы жоқ болады. Таблицалық анализдің аумағынан да кестенің динамикалық аумағын анықтауға болады.

3) Факторлық құрылымның айналымы және факторлық анализдердің мазмұнды интерпретациялық қорытындылары.

Терстоунның айтуынша, бұл кезде сынаушының мақсаты: "қарапайым құрылымды" табу немесе өзгермелердің көп санын, аз факторлардың есебінен түсіндіру.

Көптеген компьютерлік бағдарламаларда бірнеше айналымдардың әдісі көрсетілген. Маңыздыларына тоқталып өтсек. Айналымдар әдісінің 2 классын бөліп қарастыруға болады: ортогональдық айналым әдісі, айналым кезінде факторлар арасындағы бұрыш тік боп қалады, бұл жерде қиықбұрыштық айналымда қолданылады. Бұл әдіс факторлық шешімдердің жұмыстарын жеңілдетуге көмектеседі.

Факторларды интерпретациялау барысында және олардың өзгермелілерді зерттеу кезінде табылған сәйкестіктермен тексеру қажет, яғни психологияның басқа салаларымен теоретикалық негізде факторлық шешім табу керек. (Д. Лоули, А. Максвелл 1967ж). Факторлық анализдердің ең маңызды талаптарының бірі-интегралдық зерттеулерде факторлық ауқымның яғни бірдей көрсеткіштердің әр түрлі факторлардан айырмашылықтары болуы керек. Қарапайым ортогональдық құрылымда да, барлық факторларға, біреуінен басқа, әрбіо көрсеткіштің факторлық ауқымы тең болуы қажет.

Алайда олардың ауқымы мен мағынасы немесе белгілері бір-бірінен айырмашылықтары көп болуы қажет. Егер ол әр түрлі дәрежедегі байланыстарды білдіретін болса, осы шарттар факторлық анализде да қолданылуы тиіс. Осыдан ары қарай айырмашылықта пайда болады. Қарапайым құрылымда айналымды пайдаланатын болса, ал әр түрлі дәрежедегі байланыстары зерттеуде айналымды қолдануға болмайды, өйткені ол қорытындыға әсер етуі мүмкін.

Интегралды даралықты зерттеудің барысында қисықсызықты тәуелділік анықталған, бұл таксономия әдісі арқылы анықталған. Әдістің негізгі мақсаты, әрбір сыналушыға көп бөлікті кеңістік беріледі де, оның темпераменті мен жүйке жүйесінің көрсеткіштерін тексеруге негіздеген (екі сатылық интегралдық даралық). Сыналушылар осы кеңістікте бірнеше қосылмайтын гиперсфераларға бөлінеді де, олардың әрқайсысының бір маңызды дербестік системаны, яғни-типті көрсететіні белгілі болған. (В. С. Мерлин, 1986)

Таксономия әдісін қолдана отырып, Р.И.Алмагулов (1971) және В.М.Русанов (1979) мынаны анықтады, үдеріс барысындағы қозғалыстың мол және аз қозғалыстың бар сыналушының 2 түрлі таксон бөліп шығаратыны анықталған. Психологиялық қорытындылардың нәтижесінде, координат жүйесінде, мысалы (эмоционалдық қозушылық), бұлар корреляцияға әсер етпейді, бірақ таксонның құрамына кіреді. Темперамент пен жүйке жүйесінің байланысында барлық көрсетілген жағдайларда, линиялық емес мінездеме берілген.

Бұл тәуелділіктің маңызы, дискриминанттық анализдермен де сәйкес келуі. Бұл компенсаторлық байланыстар темпераментпен және де жүйке жүйесімен де байланысы бар, бірақ бірінші басқасына байланысын анықтау қиынырақ. Сонымен, интегралдық даралықта қолданылатын деректердің анализінің статистикалық мәліметтері бойынша, даралықтың құрылымында әр түрлі интеграцияның сатыларын бөліп көрсетіледі:

1) басқа бірнеше дәрежелерге қарағанда, тіксызықты корреляцияда, қандай да бір дәрежедегі интегралдық интегралдық даралықтың линиялық тәуелділігін көрсетеді;

2) дискриминантада байқалатын бір дәрежедегі байланыстың арасындағы линиялық тәуелділік;

3) таксондардағы байқалатын-темперамент пен жүйке жүйесінің байланыстарының нәтижесінде линиялық емес тәуелділік байқалады.

Сонымен қатар, интегралдық даралықтың құрылымына линиялық және линиялық емес байланыстардың нәтижесінде, ішкі және дәреже аралық байланыстар бар екенін және даралықтың мынадай қасиеттерін бөліп қарастыруға болады: гомоморфтылығы, икемділігі, тұрақтылығы және интегралды даралықтың "жоғарғы" және "төмен" сатылары бар екенін айтып кету керек.

10.3. Адам қатынасы және мамандыққа кәсіби қызығушылықтар

Барлық адаммен өмірдің арасындағы белсенді қарым-қатынасты 2 түрге бөліп қарастыруға болады;

1. Субъектімен қарым қатынасы

2. Объектімен қарым қатынасы

Субъектілердің объектіден айырмашылығы, олардың кері байланыс орнату алуында. Ал заттармен қарым қатынас жасау өмірде шығармашылық деңгейге жетуге, мамандық таңдауды қабыптастыруға көмектеседі.

Мамандық таңдау адам психологиясына, еңбек саласына қатысты болғандықтан, біз бұл тақырыпқа дифференциалды психология пәнінде қысқаша тоқталып кетеміз.

Еңбек психологиясы - дифференциалды психология саласының қолданысқа енген бір бөлігі болғандықтан, психологиялық білімді қолдана отырып нақты мамандық иесі болуына көмектеседі. Адамның мамандыққа сай келуі континуум түрінде қарастырылады және бізге болашақта қай мамандықтың қаншалықты қажет, қажетсіздігін анықтауға мүмкіндік береді.

Еңбек психологиясында бір біріне қарама қарсы 2 тенденция қарастырылуда.

Біріншісі- адамды мамандыққа сай таңдау,

Екіншісі- адамға сай мамандық таңдау. Бұл арқылы адам өзінің индивидуалды мінезіне сай, өзінің ұнатқан немесе армандаған мамандығы бойынша жұмыс жасай алады.

Адамның мамандық таңдаудағы жақсы қасиеттеріне тоқталайық.

1. Индивидуалды-типологиялық қасиеті (күш, ширақтық, жүйке жүйесінің динамикалылығы және тұрақсыздығы.)

2. Сенсорлы және перцептивті қасиеті. Бұл қасиет сезім анализаторлары арасындағы ең жоғарғы деңгейде.

3. Психомоторикалық қасиеттер бірі - ойлау және елестету.

Шет елде 30 мыңнан астам мамандық бар, бірақ оны 9 топқа бөліп қарастырамыз.

1. Жетекшілік, басқару, ғылыми жұмыс, ерікті мамандықтар.

2. Канторалық және тауарлық қызметкерлер жұмысы.

3. Қызмет көрсету аясындағы жұмыстар.

4. Ауыл шаруашылық, орман шаруашылықтағы т.с.с жұмыстар.

5. Техникалық үрдістерге сай мамандықтар.

6. Механикалық заттарды өңдеу жұмыстары.

7. Қолөнер мамандықтары.

8. Құрылыс мамандықтары.

9. Аралас мамандықтар т.б.

Мамандық ер мен әйел арасында үлкен орынға ие. Әйел адам үшін ең бастысы басқа адамдармен жақсы қарым қатынасқа түсу. Жалғыздық әйел адам үшін бақытсыздық, ал кәсіптегі сәтсіздіктер барлық кезде көңіл күйін бұза бермейді. Ал ер адам үшін керісінше, жетістікке жетумен өлшенеді және отбасы мен жеке өмірі кейінгі орында.

Кәсіби қызығушылықтар

1	Материалдарды өңдеуге бейімділік
2	Іскерлік қарым қатынасқа бейімділік
3	Шығармашылық емес еңбекке бейімділік
4	Адамдарды адамгершілікке үйретуге бейімділік
5	Өзінің беделіне көңіл бөлуге бейімділік
6	Өзінің қарым қатынасын дамытуға бейімділік
7	Ғылыми техникалық қызметке бейімділік
8	Абстракты ойлау және шығармашылыққа бейімділік
9	Техниканы және механизм басқаруға бейімділік
10	Жақсы табыс беретін өнімдерді шығаруға бейімділік

Семинар-практикалық сабақтардың тақырыптары мен оның мазмұны

№	Сабақ тақырыбының аттары	Тақырып мазмұны
1	<p>Дифференциалды психология пәні, оның даму кезеңдері</p> <p>Дифференциалды психология пәніне жалпы түсінік</p> <p>Жеке адамдар арасындағы ерекшеліктер және топтар арасындағы айырмашылықтар.</p>	<p>Дифференциалды психологияның даму кезеңдері</p> <p>Дифференциалды психологиялық зерттеулер, тапсырмалар мен нормалар</p> <p>Америкалық психологтар Г.Олпорт және Г.Одберттің жеке ерекшеліктердің анықтау принциптерінің негізі.</p>
2	<p>Дифференциалды психологияның зерттеу әдістері</p> <p>Дифференциалды психологияның зерттеу бағыттары мен әдістері.</p> <p>Дифференциалды психология әдістерінің классификациясы</p> <p>Психологиялық ерекшелік барлық жеке адамда бар, ол әртүрлі болып кездеседі деген тұжырымды ұсынған ғалымдар.</p>	<p>Дифференциалды психологияның зерттеу бағытының ерекшелігі.</p> <p>Дифференциалды психология басқа психология ғылымының салаларынан өзгешелігі.</p> <p>Ф. Гальтон және А. Бине дифференциалды психологияның дамуына қосқан үлестері.</p>
3	<p>Жеке адамның психологиялық ерекшеліктерінің генетикалық және биохимиялық негіздері</p> <p>Дифференциалды психологиядағы жеке адам ерекшелігі</p>	<p>Жеке адам мәселесін қарастыратын зерттеулер</p> <p>Дифференциалды психологиядағы тұлға ұғымының құрылымы</p> <p>Дифференциалды психологиядағы индивидуалдылық қасиеттер мәселесі</p>
4	<p>Жеке айырмашылықтардың психофизиологиялық негізі мен бүгінгі күйі.</p> <p>Дифференциалды психологияның даму тарихындағы ғалымдардың қосқан үлестері</p>	<p>Дифференциалды психофизиология және оның зерттеу міндеттері</p> <p>Жеке ерекшеліктердің қалыптасуына тұқым қуалаушылықтың психофизиологиялық әсері.</p> <p>Жүйке жүйесі және психофизиологиялық ерекшеліктердің дифференциалды психологияда алатын орны.</p>

№	Сабақ тақырыбының аттары	Тақырып мазмұны
5	Дифференциалды психологиядағы тұқым қуалаушылық факторлары мен өзгешеліктері Дифференциалды психологиядағы тұқым қуалаушылық факторлары Отандық психологиядағы жүйелік жанасудың қалыптасу кезеңдері	Жеке ерекшеліктердің қалыптасуына тұқым қуалаушылықтың әсерін зерттеу мәселесі. Қыздар мен ер балалардың жастық кезеңдерінде тұқым қуалаушылықтың алатын орны. Адамның даралық теориясының жүйелілігі мен психофизиологиялық өзгешеліктері
6	Дифференциалды психологиядағы өзіндік даралықтың стилдік ерекшеліктері Психологиядағы өзіндік даралықтың құрылымы	Психологиядағы өмірлік стиль түсінігі Отандық психологиядағы өзіндік дара стиль мен оның түрлері 6.4. Психологиялық жеңіп шығу түсінігі және оның әдістері
7	Жеке адамдар арасындағы қабілет ерекшелігінің айырмашылығы. Жеке адам бойындағы қабілеттің ерекшелік түсінігі	Өзіндік (даралық) құрылымдағы қабілеттер Зиятты қабілетті зерттеу Дарындылық пен кемеңгерлік (данышпандық) түсінігі
8	Тұлға құрылымындағы мінез психологиясы Тұлға құрылымындағы мінездің алатын орны А.Ф.Лазурский мен Мак-Вильямстың мінез	Г.Хейманса мен Р.Ле Сеннаның мінез типологиясы Мінездің клиникалық-экзистенциалдық типологиясы
9	Тұлғаның темпераменттік қасиеттерінің ерекшеліктері мен типтері Тұлға қасиеттерін байқауға типологиялық жол табу және топтастыру	Темпераменттің психикалық мінеземелері. Тұлғалық қасиеттің клиникалық-экзистенциалдық типологиясы
10	Жеке адамдар арасындағы психологиялық қасиеттің биологиялық негіздері Адам түсінігінің биологиялық сипаттамалары.	Жеке адамдар арасындағы қабілеттік ерекшеліктер Интегралды даралықтың құрылымындағы әдіс-тәсілдердің көрсеткіштері. Адам қатынасы және мамандыққа кәсіби қызығушылықтар

Семинар сабақтардың жоспары

Сабақ 1 «Жеке адамдар арасындағы ерекшеліктер және топтар арасындағы айырмашылықтар».

Семинар сабақта қарастырылатын сұрақтар тізімі:

1. Америкалық психологтар Г.Олпорт және Г.Одберттің жеке ерекшеліктердің анықтау принципінің негізі.

Әдебиеттер: Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении. М.: апрель Пресс, Изд-во «ЭКМО Пресс», 2001. -752 бет.

2. Мектеп оқушыларының үлгерімдік ерекшелігін ескеру негізінде мән берілетін жағдайлар тізімін 1 кестеге толтырыңыз.

1 Кесте.

Үздік оқушы	
Үлгерімі төмен оқушы	

Сабақ 2 «Дифференциалды психологияның зерттеу бағытының ерекшелігі».

Семинар сабақта қарастырылатын сұрақтар тізімі:

1. Дифференциалды психологияның басқа психология ғылымының салаларынан өзгешелігін көрсететін ерекшеліктерін ата?

2. Ф. Гальтон және А. Бине дифференциалды психологияның дамуына қосқан үлестерін ата?

3. Психологиялық ерекшелік барлық жеке адамда бар, ол әртүрлі болып кездеседі деген тұжырымды ұсынған ғалым және оның басқа да еңбектерін ата?

1. Жеке және психологиялық типтердің элементтік қасиеттерін ата?

2. Дифференциалды психология пәнінің зерттеу әдістерінің жалпы психология пәнінің зерттеу әдістерінен айырмашылығын 2 кестеге толтырыңыз.

Жалпы психологияның зерттеу әдістері және ерекшеліктері.	Дифференциалды психология пәнінің зерттеу әдістері және ерекшеліктері.

Әдебиеттер тізімі:

1. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении. М.: апрель Пресс, Изд-во «ЭКСМО Пресс», 2001.

2. Психология индивидуальных различий. Тексты // Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова.

Сабақ 3 «Дифференциалды психологияның даму тарихы мен бүгінгі жағдайы».

Семинар сабақта қарастырылатын сұрақтар тізімі:

1. XIX ғ. Аяғында дифференциалды психологияның дамуына үлес қосқан ғалымдар және олардың еңбектері. Тапсырманы жазбаша түрде орындаңыз.

2. Идеографикалық анализдің құрамына кіретін психологиялық ерекшеліктерді атаңыз?

3. Қазіргі дифференциалды психологияның зерттеу бағының негізгі көзі бұл...?

4. Концептуалдылық, семантикалық ұқсатық, факторлы-аналитикалық жүйелерді анықтау және қолдану ерекшелігін көрсетіңіз?

Әдебиеттер тізімі:

1. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении. М.: апрель Пресс, Изд-во «ЭКСМО Пресс», 2001.

2. Дифференциальная психология. Юнита 1 «Индивидуальные различия и структура психологических свойств». Авт. Ю.В. Алексанрова.

Сабақ 4 «Жүйке жүйесі және психофизиологиялық ерекшеліктердің дифференциалды психологияда алатын орны».

Практикалық сабақта қарастырылатын тақырыптар тізімі

1. Жүйке жүйесінің қызметі: төменгі және жоғарғы жүйке жүйесінің атқаратын қызметі.
2. Мінез-құлықтың өзгеруінде жүйке жүйесінің атқаратын орны.
3. Шартты және шартсыз рефлексдердің қандай факторларға байланысты өзгеріске ұшырайды?
4. Ми бөліктерінің атқаратын қызметтері.
5. Шартты рефлексдердің құрылуына әсер ететін жағдайлар.
6. Жүйке жүйесінің негізгі қасиетінің мазмұнын (В.Д. Небылицин) бойынша 4 кестеге толтырыңыз.

4 Кесте

№	Жүйке жүйесінің қасиетінің аталуы	Мазмұны
1	Динамикасы	
2	Күші	
3	Жылдамдығы	
4	Лабильдігі	

Әдебиеттер тізімі:

1. Небылицын В.Д. Психофизиологическое исследования индивидуальных различий. М.: Наука, 1976.
2. Психология личности. Тексты // Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. М.: МГУ, 1982.

Сабақ 5 «Психологиялық қасиеттің биологиялық негізде көрінуі».

Практикалық сабақта қарастырылатын тақырыптар тізімі

1. Төрт негізгі ер адамдармен әйел адамдардың арасындағы айырмашылық..
2. Жыныстық айырмашылықтың қалыптасуын көрсететін негізгі теориялар.
3. Іс-әрекет схемасы.
4. Идентификация теориясы.
5. Жыныстық жетілудің когнитивті теориясы.

6. Әлеуметтік оқыту теориясы.
7. Жыныстардың рөлдік схемалау теориясы.
8. Жыныстар арасындағы интеллектуалды даму ерекшелігі.
9. Интеллектуалды дамуда нәсілдік ерекшеліктің алатын

орны.

10. Әлеуметтік-экономикалық жағдай және интеллект.

Әдебиеттер тізімі:

1. Егорова М.С. Психология индивидуальных различий. М., 1997.
2. холодная М.А. Когнитивные стили как проявление своеобразия индивидуального интеллекта. Киев, 1990.

Сабақ 6. «Жеке ерекшеліктердің қалыптасуына тұқым қуалаушылықтың әсерін зерттеу мәселесі».

Практикалық сабақта қарастырылатын тақырыптар тізімі.

1. Қыздар мен ер балалардың жастық кезеңдерінде тұқым қуалаушылықтың алатын орны.
2. Сәбилердің жыныстық мінез-құлқының дамуына тұқым қуалаушылықтың әсері.
3. Мінез-құлық генетикасы түсінігі.
4. Психогенетика, зерттеу көзі.
5. Психогенетиканың дифференциалды психологияды алатын орны.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кречмер Э. Строение тела и характер. М., 1995.
2. Егорова М.С. Психология индивидуальных различий. М., 1997.

Сабақ 7. «Темперамент және жеке адам».

Практикалық сабақта қарастырылатын тақырыптар тізімі.

1. Темперамент типологиялары.
2. Темперамент жүйесінің құрылымы.
3. Алғашқы зерттеулердегі темперамент туралы ғалымдардың ойлары.
4. Шет ел және отандық елде темперамент мәселесі.
5. Нерв жүйесінің темперамент ерекшелігімен байанысы.
6. В.Вундттың темперамент типологиясы.

7. О.Гросстың психопатия типологиясы.
8. К.Г.Юнгтың жекелік типологиясы.
9. Өзіндік типтілену жайлы көз-қарастар.
10. Э.Кречмер типологиясы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кречмер Э. Строение тела и характер. М., 1995.
2. Егорова М.С. Психология индивидуальных различий. М., 1997.

8 Сабақ. Қабілеттердің классификациясы және оларды мөлшерлеу мәселесі.

Практикалық сабақта қарастырылатын тақырыптар тізімі.

1. Адам типологиясын құрастыру кезінде қабілеттің алатын орны.
2. Қабілет және нышан.
3. Қабілеттің жоғарғы формасы.
4. Дарындылық мәселесі және туындау себебі.
5. Қабілет мәселесінің дифференциалды психологияда алатын орны.
6. Дифференциалды психологияда жеке адам ерекшеліктері мәселесі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические произведения. В-2х т. М.: Педагогика, 1980.
2. Психология личности. Тексты // Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. М.: МГУ, 1982.

Сабақ 9. Дифференциалды психологиядағы ақыл-ой (интеллект) мәселесі.

Практикалық сабақта қарастырылатын тақырыптар тізімі.

1. Дифференциалды психологиядағы математика – статистикалық әдістері.
2. Интеллект құрылымының ерекшелігі.
3. Адам бойындағы интеллект көрінісінің ерекшелігі.
4. Нерв жүйесінің интеллект құрылымына тигізетін әсері және рөлі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Русалов В.М., Дудин С.М. Темперамент и интеллект: общие и специальные факторы развития. / Психологический журнал. 1995. Т.16.№5.
2. Психология индивидуальных различий Тексты/ под ред. Ю.Б.Гиппенрейтера.

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ БАСҚАРУҒА АРНАЛҒАН МАТЕРИАЛДАР

Студенттердің өзіндік жұмыстарының тақырыптары

№	СӨЖ тақырыптардың аттары және тапсырмаларының мазмұны
1	<p>Жеке ғылымдар негізінде дифференциалды психологияның қалыптасу ерекшелігі.</p> <p>1. Қазіргі кездегі дифференциалды психологияның зерттеу</p> <p>2. Жеке адамдар арасындағы ерекшеліктер және топтар арасындағы айырмашылықтар.</p> <p>3. Америкалық психологтар Г.Олпорт және Г.Одберттің жеке ерекшеліктердің анықтау принципінің негізі.</p>
2	<p>Дифференциалды психологияның зерттеу бағытының ерекшелігі.</p> <p>1. Дифференциалды психологияның басқа психология ғылымының салаларынан өзгешелігін көрсететін ерекшеліктерін ата?</p> <p>2. Ф. Гальтон және А. Бине дифференциалды психологияның дамуына қосқан үлестерін ата?</p> <p>3. Психологиялық ерекшелік барлық жеке адамда бар, ол әртүрлі болып кездеседі деген тұжырымды ұсынған ғалым және оның басқа да еңбектерін ата?</p> <p>4. Жеке және психологиялық типтердің элементтік қасиеттерін ата?</p>
3	<p>Дифференциалды психологияның даму тарихы мен бүгінгі жағдайы».</p> <p>1. XIX ғ. Аяғында дифференциалды психологияның дамуына үлес қосқан ғалымдар және олардың еңбектері. Тапсырманы жазбаша түрде орындаңыз.</p> <p>2. Идеографиялық анализдің құрамына кіретін психологиялық ерекшеліктерді атаңыз?</p> <p>3. Қазіргі дифференциалды психологияның зерттеу бағытының негізгі көзі бұл...?</p> <p>4. Концептуалдылық, семантикалық ұқсатық, факторлы-аналитикалық жүйелерді анықтау және қолдану ерекшелігін көрсетіңіз?</p>
4	<p>Жүйке жүйесі және психофизиологиялық ерекшеліктердің дифференциалды психологияда алатын орны .</p> <p>1. Нерв жүйесінің қызеті: төменгі және жоғарғы жүйке жүйесінің атқаратын қызметі.</p> <p>2. Мінез-құлықтың өзгеруінде жүйке жүйесінің атқаратын орны.</p> <p>3. Шартты және шартсыз рефлексстердің қандай факторларға байланысты өзгеріске ұшырайды.</p> <p>4. Ми бөліктерінің атқаратын қызметтері.</p> <p>5. Шартты рефлексстердің құрылуына әсер ететін жағдайлар.</p>

№	СӨЖ тақырыптардың аттары және тапсырмаларының мазмұны
5	<p>Психологиялық қасиеттің биологиялық негізде көрінуі .</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Төрт негізгі әр адамдармен әйел адамдардың арасындағы айырмашылық. 2. Жыныстық айырмашылықтың қалыптасуын көрсететін негізгі теориялар. 3. Іс-әрекет схемасы. 4. Идентификация теориясы. 5. Жыныстық жетілудің когнитивті теориясы. 6. Әлеуметтік оқыту теориясы. 7. Жыныстардың рөлдік схемалау теориясы. 8. Жыныстар арасындағы интеллектуалды даму ерекшелігі. 9. Интеллектуалды дамуда нәсілдік ерекшеліктің алатын орны. 10. Әлеуметтік-экономикалық жағдай және интеллект.
6	<p>Жеке ерекшеліктердің қалыптасуына тұқым қуалаушылықтың әсерін зерттеу мәселесі .</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Қыздар мен ер балалардың жастық кезеңдерінде тұқым қуалаушылықтың алатын орны. 2. Сәбилердің жыныстық мінез-құлқының дамуына тұқым қуалаушылықтың әсері. 3. Мінез-құлық генетикасы түсінігі. 4. Психогенетика, зерттеу көзі. 5. Психогенетиканың дифференциалды психологияды алатын орны
7	<p>Интеллектуалды даму критерилері.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Интеллектінің психометрикалық теориясы. 2. Интеллектінің когнитивті теориясы. 3. Интеллектінің көпбірлік теориясы.
8	<p>Темперамент және жеке адам .</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Темперамент типологиялары. 2. Темперамент жүйесінің құрылымы. 3. Алғашқы зерттеулердегі темперамент туралы ғалымдардың ойлары. 4. Шет ел және стандарттық елде темперамент мәселесі. 5. Нерв жүйесінің темперамент ерекшелігімен байланысы. 6. В.Вундттың темперамент типологиясы. 7. О.Гросстың психопатия типологиясы. 8. К.Г.Юнгтың жекелік типологиясы. 9. Өзіндік типтілену жайлы көз-қарастар. 10. Э.Кречмер типологиясы.
9	Жеке тұлға типологиялары.
10	Темперамент теориясы, типтері және мазмұны.
11	Жеке және эмоционалды-ерік жігер сфералардың бұзылуы.

№	СӨЖ тақырыптардың аттары және тапсырмаларының мазмұны
12	<p>Қабілеттердің классификациясы және оларды мөлшерлеу мәселесі</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Адам типологиясын құрастыру кезінде қабілеттің алатын орны. 2. Қабілет және нышан. 3. Қабілеттің жоғарғы формасы. 4. Дарындылық мәселесі және туындау себебі. 5. Қабілет мәселесінің дифференциалды психологияда алатын орны. 6. Дифференциалды психологияда жеке адам ерекшеліктері мәселесі.
13	<p>« Дифференциалды психологиядағы ақыл-ой (интеллект) мәселесі.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Дифференциалды психологиядағы математика – статистикалық әдістері. 2. Интеллект құрылымының ерекшелігі. 3. Адам бойындағы интеллект көрінісінің ерекшелігі. 4. Нерв жүйесінің интеллект құрылымына тигізетін әсері және рөлі.
14	<p>«Жекелік қасиеттердің көп факторлы жүйесі».</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Жекеліктің көп факторлы үйесі. 2. Дж. Ройс және А. Пауелл жекеліктің өзара қатынастар туралы жүйелері. 3. «Жекелік профилі» түсінігі. 4. Когнитивті тип жүйесі. 5. Адамның жеке қасиеттер жүйесі. 6. В.И. Слободчиков бойынша жеке адам құрылымдары. 7. Индивид, субъект, жеке адам, жекелік, универсиум түсінігі. 8. Интегралды жекелік теориясы. 9. Жекеліктің құрлымы мен мүмкіндіктері. 10. Леонтьев бойынша жеке адам құрлым жүйесі.
15	<p>«Әлеуметтік және биологиялық жекелік құрылымның ара-қатынасы».</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Әр түрлі психологиялық сферада жекелік ерекшеліктердің өзара қатынасы. 2. Жеке адамның тұрақты және өзгеріске ұшырайтын ерекшеліктері. 3. Даму процесінде жеке ерекшеліктердің айырмашылығы. 4. Жекелік айырмашылықтардың идеографикалық зерттеулері. 5. психологиялық профильдің анализі. 6. Жеке адам даму жүйесі. 7. Даралық туралы түсінік. 8. Идентификация түсінігі. 9. персонализация түсінігі. 10. «Жеке адам рефлексия» түсінігі. 11. Жеке адамның дербестігі туралы түсінігі. 12. Әлеуметтік ортада жеке адамдардың айырмашылығы. 13. Топтар арасындағы айырмашылықтың алатын орны. 14. «Мен» түсінігі және жеке адам жүйесі. 15. Жеке қатынастарды қалыптастыруда адамдардың атақаратын істері.

СТУДЕНТТІҢ ОҚЫТУШЫМЕН ӨЗДІК ЖҰМЫСЫ АЯСЫНДАҒЫ САБАҚТАРЫНЫҢ ЖОСПАРЫ

Студенттердің оқытушы жетекшілігімен жасайтын өзіндік жұмыстардың тақырыптары (СОӨЖ)

№№ п.п.	СОӨЖ тақырыптардың аттары және тапсырмаларының мазмұны
1	Жеке ғылымдар негізінде дифференциалды психологияның қалыптасу ерекшелігі.
2	Қазіргі кездегі дифференциалды психологияның зерттеу міндеттері.
3	Жекелік және психологиялық типтің элементтер негізіндегі ерекшеліктер.
4	Дифференциалды-диагностикалық сұрақтама (ДДО).
5	Ерекшеліктерді анықтау амалы мен мүмкіндіктері: концептуализация, семантикалық ұқсастық, факторлы-аналитикалық анализ.
6	Психологиялық қасиеттердің биологиялық негізінің көрінісі.
7	Интеллектінің психометрикалық теориясы. Интеллектінің когнитивті теориясы. Интеллектінің көпбірлік теориясы.
8	Нәсілдік белгілер, жыныстық және әлеуметтік жағдайлар жеке ерекшеліктер факторы ретінде. Нәсілдердің айырмашылығы, әлеуметтік жағдайы.
9	Ер адамдар мен әйел адамдардың айырмашылығын көрсететін психологиялық өзгешеліктер.
10	Әлеуметтік-экономикалық жағдай және интеллект. Жан-ұя құрлымы мен интеллект.
11	Жекелік ерекшеліктердің қалыптасуына тұқым қуалаушылықтың ролі. Тұқым қуалаушылық фактордың зерттеу әдістері. егіздер әдісі, жан-ұя әдісі, асыранды балалар әдісі.
12	Жеке ерекшеліктердің психофизиологиялық негізі. • нерв жүйесінің қасиеттері және іс-әрекеттің динамикалық параметрлері; • функцияналды күйі; • темперамент; • психофизиологиялық қасиеттердің психологиялық қасиеттермен байланысы.

№№ п.п.	СОӨЖ тақырыптардың аттары және тапсырмаларының мазмұны
13	Темперамент және жеке адам. • темперамент құрлымының қасиеттері; жекеліктің көп факторлы жүйесі.
14	Жекеліктің әлеуметтік және биологиялық құрылымының арақатынасы.
15	Жекелік ерекшелікті зерттейтін идеографикалық әдіс. • психологиялық қасиеттер анализінің профилі; • биографиялық әдіс; • этологиялық зерттеу; жекелікті бағалудың феноменологиялық әдісі.

Студенттердің оқытушы жетекшілігімен жасайтын өзіндік жұмыстары (СОӨЖ)

№ 1 жұмыс тақырыбы «Жеке адам құрылымдары».

Б.Г. Ананьев бойынша жеке адам құрылымдары ол: индивид, субъект, жеке адам, жекелік, универсиум.

Индивид- органикалық қажеттілікті қамтамасыз ететін және сенсомоторлы ұйымдастыратын тіршілік иесі.

Субъект- іс-әрекетті, қарым-қатынасты, танымды, мінез-құлықты ұйымдастырушы тіршілік иесі.

Жеке адам- адамның жоғарғы деңгейде дамыған құрылымы. Жеке адам жүйесі қабілеттер мен мінез-құлық туралы жеке адам жайлы түсініктер.

Жекелік- адамның қайталанбас көрінісі деп түсіндіріледі ол индивид ретінде, субъект ретінде және жеке адам ретінде қайталанбас болып келуі керек.

Универсум- адамның ерекше бейнесі. Универсум адамның нақты шынайылығы: ол тұқымынан қайталанбас болып келетін ерекше шексіз потенциал.

Берілген тапсырма

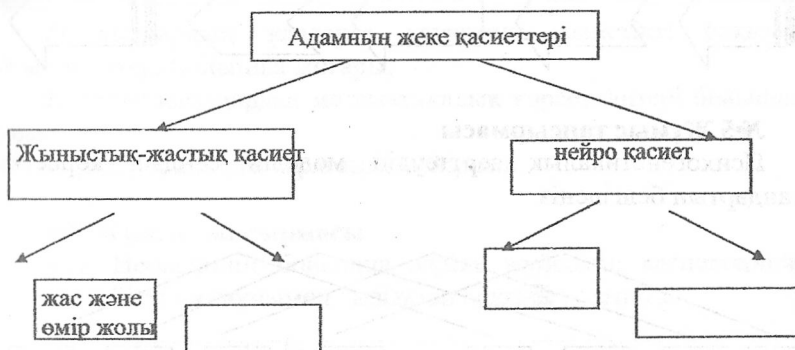
В.И. Слободчиков бойынша жеке адам модулін кестеге ретімен орналастыр, адамның даму сатысы бойынша.

Адам

		Субъект		Универсум
--	--	---------	--	-----------

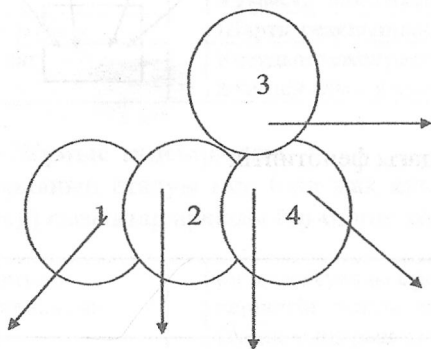
№2 Жұмыс тапсырмасы

Б.Г. Ананьев бойынша адамның жекелік қасиеттерін берілген кестенің бос жерлеріне толтыр.

№3 Жұмыс тапсырмасы

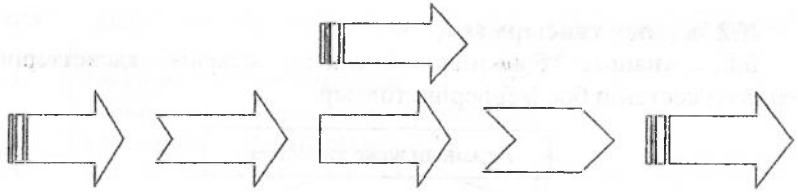
Факторлы анализ нәтижесінің элементтерін жазыңыз.

№4 Жұмыс тапсырмасы

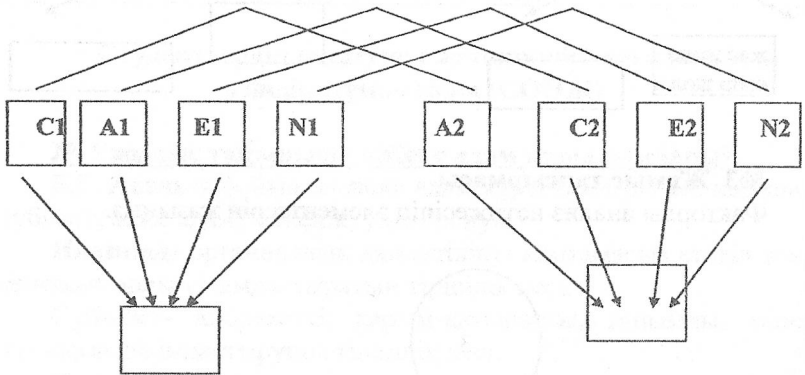
Процедура көмегімен қандай когнетивті стильді диагностикалауға болады?

Мазмұны: эталон ретінде берілген суретті келесі бес суреттің ішінен табыңыз.

№5 Жұмыс тапсырмасы

Психогенетикалық зерттеудің моделін сандық көрсеткішінің стандартын белгілеңіз.

Туыстардың арасындағы фенотиптік

P1

P2

Кореляция

A1 және A2- бұл _____

C1 және C2- бұл _____

E1 және E2- бұл _____

N1 және N2- бұл _____

P1 және P2- бұл _____

№6 Жұмыс тапсырмасы

Келесі эксперименталды көрсеткіштердің дәл емесін көрсетіңіз:

Көп жылдар бой зерттеулердің нәтижесінде әйел адамдар мен ер адамдардың арасында төрт негізгі айырмашылық дәлелденген олар:

- 1) қыздар ұлдарды музыкалық дарындылығы бойынша озады;
- 2) қыздардың ұлдарға қарағанда кеңістікті бақылау мүмкіндіктері бойынша жоғары;
- 3) ұлдар қыздардан математикалық көрсеткіштері бойынша алда;
- 4) ұлдар қыздарға қарағанда мейірімді.

№7 Жұмыс тапсырмасы

В.Д. Небылицин бойынша жүйке жүйесінің қасиеттерінің атауын сәйкес мазмұнымен сызықтар арқылы қосыңыз.

Жүйке жүйесінің қасиеттерінің атауы	Мазмұны
Динамикасы	Нерв процессінің пайда болу және кему жылдамдылығы
Күші	Нерв процессінің шымдамдылығы мен жұмысқа деген икемділігі
Жылдамдылығы	Шарты реакцияның қалыптасу жылдамдығы
Лабильділігі	Қозудың тежелумен және тежелудің қозумен алмасу жылдамдығы

№8 Жұмыс тапсырмасы

Теорияның аталуы мен (сол жақ қатар) оның мазмұнын (оң жақ қатар) сызықтар арқылы бір-біріне қосыңыз.

Интеллектінің психометрикалық теориясы	интеллектуалды сфераны зерттеуде көрінетін нақты интеллектуалды көрсеткіштердің сандарын авторлар қысқартқысы келген интеллект теориясының тобы.
Интеллектінің когнитивті теориясы	үш аспектіні көрсететін интеллект теориясы-ішкі компонентер, мәліметті өңдеумен байланысты, әлеуметтік ортада жаңа жағдайды икемдеп алуға ұмтылушылық.
Интеллектінің көп бірлік теориясы	мәліметтерді өңдеу процессінің жылдамдығын және эффективтілігін анықтайтын интеллект теориясы.

№9 Жұмыс тапсырмасы

Бұл таблицада 1 қатарда темперамент қасиеттері берілген. Ал 2 қатарда И.М. Палей, В.К. Горбачевский теориясын 3 қатарға В.М. Русалов теориясын темперамент қасиеттерінен сызып көрсетіңіз.

Темперамент қасиеттері	И.М.Палей, В.К.Горбачевский	В.М. Русалов
Ұзақ мерзім ішінде сақталып тұрады		
Биологиялық құрылымдармен байланысты, әсіресе нерв жүйесінің қасиетімен		
Адамның энергиялық потенциалымен байланысты		
Онтогенетикалық қасиетке ие		
Ерте кезден байқалады		
Ұзақ уақыт мерзіміне тұрақты		
Бір арнаулы адамға тән ерекшелік		
Тұқым қуалаумен байланысты		
Іс-әрекет нәтижесіне әсер етеді		
Адамда туындайтын қиын жағдайларға байланысты		
Өмір сферасының барлық кезеңінде байқалады		
Организмнің барлық гентикалық қасиетімен байланысты		

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМІН МОНИТОРИНГЛЕУГЕ ЖӘНЕ БАҚЫЛАУҒА АРНАЛҒАН МАТЕРИАЛДАР

Емтиханға дайындалуға арналған сұрақтар

- Индивидуалдылық деңгейлерінің жеке адам әрекетіне әсері;
- Индивидуалды (стиль) туралы түсінік және оның мінез-кұлыққа әсері;
 - Іс-әрекет пен әрекеттің индивидуалды сипаты;
 - Адам индивидуалдылығының генетикалық негізі;
 - Адамның биохимикалық индивидуалдылығының өмір сүру сферасына әсері;
 - Жыныстық деморфизм мәселесі;
 - Адам психикасының дамуындағы жыныстық және жастық срекшеліктер;
 - Жыныстардың арасындағы психологиялық айырмашылықтар;
 - Жоғарғы нерв қызметінің арнайы адамдық типтерге әсері;
 - Индивидуалды-психологиялық дамуды зерттеудегі лангитюдті әдісі.
- Темпераменттің негізгі қасиеттерінің индивидуалдылыққа әсері;
- Конституционалды типтердің мәселесі;
- Қабілеттерді өлшемдеу мәселесі.
- Дифференциалды психологиядағы мінез проблемасы.
- Жыныстар деморфизм мәселесі.
- Аналық-аталық стереотиптер.
- И.П. Павловтың ЖЖ қасиеттері мен типтер туралы.
- В.Н. Русаловтың ЖЖ қасиеттерін зерттеудегі жүйелі-күрлымдық бағыты.
- Адамның сенсорлық-перцептивті жақтары.
- Жүйке жүйесінің компенсаторлық мәселесі..
- Дифференциалды психологияда қабілеттер мәселесі.

- Индивидуалды-психологиялық дамуды зерттеудегі лангитюдты әдісі.
- Мінез құрлымы және психологиялық қызметтері.
- Дифференциалды психологияның зерттеу әдістері.
- Жыныстық деморфизм мәселесі.

Пән бойынша тест сұрақтары

Байқау тест тапсырмалары

<question> Индивидуалды психологияның авторы:

- <variant> А. Адлер
- <variant> К.Г. Юнг
- <variant> З.Фрейд
- <variant> Л.С. Выготский
- <variant> П.Я. Гальперин

<question> Б.Ф. Скиннер:

- <variant> Бихевиоризм мектебінің өкілі
- <variant> Психоанализ мектебінің өкілі
- <variant> Трансактілі талдау мектебінің өкілі
- <variant> НЛБ мектебінің өкілі
- <variant> Экзистенциалды психология мектебінің өкілі

<question> Эрик Эриксонның толық өмірлік циклі концепциясында тұлғаның неше даму кезеңі көрсетілген?

- <variant> 8
- <variant> 9
- <variant> 5
- <variant> 3
- <variant> 2

<question> Тұлғалық конструктар теориясының авторы

- <variant> Д. Келли
- <variant> К. Хорни
- <variant> М. Эриксон
- <variant> Д. Гриндер
- <variant> А. Адлер

<question> Әйелдердегі еркектік архетип, Юнг бойынша

<variant> анимус

<variant> анима

<variant> көлеңке

<variant> Мен бейне

<variant> интеллект

<question> З.Фрейд бойынша тұлғалық дамудың бірінші кезеңі

<variant> Оралды

<variant> Гениталды

<variant> Фалликалық

<variant> Апроксималды

<variant> Онтогенездік

<question> Белгілі стимулдарға автоматты түрде пайда болатын мінез-құлық, Скиннер бойынша

<variant> респондентті

<variant> оперантты

<variant> депрессивті

<variant> рефлексивті

<variant> кинестетикалық

<question> Социализация бұл -

<variant> Тұлғаның қалыптасу үрдісі;

<variant> Тұлғаның бұл өмірге дайындығы;

<variant> Тұлғаның бұл өмірге бейімделгендігі;

<variant> Тұлғалық дамымау;

<variant> Тұлғаның өмірлік заңдарына бағынуы.

<question> Фрейд теориясында тұлға құрылымы келесі үш жүйеден тұрады -

<variant> ид, эго, суперэго

<variant> ид, ұжымдық бейсана, жеке бейсана

<variant> эго, ұжымдық бейсана, жеке бейсана

<variant> ұжымдық бейсана, суперэго, жеке бейсана

<variant> суперэго, бейсана, ұлттық сана

<question> Жеке адамның 16-факторлы сауалнамасы
тестінің авторы:

<variant> Р.Кеттелл;

<variant> Я.Морено;

<variant> Розенцвейг;

<variant> Г. Роршах;

<variant> Л.Термен.

<question> оперантты бекіту теориясының негізгі
қағидаларын қалаған ғалым

<variant> Б.Ф. Скиннер;

<variant> А.Айзенк;

<variant> Личко;

<variant> Ф.Гальтон;

<variant> А.Личко.

<question> Проприум ұғымын еңгізген ғалым –

<variant> Г. Олпорт;

<variant> А.Айзенк;

<variant> Личко;

<variant> Ф.Гальтон;

<variant> А.Личко.

<question> Интеллектті бағалайтын бірінші тестті жасаған
ғалым:

<variant> А. Бине;

<variant> Г. Олпорт;

<variant> А.Айзенк;

<variant> Личко;

<variant> Ф.Гальтон

<question> Психосинтез теориясының авторы

<variant> Р.Ассаджоли;

<variant> Э.Берн;

<variant> Дж.Келли;

<variant> К.Кольберг;

<variant> Э.Эриксон.

<question> Адамға негізделген, ортақтандырылған теорияның авторы

<variant> К.Роджерс;

<variant> А.Маслоу;

<variant> М.Босс;

<variant> Г.Оллпорт;

<variant> Э.Шелдон

<question> Тұлға теориялары неше кластерге бөлінеді?

<variant> 5;

<variant> 7;

<variant> 9;

<variant> 3;

<variant> 11

<question> Тұлғаның конституционалды құрылымдарын негіздеген ғалымдар

<variant> Кээтел, Оллпорт, Фрейд,, Шелдон;

<variant> Меррей, Салливан, Адлер;

<variant> Роджерс, Гольдштейн, Ангъял;

<variant> Фрейд, Адлер, Юнг;

<variant> Фромм, Хорни, Меррей

<question> Факторлық анализ теориясының авторы

<variant> Г.Айзенк;

<variant> А.Маслоу;

<variant> М.Босс;

<variant> Г.Оллпорт;

<variant> Скиннер

<question> Б.Г.Ананьев бойынша адам ұйымдасуының төрт деңгейі ғылыми зерттеулер үшін қызығушылық тудырады. Олардың қатарына:

<variant> индивид, іс-әрекет субъектісі, тұлға, жеке даралық

<variant> индивид, әлеумет, әрекет, нарық

<variant> индивид, әлеумет, тұлға, жеке даралық

<variant> индивид, әрекет, нарық, суперэго

<question> ол белгілі бір әлеуметтік рөл және қоғамда өзін көрсететін жолы. Юнг бойынша

<variant> Персона

<variant> Анима

<variant> Анимус

<variant> Көлеңке

<variant> Бейсана

<question> Адамның пайда болуы және дамуы жайлы ғылым

<variant> Антропогенез

<variant> Социогенез

<variant> Биогенез

<variant> Онтогенез

<variant> Биосоциогенез

<question> Юнг бойынша адам психикасына 3 деңгей кіреді:

<variant> сана, жеке бейсаналық және ұжымдық бейсаналық.

<variant> Ид, эго, суперэго

<variant> Мен, жоғары мен, бейсана

<variant> Ұжымдық сана, ұжымдық бейсана, ид

<variant> Ұжымдық архетип, суперэго, ид

1. Дифференциалды психологияның негізін салушы ғалым бұл:

A) Г. Олпорт

B) Г. Одберт

C) Ф. Гальтон

D) А. Бине

E) Л.С. Выготский

2. Дифференциалды психологияның анықтау міндеті:

A) айырмашылық

B) жеке адам тұлғасы

C) жас ерекшелік

D) әлеуметтік жағдай

E) психикалық процесстер

3. Әдіс дегеніміз ол:

- A) әдістемелердің кең класы;
- B) қорытынды жасау;
- C) интерпретация;
- D) анализ;
- E) психикалық ереже;

4. Тест деген түсінік бұл:

- A) процедура формасы;
- B) пункттер жиынынан тұратын, дұрыс жауапты қамтымайтын әдістеме типі;
- C) стандартталған, белгілі бір уақыт мерзімімен шектелген әдістеме типі;
- D) эмоциялық көңіл күйді анықтауға арналған әдістеме типі;
- E) зерттелушінің мүмкіндігін анықтауға арналған әдістеме типі;

5. Дифференциалды психологияның міндеті:

- A) ойлау процесін анықтау;
- B) ерік-жігерді анықтау;
- C) мінез-құлық ерекшелігін анықтау;
- D) жас ерекшелікті анықтау
- E) әдістемелер жүргізу;

6. Психология ғылымында ең алғаш лабораторияны ашқан ғалым:

- A) Вундт
- B) Г. Олпорт
- C) Г. Одберг
- D) Ф. Гальтон
- E) Рубейнштейн

7. Жеке адамдар арасындағы айырмашылық ғылымда неге байланысты деп есептейді:

- A) тұқым құалаушылықпен;
- B) тәрбиеге;
- C) қоршаған ортаға;
- D) өз ойына;
- E) өзіндік бағалауға;

8. Дифференциалды психологияның зерттеу негізі:

- A) жеке адам ерекшелігін;
- B) жыныстық ерекшелікті;
- C) жас ерекшелікті;
- D) нейрофизиологиялық заңдылықты және психикаға әсерін;
- E) дене бітім ерекшелігін ;

9. Жеке психофизиологиялық теорияның құрылымдық принципінің негізін қалаушы:

- A) Б.М.Теплов
- B) Вундт
- C) Кречмер
- D) Гальтон
- E) И.П. Павлов

10. Жекеліктің психофизиологиялық негізін зерттеу қай мектепте басталды:

- A) Гешталь мектебі
- B) Вюрцбург мектебі
- C) Теплов-Небылицин мектебі
- D) И.П. Павлов мектебі
- E) Когнитивті психология мектебі

11. Нерв жүйесі қасиетінің өзгеріске ұшпау себептері:

- A) қоршаған ортаның жағымды және жағымсыз әсері;
- B) индивидтің өз ойы;

С) шартты және шартсыз рефлексдер;

Д) тәрбие;

Е) ақыл-ой;

12. Нерв жүйесінің динамикасы бұл:

А) нерв жүйесінің жұмыс күші мен шыдамдылығы;

В) қозу мен тежелудің алмасу жылдамдығы;

С) шартты реакцияның пайда болу жылдамдылығы;

Д) нерв жүйесінің пайда болу мен кему жылдамдылығы;

Е) нерв жүйесінің ұзақ уақыт активтілігі;

13. Нерв жүйесінің күші бұл:

А) нерв жүйесінің жұмыс күші мен шыдамдылығы;

В) қозу мен тежелудің алмасу жылдамдығы;

С) шартты реакцияның пайда болу жылдамдылығы;

Д) нерв жүйесінің пайда болу мен кему жылдамдылығы;

Е) нерв жүйесінің ұзақ уақыт активтілігі;

14. Нерв жүйесінің жылдамдылығы бұл:

А) қозу мен тежелудің алмасу жылдамдылығы;

В) нерв жүйесінің жұмыс күші мен шыдамдылығы;

С) шартты реакцияның пайда болу жылдамдылығы;

Д) нерв жүйесінің пайда болу мен кему жылдамдылығы;

Е) нерв жүйесінің ұзақ уақыт активтілігі;

15. Нерв жүйесінің лабильдігі бұл:

А) нерв процестерінің пайда болу мен кему жылдамдылығы;

В) нерв жүйесінің жұмыс күші мен шыдамдылығы;

С) шартты реакцияның пайда болу жылдамдылығы;

Д) қозу мен тежелудің алмасу жылдамдылығы;

Е) нерв жүйесінің ұзақ уақыт активтілігі;

16. «Жоғарғы дәрежелі жүйке қызметі» деген ұғымды ұсынған ғалым:

- A) И.П. Павлов
- B) И.М. Сеченов
- C) Б.М. Теплов
- D) Кречмер
- E) А. Бине

17. Төменгі жүйке жүйесінің қызметі бұл:

- A) сөйлеуді реттеу;
- B) сыртқы дүниені танып білу;
- C) ішкі мүшелер жұмысын реттеу;
- D) мінез-құлықты реттеу;
- E) интеллектіні құру;

18. Рефлекс ұғымы бұл:

- A) қайталау, бейнелеу;
- B) әрекет ету;
- C) қимыл-қозғалыс;
- D) инстинкт;
- E) қорғаныш;

19. И.П. Павлов «шартты рефлексстер» деген терминді қай жылы ұсынды?

- A) 1949 жылы
- B) 1940 жылы
- C) 1903 жылы
- D) 1923 жылы
- E) 1921 жылы

20. Шарты рефлексстердің құрылуы үшін қажет жағдайлар:

- A) адамның денсаулығы, ұйқысының қанық болуы;
- B) адамның сезімі;
- C) мінез-құлқының ерекшелігі;

D) мәдениеттілігі;

E) сөйлеу мәнезі;

21. Имперсивті түсінік дегеніміз бұл?

A) адамда алған туындаған ой;

B) оқиғаны талқылау;

C) ойын толық жеткізу;

D) құпияны сақтау;

E) дамның шығармашылығы;

22. Акцентуация түсінігін енгізген автор:

A) Личко

B) К. Юнг

C) Леонгард

D) Айзенк

E) Стреляу

23. Акцентуация дегеніміз:

A) адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынасының өзгеру ерекшелігі;

B) жеке адамның мінез-құлқының өзгеруі;

C) жеке адамның темпераментінің өзгеруі;

D) қажеттіліктердің өтелуі;

E) сөйлеу ерекшелігі;

24. Сөздің бұзылуының ғылыми аталуы:

A) амнезия;

B) паталогия;

C) афазия;

D) депрессия;

E) онтогенз;

25. Жеке адам түсінігі:

- A) индивидтің өзінің қажеттілігін өтей ала бастағанынан берілетін ерекшелік;
 - B) қоғамдық қарым-қатынаста туындай бастау;
 - C) индивидтің ерекшелігі;
 - D) өз мінез-құлқын басқара алатын адам;
 - E) мәдениетті адам;
- *****

26. Тұлға түсінігі:

- A) индивидтің өзінің қажеттілігін өтей ала бастағанынан берілетін ерекшелік;
 - B) қоғамдық қатынастар жүйесіндегі индивидтің сапалығы;
 - C) индивидтің ерекшелігі;
 - D) өз мінез-құлқын басқара алатын адам;
 - E) мәдениетті адам;
- *****

27. Темперамент түсінігі дегеніміз:

- A) индивидтің туа пайда болған ерекшелігі;
 - B) индивидтің қабілеті мен психикалық ерекшелігінің көрінісі;
 - C) индивидтің қорғаныс энергиясы;
 - D) индивидтің көңіл-күйі ;
 - E) нерв жүйесінің көрінісі;
- *****

28. Темперамент ғылымының негізін қалаушы ғалым ол:

- A) Демокрит
 - B) Аристотель
 - C) Гиппократ
 - D) Кант
 - E) Вундт
- *****

29. Сезіммен ерекшелінетін темперамент түрлері:

- A) сангвиник, меланхолик;
- B) сангвиник, флегматик;

- С) меланхолик, флегматик;
- Д) холерик, флегматик;
- Е) холерик, меланхолик;

30. Ис-әрекет ерекшелігін ескеретін темперамент түрлері:

- А) сангвиник, меланхолик;
- В) сангвиник, флегматик;
- С) меланхолик, флегматик;
- Д) холерик, флегматик;
- Е) холерик, меланхолик;

31. Конституциялық типологиялар теориясын негізін салушы ғалым:

- А) Э. Кречмер
- В) Шелдон
- С) Стреляу
- Д) Гиппократ
- Е) Демокрит

32. Э. Кречмердің конституциялық типологиялар түрлері:

- А) лептосоматик, пикник, атлетик, диспластик;
- В) флегматик, сангвиник, холерик, меланхолик;
- С) экстраверсия, интраверсия;
- Д) пластикалық, регидтік;
- Е) вицератония, саматотония, церебротония;

33. Әлсіз, дене бітім, ұзын бойлы және кеуде клеткасының тегістілігімен сипатталатын конституцияның түрі:

- А) пикник;
- В) лептосоматик;
- С) атлетик;
- Д) диспластик;
- Е) флегматик;

34. Дене формасы дұрыс құрылмаған, деформациямен сипатталатын конституция түрі:

- A) лентосоматик;
- B) пикник;
- C) диспластик;
- D) атлетик;
- E) флегматик;

35. Дене бітімі мықты, ұзын бойлы, бұлшық еттері дамыған адамның формасын сипаттайтын конституция түрі:

- A) лентосоматик;
- B) пикник;
- C) диспластик;
- D) атлетик;
- E) флегматик;

36. Кречмердің дене құрылым түрлерін біріктірудің түрлері:

- A) шизотомик, иксотомик, циклотомик
- B) эндоморфтық, мезоморфтық, эктоморфтық
- C) холерик, флегматик
- D) сангвиник, меланхолик
- E) вицератония, саматония, церебротония

37. Шелдонның гипотезасындағы дене бітімнің негізгі түрлері:

- A) шизотомик, иксотомик, циклотомик
- B) эндоморфтық, мезоморфтық, эктоморфтық
- C) холерик, флегматик
- D) сангвиник, меланхолик
- E) вицератония, саматония, церебротония

38. Ішкі мүшелердің қатысуын қамтамасыз ететін, әлсіз дене бітіммен суреттелетін темпераменттің параметрін атаңыз:

- A) эндоморфтық
- B) мезоморфтық
- C) эктоморфтық
- D) шизотимик
- E) иксотимик

39. Бұлшық ет тканьдерінен дамитын, мықты дене бітімімен суреттелетін темпераменттің параметрін атаңыз?

- A) эндоморфтық
- B) мезоморфтық
- C) эктоморфтық
- D) шизотимик
- E) иксотимик

40. Тері мен жүйке тканьдерінен дамитын, әлсіз организммен суреттелетін темпераменттің параметрін атаңыз?

- A) эндоморфтық
- B) мезоморфтық
- C) эктоморфтық
- D) шизотимик
- E) иксотимик

41. Эндоморфтық дене бітім темпераменттің қай түріне тән?

- A) вицератония
- B) самотония
- C) церебратония
- D) шизотимик
- E) иксотимик

42. Мезоморфтық дене бітім темпераменттің қай түріне тән?

- A) вицератония
- B) самотония

- С) церебраторния
- Д) шизотимик
- Е) иксотимик

43. Эктоморфтық дене бітім темпераменттің қай түріне тән?

- А) вицераторния
- В) самотония
- С) церебраторния
- Д) шизотимик
- Е) иксотимик

44. Сыртқы әрекеттердің қатысуымен суреттелетін реакция түрі ол:

- А) экстраверсия
- В) интроверсия
- С) сензитивтілік
- Д) реактивтілік
- Е) активтілік

45. Ішкі және сыртқы күштің қатысуымен суреттелетін реакция түрі ол:

- А) экстраверсия
- В) интроверсия
- С) сензитивтілік
- Д) реактивтілік
- Е) активтілік

46. Сыртқы өмірге қуатты қатысуымен суреттелетін реакция түрі ол:

- А) экстраверсия
- В) интроверсия
- С) сензитивтілік
- Д) реактивтілік
- Е) активтілік

47. Адамның көп жағдайларға деген қызғаныш себептерін анықтаушы ол:

- A) активтілік пен реактивтілік;
- B) белсенділік пен байсалдылық;
- C) пластикалық және ригидтілік;
- D) экстраверсия мен интроверсия;
- E) шыдамдылық пен шыдамсыздық;

48. Адамның реакциясы мен әрекетін көрсетуші ол:

- A) активтілік пен реактивтілік;
- B) белсенділік пен байсалдылық;
- C) пластикалық және ригидтілік;
- D) экстраверсия мен интроверсия;
- E) шыдамдылық пен шыдамсыздық;

49. Темпераменттің классикалық теориясының негізін салушы ғалым:

- A) Кречмер
- B) Шелдон
- C) Павлов
- D) А. Бине
- E) Стреляу

50. Темпераменттің негізгі қасиеті ол:

- A) икемділігі;
- B) араласып келуі;
- C) активтілігі;
- D) туа пайда болуы;
- E) белсенділікті көрсете білу;

51. Мінездің негізгі қасиеті ол:

- A) икемділігі;
- B) жүре пайда болуы;
- C) араласып келуі;

- D) туа пайда болуы;
 - E) белсенділікті көрсете білуі;
- *****

52. Интеллект функциясының неше түрі кездеседі:

- A) 8
 - B) 2
 - C) 3
 - D) 4
 - E) 12
- *****

53. Интеллект функциясының үш бірлік теориясын ұсынған ғалым:

- A) Роберт Стенберг
 - B) Кречмер
 - C) Раймонд Кеттел
 - D) И.П. Павлов
 - E) А. Бине
- *****

54. Интеллектінің басты сапаларына жататын қасиеттер олар:

- A) сыпайылық;
 - B) алғырлық;
 - C) ойдың тереңдігі мен кеңдігі;
 - D) бейімділік;
 - E) белсенділік;
- *****

55. Интеллектінің көрінісін қай кезде байқауға болады:

- A) сөйлеген кезде;
 - B) жазу жазған кезде;
 - C) іс-әрекет барысында;
 - D) оқыған кезде;
 - E) ойлау процесінде мәселелерді шешу кезінде;
- *****

56. Мәселелерді шешу кезінде бақылап, этап бойынша шешім қабылдау қай компонент түріне тән:

- A) орындаушы компонент;
- B) метокомпонент;
- C) білімділік компоненті;
- D) дарындылық компоненті;
- E) сөйлеу компоненті;

57. Трансформация жолдары арқылы өзекті мәселелерді шешу қай компонент түріне тән:

- A) орындаушы компоненттер;
- B) метокомпонент;
- C) білімділік компоненті;
- D) дарындылық компоненті;
- E) сөйлеу компоненті;

58. Арнайы алған біліммен болашаққа пайда әкелу жолы қай компонент түріне тән:

- A) орындаушы компоненттер;
- B) метокомпонент;
- C) білімділік компоненті;
- D) дарындылық компоненті;
- E) сөйлеу компоненті;

59. Адамдардың жануарлар әлемінен айырмашылығы ол:

- A) тіршілік үшін күрес;
- B) қорғаныш;
- C) сезімдер;
- D) жоғарғы интеллект;
- E) есту және сөйлеу;

60. Интеллектіні психологиялық зерттеу әдістері бұл:

- A) эксперимент, сұрақ, креативтілік;
- B) анкета, тест;
- C) эксперимент, лаборатория;

- D) эксперсивті;
- E) идеографикалық;

61. Ойлау мен іс-әрекетті бағалау үшін қолданылатын әдістеме:

- A) « Кімге не жетіспейді»
- B) « Бұл жерде не артық»
- C) « Фигураларды кесу»
- D) « Сурет салу»
- E) « Топтарға бөлу»

62. Баланың логикалық ойлауын бағалауға арналған әдістеме түрі:

- A) « Кімге не жетіспейді»
- B) « Бұл жерде не артық»
- C) « Фигураларды кесу»
- D) « Сурет салу»
- E) « Топтарға бөлу»

63. Көрнекі бейнелік ойлау қабілетін бағалауға бағытталған әдістеме:

- A) « Равен матрицасы»
- B) « Ойша санау шеберлігі»
- C) «Ұғымды қалыптастыру»
- D) « Рубик кубиктері»
- E) « Бұл жерде не артық»

64. Баланың арифметикалық іс-әрекетке қабілеттілігін анықтайтын әдістеме:

- A) « Равен матрицасы»
- B) « Ойша санау шеберлігі»
- C) «Ұғымды қалыптастыру»
- D) « Рубик кубиктері»
- E) « Бұл жерде не артық»

65. Көрнекі іс-әрекетті ойлаудың дәрежесін анықтайтын әдістеме:

- A) « Равен матрицасы»
- B) « Ойша санау шеберлігі»
- C) «Ұғымды қалыптастыру»
- D) « Рубик кубиктері»
- E) « Бұл жерде не артық»

66. Беннета техникалық ойлау тестінің зерттеу мақсаты:

- A) техникалық мамандыққа бейімділікті;
- B) ойлау қабілеті;
- C) интеллекті;
- D) зейінді;
- E) іс-әрекетті;

67. Айзенк тесті неше субтесттен тұрады:

- A) 2
- B) 4
- C) 8
- D) 3
- E) 12

68. Айзенк тестінің бес субтесті нені зерттеуге бағытталған:

- A) интеллектуалды дамуды;
- B) сөйлеу ерекшелігін;
- C) мамандық қабілетілігін;
- D) іс-әрекетті;
- E) ойлауды;

69. Айзенк тестінің үш субтесті нені зерттеуге бағытталған:

- A) интеллектуалды дамуды;
- B) сөйлеу ерекшелігін;
- C) мамандық қабілетілігін;
- D) іс-әрекетті;
- E) ойлауды;

70. Адам қабілетілігі мен оның түрлі деңгейде дамып өрістеуінің негізгі факторы ол:

- A) сөйлеу;
- B) білім;
- C) мамандығы;
- D) еңбек;
- E) қарым-қатынас;

71. Туа біткен нышандар жиыны бұл:

- A) дарындылық;
- B) фантазия;
- C) бақыт;
- D) ақыл-ой;
- E) сыпайылық;

72. Қабілеттің неше түрі кездеседі:

- A) 2
- B) 3
- C) 10
- D) 12
- E) 8

73. Қабілеттің түрлері бұл:

- A) жалпы, арнайы, практикалық;
- B) нышан, дарындылық;
- C) талант, еңбек;
- D) эксперименталды, практикалық;
- E) арнайы, еңбек;

74. Қабілет ненің нәтижесінде қалыптасады:

- A) ойлаудың;
- B) сөйлеудің;
- C) еңбектің, қажырлы іс-әрекеттің;
- D) қарым-қатынастың;
- E) шеберліктің

75. Нышандардың нәтижесінде туындайтын қабілеттің жоғарғы түрі ол :

- A) дарындылық
- B) ерік
- C) шеберлік
- D) икемділік
- E) сенімділік

76. Жалпы қабілеттіліктің ерекшелігі :

- A) қызыметтің белгілі бір түрімен айналысу
- B) қызыметтің әр түрімен айналысу
- C) қызыметтің араласқан түрімен айналысу
- D) қызыметті игере алмау
- E) қызыметті игеруде қорқыныш туындау

77. Арнаулы қабілеттіліктің ерекшелігі :

- A) қызыметтің белгілі бір түрімен айналысу
- B) қызыметтің әр түрімен айналысу
- C) қызыметтің араласқан түрімен айналысу
- D) қызыметті игере алмау
- E) қызыметті игеруде қорқыныш туындау

78. Іс-әрекеттің табысты, дербес шешілуіне жағдай жасалатын қабілеттің үздік түрі ол:

- A) дарындылық
- B) нышан
- C) талант
- D) іс-әрекет
- E) сөйлеу

79. Теплов бойынша қабілет түсінігі бұл:

A) бір адамды екіншісінен ажырататын дара психологиялық ерекшелік;

B) адамның білім дәрежесі;

- С) барлық адамдардың ортақ қасиеті;
 - Д) дарындылық;
 - Е) кей адамға ғана тән қасиет;
- *****

80. Корреляция коэффициентін енгізген ғалым:

- А) Дж. Гильфорд
- В) Дж. Диз
- С) Гальтон
- Д) Олпорт
- Е) Дж. Бук

ҚОРЫТЫНДЫ

Дифференциалды психология қалыптасу тарихының бастауына ие, оның барысында кейбір ғылымға дейінгі, эмпирикалық ойлар бағыты тіпті өзінің аталымын иеленіп үлгерді. Осылай мінез-құлықтық адамдар арасындағы ерекшеліктерді, әр түрлі негіздер бойынша жіктеу жасаумен шұғылданағын қарапайым типке, анатомио-физиологиялық және психологиялық типке әкелуге тырысты, олар, мысалы, азап шегуді қабылдайтын адамның қабілеті сияқты.

Дифференциалды психология - психологиялық білімнің басқа да әр түрлі салаларымен қиылысу аумағына ие. Ол осылайша жалпы психологиядан ерекшеленеді, жалпы психология жануарлардың психикасын қоса есептегенде психиканың жалпы заңдылықтарын зерттеуге басты назар аударады.

Дифференциалды психологияның міндеті, адамның психикасында жекеленген ерекшеліктердің көрінуі мен пайда болуының заңдылықтарын орнатудан тұрады және психодиагностикалық зерттеулердің теориялық негіздері мен психотүзету бағдарламаларын өңдеуден тұрады. Бүгінгі күнде бұл білім саласы, іс жүзіндегі сұраныстарға ең жоғары деңгейде толық іске кірісті, сондықтан өте тез өркендеп дамуда. Салыстырмалы психология (бір кездері осы терминді дифференциалды психологияның синонимі ретінде қолданған болатын, ол осы сөздің тікелей аудармасы болып табылады) қазіргі уақытта эволюция сатысының әр түрлі сатысындағы, тірі тіршілік иелерінің психикасының ерекшеліктерін зерттеп жатыр. Ол зоопсихологияның білімін жиі қолданады, антропогенездің мәселесімен және адамның сана-сезімінің қалыптасуымен шұғылданады. Жас шамасының психологиясы адамның ерекшеліктерін, оның дамуының жас шамасы кезеңіне тән, заңдылықтар призмасы арқылы зерттейді. Әлеуметтік психология адамның қандай да бір әлеуметтік топқа, кіші немесе үлкен топқа тиесілі болғандықтан иеленген ерекшеліктерін қарастырады. Ақыр соңында, дифференциалды психофизиология адамның психикасының жекеленген ерекшеліктерін, олардың жүйке

жүйесінің қасиеттерімен шарттасу көзқарасы тұрғысынан саралап талдайды

Қалыптасудың басынан бастап, дифференциалды психология өзінің мәнінің бір текті еместігімен өзіне назар аудартқызды. Осылай тағы да В.Штерн, ол психикалық және физикалық ерен қабілеттерді (құбылыстарды), әрекеттерді (оларды уақытша созымалылыққа ие, ерен қабілеттер ретінде анықтады) және бейімділіктерді (ескі және әлеуетті түрге ие, ерен қабілеттер) зерттейді атап көрсетті. Яғни, тек жасырын жатқан және объективті бақылауға икемге келмейтін қабілеттерді ғана емес, сонымен бірге мінез-құлықта, ой-ниетте, заңдылықтарда көрінетін қабілеттерді, басқаша сөзбен айтқанда, қалыптасып танылған және қалыптасып танылмаған қабілеттерді зерттеуге тырысып көруге болады. Дәстүрлі түсінік бойынша ерен қабілеттер – тікелей тәжірибенің нысанасы, ал әрекеттер мен бейімділіктер – тікелей емес тәжірибенің нысанасы.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ананьев Б.Г. Строение характера //Психология индивидуальных различий. Тексты. - М., 1982. - С. 172-178.
2. Анастаси А. Дифференциальная психология. - М.: Апрель-Пресс, 2001. - 745 с.
3. Березин Ф.Б., Мирошников М.П., Соколова ЕД. Методика многостороннего исследования личности. -М: Фолиум, 1994. - 173 с.
4. Волков П. Разнообразие человеческих миров. - М.: Аграф, 2000. - 512 с.
5. Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий... //Психология индивидуальных различий. Тексты. — М., 1982. -С. 262-269.
6. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. — Л., 1988.
7. Егорова М.С Психология индивидуальных различий. — М.: Планета детей, 1997. - 325 с.
8. Ковалев А.Г., Мясищев В.Н. Темперамент и характер // Психология индивидуальных различий. Тексты. -М., 1982.-С. 167-171.
9. Краткий психологический словарь. - М., 1985.
- 10.Лазурский А.Ф. Классификация личностей // Психология индивидуальных различий. Тексты. -М., 1982. -С. 179-198.
- 11.Левитов НД. Проблема характера в современной психологии //Психология индивидуальных различий. Тексты:-М., 1982.-С. 69-73.
- 12.Леонгард К. Акцентуированные личности. - Ростов/н/Д.: Феникс, 2000. - 530 с.
- 13.Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. - М.: Смысл, 1999. - 534 с.
- 14.Литвак М.Е. Предисловие // Клеонгард. Акцентуированные личности. -Ростов/н/Д.: Феникс, 2000. - С. 3-26.
- 15.Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. - М.: ЭКС МО, 1999. -407 с.
- 16.Машков В.Н. Основы дифференциальной психологии. - СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1998. -132 с.

17. Мельников В.М., Ямпольский Л. Т. Введение в экспериментальную психологию личности. - М., 1985.
18. Психологическое самообразование: читая зарубежные учебники. - М., 1992.
19. Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека / Под ред. И.В.Равич-Щербо. - М.: Педагогика, 1988. - 330 с.
20. Робер М.-А., Тильман Ф. Психология индивида и группы. - М., 1988.
21. Современная психология / Под ред. В.Н.Дружинина. - М.: Инфра+, 2000.
22. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. - СПб.: Питер, 2000. - 656 с.
23. Анастаси А. Дифференциальная психология. - М.: Апрель-Пресс, 2001. - 745 с.
24. Анастаси А. Психологическое тестирование. Кн. 1 и 2. - М.: Педагогика, 1982.
25. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. - М., 1984.
26. Волков П. Разнообразие человеческих миров. - М.: Аграф, 2000. - 512 с.
27. Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий... // Психология индивидуальных различий. Тексты. - М., 1982. - С. 262-269.
28. Годфруа Ж. Что такое психология. Кн. 1 и 2. - М., 1992.
29. Егорова М.С. Психология индивидуальных различий. - М.: Планета детей, 1997. - 325 с.
30. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. - М.: Смысл, 1999. - 534 с.
31. Мак-Вильяме Н. Психоаналитическая диагностика. - М.: Класс, 2001. - 472 с.
32. Машков В.Н. Основы дифференциальной психологии. - СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1998. - 132 с.
33. Мельников В.М., Ямпольский Л.Т., Введение в экспериментальную психологию личности. - М., 1985.
34. Психологическое самообразование: читая зарубежные учебники. - М., 1992.

35. Робер М.А., Тильман Ф. Психология индивида и группы. - М., 1988.
36. Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека / Под ред. И.В.Равич-Щербо. - М.: Педагогика, 1988. - 330 с.
37. Современная психология / Под ред. В.Н.Дружинина. - М.: Инфра+, 2000.
38. Юнг К. Психологические типы. - СПб.: Ювента; М.: Прогресс, 1995. - 71 с.
39. Кречмер Э. Строение тела и характер. М., 1995.
40. Егорова М.С. Психология индивидуальных различий. М., 1997.
41. Русалов В.М., Дудин С.М. Темперамент и интеллект: общие и специальные факторы развития. / Психологический журнал. 1995. Т.16.№5.
42. Ю.Б.Гиппенрейтера. Психология индивидуальных различий Тексты/
43. Егорова М.С. Психология индивидуальных различий. М., 1997.
44. Холодная М.А. Когнитивные стили как проявление своеобразия индивидуального интеллекта. Киев, 1990.
45. Психология личности. Тексты// Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. М.: МГУ, 1982.
46. Ананьев Б.Г. Избранные психологические произведения. В-2х т. М.: Педагогика, 1980.
47. Егорова М.С. Психология индивидуальных различий. М., 1997.
48. Шмелев А.Г. Введение в экспериментальную психосемантику. М., 1983.
49. Холодная М.А. Когнитивные стили как проявление своеобразия индивидуального интеллекта. Киев, 1990.
50. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. М., 1986.
51. Русалов В.М., Дудин С.М. Темперамент и интеллект: общие и специальные факторы развития. / Психологический журнал. 1995. Т.16.№5.

52. Козлова И. Н. Личность как система конструкторов. Некоторые вопросы психологической теории Дж. Келли // Системные исследования. Ежегодник. М.: Наука, 1976.
53. Козычева Э. П. О влиянии разноуровневых свойств индивидуальности на обучение иноязычной диалогической речи // Человек как интегральная система. Ростов-на-Дону, 1988. С. 58-65.
54. Коссов Б. Б. Личность: теория, диагностика и развитие. М.: Академический проект, 2000. — 240 с.
55. Копань Т. В. Экспериментальное исследование специфики структур интегральной индивидуальности у городских и сельских старших школьников в зависимости от мотивации достижения. Автореф. дис. ... канд. психол. наук. Ростов-на-Дону, 1996.— 21 с.
56. Кирилова Н. А. Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников // Вопросы психологии. 2000. № 4.
57. Крапивская Л. В. Личность и ее ценностные ориентации. М., 1983.
58. Колесников В. Н. Лекции по психологии индивидуальности. М., 1996. — 224 с.
59. Кулешева Л. Н. История отечественной психологии воспитания. Автореф. дис. ... докт. психол. наук. СПб., 1999. — 43 с.
60. Лазурский А. Ф. Очерк науки о характере. М.: Наука, 1995. — 271 с.
61. Лебедева Н. М. Базовые ценности русских на рубеже XXI века // Психоло-гич. журнал. 2000. № 3.
62. Леонтьев Д. А. Развитие идей самоактуализации в работах А. Маслоу // Вопросы психологии. 1987. № 3. С. 150-157.
63. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии М., 1984.
64. Ломов Б. Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. М, 1991.
65. Ломов Б. Ф. Системность в психологии. М.; Воронеж, 1996.

66. Лоули Д., Максвелл А. Факторный анализ как статистический метод. М.: Наука, 1967.— 144 с.

67. Магомед-Эминов М. Ш. Мотивация достижения: структура и механизмы. Автореф. дис.... канд. психол. наук. М., 1987. — 48 с.

68. Магомед-Эминов М. Ш., Васильев И. А. Анализ когнитивного подхода в зарубежных теориях мотивации // Вопросы психологии. 1986. № 5. С. 3-25.

69. Макарова К. В. Зависимость структур интегральной индивидуальности подростка от социальных условий бытия // Формирование профессиональной личности учителя. Пятигорск, 1992. С. 197-199.

70. Макарова К. В. Своеобразие структуры интегральной индивидуальности подростка в зависимости от социальных условий жизнедеятельности. Автореф. дис. ... канд. психол. наук. Ростов-на-Дону, 1992. — 20 с.

71. Матюхина М. В., Саблина Т. А. Некоторые аспекты развития мотивации достижения в младшем школьном возрасте // Психолого-педагогические вопросы обучения и воспитания дошкольников и младших школьников: Сб. науч. ст. Волгоград: Перемена, 1991. — 16 с.

72. Матюхина М. В. Мотивация учения младших школьников. М.: Просвещение, 1984. С. 85.

73. Мельников В. М., Ямпольский Л. Т. Введение в экспериментальную психологию личности. М.: Просвещение, 1985. — 317 с.

74. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. М.: Смысл, 1999. — 425 с.

75. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Евразия, 1999. — 478 с.

76. Нартова-Бочавер С. Два типа нравственной самоактуализации личности / Психологический журнал, 1993. Том 14. № 4. С. 24-31.

77. Мерлин В. С. Взаимосвязь социально-типичного и индивидуального в личности // Вопросы психологии. 1967. № 4. С. 34-43.

78. Мерлин В. С. Взаимоотношение иерархических уровней в системе взаимосвязей «человек-общество» // Вопросы психологии. 1975. № 5. С. 3-12. 128

79. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. М., 1986. — 253 с.

80. Мерлин В. С. Проблемы интегрального исследования индивидуальности // Психологический журнал. 1980. № 1.

81. Мерлин В. С. Психология индивидуальности: избранные психологические труды / Под ред. Е. А. Климова. Воронеж, 1996. — 448 с.

82. Мищенко Л. В. Динамика структур интегральной индивидуальности студентов в зависимости от специфики учебной деятельности. Автореф. дис... канд. психол. наук. Ростов-на-Дону, 1993. — 21 с.

83. Найманов А. Т. Исследование взаимосвязи темперамента и личности по принципу интегральной характеристики индивидуальности // Теоретические и прикладные проблемы подготовки учителя иностранных языков. Пятигорск, 1990. — 39 с.

ГЛОССАРИЙ

№	Жаңа түсініктер	Мазмұны
1	2	3
1	Дифференциалды психология	(лат. Differentia- айырмашылық) психологияның бөлімі адамдар мен топтар арасындағы айырмашылықты зерттейді.
2	Жеке ерекшеліктер диапазоны	әр түрлі психологиялық мазмұндардың бірігуі
3	Идеографикалық амал	нақты адамның психологиялық қасиетінің қайталанбас бөлігі
4	Ерекшеліктер	әр түрлі жағдайда туындайтын және әр адамда әртүрлі болып келетін психологиялық құрылым
5	Концептуализация	психологиялық меңгеріліп жатқан көріністерге теориялық сәйкес келетін ерекшеліктер
6	Семантикалық ұқсастық	тілдердің көмегімен іске асатын ерекшеліктер
7	Факторлы-аналитикалық ерекшеліктердің көрінісі	статистикалық әдіс, әр түрлі өзгешеліктердің көмегімен адамдардың ерекшеліктерін бір-бірімен корреляция көмегімен өлшеу
8	Психологиялық типтер	амдардың нақты өмірінде кездесетін психологиялық мазмұндамалар
9	әйелдер мен ерлердің айырмашылығын көрсететін айырмашылықтар тобы	1) қыздар ұлдардан вербальды мүмкіндіктері бойынша алда; 2) ұлдар қыздардан кеңістікті бақылау қасиетімен алда; 3) ұлдар қыздарға қарағанда математикалық мүмкіндіктері бойынша алда; 4) ұлдар қыздарға қарағанда агрессивті
10	элеуметтік оқыту теориясы	бірдей элеуметтік жағдайлар ұлдар мен қыздарда әр түрлі қабылданады және әр түрлі бақыланады

№	Жаңа түсініктер	Мазмұны
1	2	3
11	Идентификация теориясы	Ата-аналардың әрекеттерінің көмегімен белгіленетін жыныстық ерекшеліктер: балар ата-аналарын бақылап өздерін сол жыныс тобына жатқызады
12	Жыныстық дамудың когнитивті теориясы	ата-аналар балаларының жыныстық дамуына үлкен үлес қосады және оның дамуының себепшісі
13	Жыныстық-рөлдік схематизация теориясы	жыныстық айырмашылықтың негізіне мінез құлық схемасы да жатады
14	Мінез-құлық схемасы	қоршаған ортаны дұрыс қабылдаудан туындайтын бір ортақ көз-қарас
15	Нәсілдердің интеллектілік айырмашылығы	элеуметтік жағдайдың нәтижесінен туындайтын айырмашылық: элеуметтік-экономикалық жағдай, наным-сенімдері және бостандығы әсер етеді
16	Дифференциалды психофизиология	адамның психикалық әрекетіне нейрофизиологиялық ерекшеліктердің әсерін зерттейді
17	Даму процесі кезінде байқалатын жеке айырмашылықтардың туындауы	әр түрлі процесстер әсіресе: 1) психологиялық мінездің өзгеруі; 2) психологиялық мінездің жас ерекшелікке байланысты дипрецияға ұшырауы; 3) өзгергіштіктердің арасында қарым-қатынастың өзгеруі; 4) жас аралық ковариацияны өзгеруі; 5) даму тракторисының әр түрлігі
18	Идеографикалық анализ	нақта адамның ерекшеліктерін көрсетуге бағытталған

№	Жаңа түсініктер	Мазмұны
1	2	3
19	Психологиялық ерекшеліктердің профильнің анализі	<p>идеографикалық әдістің бірі, бұны В.Штерн мына ерекшеліктерді анықтауға қолданған:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) психологиялық құрлымдардың ерекшеліктерін анықтау үшін; 2) жеке және топтық профильдерді сәйкестеуге; 3) даму прцесінде болып жатқан жағдайларды орнықтыру үшін
20	Биографиялық әдіс	<p>идеографикалық әдісінің бір түрі Штерн ұсынған оның құрамына мына жағдайлар кіреді:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) жекеліктің ретроспективті анализі; 2) биографиялық анализді алу үшін ұзақ уақыт лангитюдті әдісті қолдану; 3) каузаметриялық анализ